म[illegible]जसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि-निरग्निक-द्विजातिहरुको

कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रअनुसारको

पार्वणश्राद्धपद्धति

[सोरश्राद्धमा गरिने पार्वणश्राद्धको पद्धति]

(पार्वणश्राद्धका विषयमा जान्नैपर्ने धेरै कुराहरु समाविष्ट भएको विस्तृत भूमिका र सङ्क्षिप्त अनुवाद समेत भएको)

शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन

आचार्य, एम्.ए., विद्यावारिधि (पिएच्.डि.), वाचस्पति (डि.लिट्.)

रत्न पुस्तक भण्डार

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनां निरग्निकानां द्विजातीनां कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारिणी
मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्परूपेण नभस्यापरपक्षे प्रयोज्यस्य

पार्वणश्राद्धस्य पद्धतिः

[महालयश्राद्धपद्धतिः]

(नैपालीयभाषानिबद्ध-सप्रमाणवचन-विवेचनात्मक-विस्तृतभूमिकायुता, सङ्क्षिप्त-नैपालीयभाषानुवादसहिता च)

प्रणेता

शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः

आचार्यः, एम्.ए., विद्यावारिधिः (पिएच्.डि.), वाचस्पतिः (डि.लिट्.)

सम्पादकाः

आमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः शुक्लयजुर्वेदाचार्यः

प्रमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः धर्ममीमांसाचार्यः

सुमोदवर्धनः कौण्डिन्न्यायनः ब्रह्ममीमांसाचार्यः

रत्न पुस्तक भण्डार

प्रथमं संस्करणम् : २०६४

प्रकाशकम् : रत्नपुस्तकभण्डारम्, काष्ठमण्डपमहानगरम्, नेपालदेशः

मुद्रकः : नेपाल टाइम्स प्रेस

Parvanashraddhasya Paddhatih

ISBN: 978-99933-0-660-3

विषयानुक्रमणिका

पार्वणश्राद्धपद्धतिः

परिशिष्ट

भूमिका

वेदार्थको ज्ञान गरेर निर्मल बुजाउने कर्म नपारि अल्मल।
श्रुतर्षि कात्त्यायनका प्रसादले फलुन् सबैका फल शुद्ध कर्मले॥

१. एस पुस्तकमा प्रयुक्त नेपालि भाषाका विषयमा बुज्न पर्ने कुरा

एस पुस्तकमा प्रयुक्त नेपालिभाषा चल्तिको युक्तिरहित व्याकरणको अधीनमा छैन। स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बले अँगालेका यास्क, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि, वररुचि, भर्तृहरि इत्यादि प्राचीन श्रेष्ठ भाषाशास्त्रि वैयाकरणहरुले व्याख्या गरेका भाषाव्याकरणसम्बन्धि शाश्वतसिद्धान्तहरु बुज्न 'जिम्दो नेपालि भासा' (पैलो खण्ड २०३०), 'नेपाली वर्णोच्चारणशिक्षा' (साझाप्रकाशन, २०३१) र 'जिम्दो नेपालि भासा' (दोस्रो खण्ड २०३७) भन्ने ग्रन्थहरु र 'भाषा र भाषिका' (नेपाली भाषा-अधिगोष्ठी २०३३, [विवृति], नेपाल-राजकीय-प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाण्डु, २०३३, पृ.३६-४६) तथा 'हलन्तबहिष्कारदेखि जिम्दो-नेपालिसम्म उठेका विभिन्न प्रशनको मूलल्याङ्कन र तिनको समाधान' (पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा, ने.रा.प्र.प्र., काठमाण्डु, २०३९, पृ.२१२-२३२) इत्यादि सम्बद्ध लेखहरु हेर्नुहोस्। चल्तिका नेपालि व्याकरणका ह्रस्व-दीर्घका नियम, ञकार-नकारका र णकार-नकारका नियम, ब-व-का नियम, श-ष-सका नियम, केइ-केही, एस्तो-यस्तो, एति-यति, इ-यी, एसलाइ-यसलाई, एसले-यसले, एसका-यसका इत्यादिका नियम,

तत्सम-तद्भवका नियम, शुद्ध-अशुद्धका नियम इत्यादि धेरै कुरा अप्रामाणिक तथा निराधार हुन् र शासकीय बलले बलजफ्ति लादिएका तथा लेख्ने-पढ्नेलाइ व्यर्थ दुःख दिने र मूर्ख बनाउने नियम हुन्। वास्तविक व्याकरणको आधार बोलचालकै भाषा हो। जस्तो बोलिञ्छ तेस्तै लेख्ने हो। यास्क, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि इत्यादि मुनिद्वारा प्रणीत शास्त्रग्रन्थमा एसै सिद्धान्तको अनुसरण र व्याख्यान गरिएको छ। जिम्दो-नेपालि-भासा-सिद्धान्तले पनि एसै कुराको व्याख्यान गर्दै आएको छ। २०२४।८।२ मितिका गोर्खापत्रमा प्रकाशित "लेखिने नेपाली भाषाको समस्या" भन्ने लेखबाट प्रचारमा ल्याउन प्रारम्भ गरिएको जिम्दो-नेपालि-भासा-सिद्धान्तका प्रभावबाट नेपालि-शब्दकोश-व्याकरणहरुमा केइ सुधार हुँदै गरेको र बोलिचालिको नजिकको लेखाइ नै उचित हो भन्ने कुरा मानिन थालेको छ। ने.रा.प्रज्ञाप्रतिष्ठानको २०३३ संवत्मा प्रकाशित 'वृहद् नेपाली व्याकरण'लाइ र २०४० संवत्मा प्रकाशित 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'लाइ पनि जिम्दो-नेपालि-भासा-सिद्धान्तले प्रचुर मात्रामा प्रभावित पारेको छ। २०५५ संवत्मा प्रकाशित मोहनराजशर्माप्रभृतिबाट सम्पादित 'रेडियो शैली पुस्तक'मा र २०६१ संवत्मा प्रकाशित हेमाङ्गराजअधिकारि-र-बद्रीविशालभट्टराइबाट सम्पादित 'प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश'मा त पदहरूको उच्चारण देखाउँदा जिम्दो-नेपालि-भासा-सिद्धान्तको नै प्रचुरमात्रामा अनुसरण गरिएको देखिञ्छ, किन्तु ति ग्रन्थका सम्पादकले जिम्दो-नेपालि-भासा-सिद्धान्तका उद्भावक-र-प्रचारकको उल्लेख गर्ने नैतिकता देखाउन भने सकेका छैनन्। नेपालि भाषाका लेखाइमा अजै पनि राम्रो सुधार हुन पनि सकेको छैन। एस सिद्धान्तको प्रभावका विषयमा साझाप्रकाशनका गरिमा मासिक पत्रिकामा (२०६१ जेठ, २०६२ वैशाख, २०६३ भदौ) केइ कुरा प्रकाशित भएका छन्। सर्खारि नियमले र तेसैको सुरमा चल्ने अरुका लेखाइले गर्दा पाठक-हरुमा परेका बानिलाइ पनि विचारगरेर याँहाँ लेखनको प्रयोग गरिएको छ।

२. आस्तिक गुरुपुरोहितहरुले र शिष्ययजमानहरुले आँफ्नो धर्म-संस्कृति जोगाउन विशेष विचार राख्न पर्ने कुरा

श्राद्ध गराउने गुरु-पुरोहितहरुले र श्राद्ध गर्ने शिष्य-यजमानहरुले पनि हाम्रो वैदिक धर्म-संस्कृतिको रक्षा होस् र लोककल्याणकारि कुटुम्बव्यवस्था, समाजव्यवस्था र राष्ट्रव्यवस्था चलोस् भनेर तल लेखिएका सूत्रहरुको विशेष चिन्तन-मनन, छलफल र प्रचार-प्रसार पनि गर्नपर्ने देखिञ्छ–

- **वैदिक हिन्दुहरुले आँफ्नो देश, जाति, धर्म, संस्कृति, विद्या, परम्परा इत्यादिमा गौरवानुभूति गर्नपर्छ।**
- **विदेशिको अन्धानुकरण नगरि विवेकपूर्वक आँफ्नै मूल्य-मान्यतालाइ व्यवहारमा उतार्नपर्छ।**
- **विद्या-धर्म-सत्य-न्यायको पोषण हुने काम गर्नपर्छ। अविद्या-अधर्म-असत्य-अन्यायको पक्ष लिन हुँदैन।**
- **आँफ्ना छोरा-छोरिमा पनि एस्तै कुराको संस्कार र भावना विकसित गर्न प्रयास गर्नपर्छ।**
- **आँफ्नो जाति, गोत्र, प्रवर, गण, कुल, पुर्खा इत्यादिका विषयमा आँफुले पनि राम्रोसँग ज्ञान गर्नपर्छ र आँफ्ना सन्ततिलाइ पनि तेस विषयको राम्रो ज्ञान दिनपर्छ।**
- **जातभात केइ हैन भन्ने शिक्षाले र कामकुराले हाम्रो वैदिकसनातनवर्णाश्रमव्यवस्थाका आधारमा चलेको शास्त्रधर्म-व्यवस्थामा धेरै र असमाधेय आघात पुऱ्याउने हुनाले त्यो कुरा सर्वथा अस्वीकार्य कुरा हो। जातभात ठुलो कुरा हो।**

- सामूहिक उपनयन (व्रतबन्ध) अशास्त्रीय भएकाले आँफ्नै घरमा बालकको योग्य आचार्यद्वारा अत्यावश्यक सबै शास्त्रीय विधि पूर्ण गरेर व्रतबन्धको मूल भावना नमोर्ने गरि श्रद्धापूर्वक छुट्टाछुट्टै उपनयन (व्रतबन्ध) गर्न-गराउनपर्छ। एस विषयमा उपाध्याय ब्राह्मणहरुले विशेष ध्यान दिनपर्छ।

- वैदिक-सनातनवर्णाश्रमधर्मका अनुयायि ब्राह्मणादिले रामानुजीय-माध्व-निम्बार्कीयादि वैष्णवधर्म लिन हुँदैन। अनजानमा लिएको भए पनि लिएको मन्त्र पिपलका पातमा लेखि नदीमा बगाइ छोडेर यथोचित प्रायश्चित्त गरि आँफ्नै वैदिक धर्ममा रहनपर्छ।

- आँ-आँफ्नै जाति-र-वर्गभित्र मात्रै विवाह गर्न-गराउन पर्छ।

- पुर्बिया उपाध्याय ब्राह्मणले राम्ररि चिनेजानेका पुर्बिया उपाध्याय ब्राह्मणसितै विवाहसम्बन्ध (बियाबरि) गर्नपर्छ। कुमाइँ ब्राह्मण, जैसि, क्षेत्रि इत्यादिले पनि आँ-आँफ्नै जाति-र-वर्गका कुलकुटुम्बसित मात्र बियाबरि गर्न-गराउन-पर्छ। गीतामा पनि "सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च। पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः" (१।४२) भनेर वर्णसङ्कर (दुइ अलग-अलग जातिका बाबुआमाबाट जन्मेका) सन्तानले नरक लैजाने कुरा र वर्णसङ्कर सन्तानबाट पिण्डपानि नचलि पितृ नरकमा पर्ने कुरा पनि भनिएकै छ। तसर्थ उक्त वचन सम्जेर वर्णसाङ्कर्यबाट बच्न पूर्ण प्रयत्न गर्नपर्छ। अन्तर्जातीय विवाह गर्न-गराउन हुँदैहुँदैन।

- आँफुभन्दा तल्लो जातका पुरुषसित जाने वा बिग्रने कन्या वा स्त्रीहरु पतितै हुने र तिनबाट जन्मेका सन्तान

अत्यन्त तल झर्ने हुनाले एस कुरामा स्त्रीजातिले र तिनका अभिभावकले विशेष ध्यान दिइ तेस्ता कुराबाट आँफ्ना छोरि-बुआरि-दिदि-बैनि-पत्नी-स्त्रीहरुलाइ बचाउन पर्छ।

- विवाह गर्दा अत्यावश्यक शास्त्रीय विधिविधान पूर्ण गरेरै शास्त्रधर्मको रक्षा चाहाने कुलवृद्धहरुका सम्मतिले गर्नपर्छ। सगोत्रमा र समानप्रवरमा (समान गणमा) विवाह गर्न हुँदैन। मान्नलिको गोत्रमा पनि विवाह गर्न हुँदैन। अत्रिगोत्र भन्नेको र आत्रेयगोत्र भन्नेको प्रवरको समेत विचार गर्दा तिनको गोत्र एउटै ठहर्ने हुँदा तिनको परस्परमा विवाह शास्त्रसम्मत हैन। कश्यपगोत्र र काश्यपगोत्र भन्नेहरुको पनि कुरा उस्तै हो। शास्त्रबाट प्रवर वा गण एउटै ठहर्नेहरुको पनि परस्परमा विवाह अशास्त्रीय हो।
- एउटै माताका सन्तानमा दाजुको विवाह हुनै नसक्ने अवस्था नभएमा दाजुको विवाह नगरिकन भाइको विवाह र दिदिको विवाह हुनै नसक्ने अवस्था नभएमा दिदिको विवाह नगरिकन बैनिको विवाह गर्न हुँदैन।
- विवाह-व्रतबन्ध गर्दा उत्तरायणमा शुक्लपक्षमा पुण्याहमा (राम्रो तिथिनक्षत्रमा) दिनमा पूर्वाह्णमा गर्नपर्छ।
- वैदिक शास्त्रीय धर्मकर्ममा राम्ररि चिनिएका उपाध्याय ब्राह्मणलाइ नै गुरुपुरोहितब्राह्मणहरुका रूपमा वरण गर्नपर्छ। चिन्नुनजान्नुका बाउनलाइ गुरु वा पुरोहित बनाउन हुँदैहुँदैन।
- शास्त्रीय धार्मिक विधि सम्पन्न गर्न श्रद्धा-आस्था आवश्यक तत्त्व हो, फजुल खर्च, तडकभडक, ठुला भोजभतेर, बाजागाजा अनावश्यक र पुगिसरिआउनेहरुले मात्र गर्ने कुरा हुन् भन्ने बुज्नपर्छ।

- यथासम्भव आँफ्ना वेद, वेदाङ्ग, स्मृति, पुराण, रामायण, महाभारत इत्यादि शास्त्रका विषयमा ज्ञान प्राप्त गर्नपर्छ र आँफ्ना वेदशाखाका विषयमा त अजै राम्रो ज्ञान राख्नपर्छ तथा आँफ्ना शाखाका विधिविधानमा विशेष ध्यान दिन-पर्छ। "तस्माच् छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याऽकार्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि" (गीता १६।२४) भन्ने उपदेश सदा सम्जन पर्छ।

- परिस्थितिवश आधुनिक भौतिक-वैज्ञानिकादि-विद्या पडे पनि आँफ्नो धार्मिक सांस्कृतिक दार्शनिक आस्थालाइ र आचरणलाइ आँफ्नै ढङ्गले अगाडि बडाउनपर्छ। वैदिक धर्मको निर्विकल्प भाषा संस्कृतको पनि ज्ञान गर्नपर्छ।

- गाइ भन्नाले आँफ्नै देशका स्थानीय जातका शुद्ध वंशका (खच्चड नभएका) गाइ मात्र शास्त्रीय रूपमा मान्य हुन्छन्। तसर्थ तिनैको दान गर्ने र तिनैका दुद, दै, घिउ, गउँत, गोबर प्रयोगमा ल्याउने गर्नपर्छ। जर्सिगाइ इत्यादि गाइ धार्मिक काममा अग्राह्य हुन्। तसर्थ आँफ्नै देशका गाइको पालन-पोषण गर्नपर्छ। स्थानीय जातका गाइको दुइ-तिन पुस्ता राम्रो सियार-सुसार पोषण गरे तिनै धेरै दुद दिने र ठुला पनि हुन सक्छन्।

- आँफ्ना धर्मकर्मका लागि आवश्यक चोखा फल-फुल, बोट-बिरुवा, रुख-पात, लता, कुश, दुबो, अपामार्ग (दतिउन), आँक, आँप, पिपल, वर, डुम्रि, पाखरि, पलाश, सिप्लिगान, बेल, बाँस इत्यादिको पनि रोपण-संरक्षण इत्यादि गर्नपर्छ।

- विदेश समुद्रपार म्लेच्छदेश जानपर्ने बाध्यता परेमा पनि त्याँहाँ सर्वभक्षि नभैकन आँफ्ना मूल्य-मान्यतालाइ यथासम्भव जोगाउँदै तेस प्रति आस्था नगुमाइकन फर्कनपर्छ र विद्वान् शास्त्रधर्मरक्षा चाहाने कुलवृद्धका सम्मतिले समुचित प्रायश्चित्त गरि आँफ्ना धार्मिक कार्यमा सम्मिलित हुनपर्छ। प्रायश्चित्त नगरिकन चोखा माञ्छेसित तेसै घुलमिल हुन हुँदैन।

- एस्ता विषयमा ग्रामवृद्ध-कुलवृद्ध-गृहवृद्धहरुले र बुडापाका आस्तिक स्त्रीहरूले पनि रेखदेख गर्ने र नएँ पुस्ताका व्यक्तिहरुलाइ आँफ्नो शास्त्र-धर्म-सम्मत कुलमार्गमा रहन र चल्न तथा संस्कारपालन, शिखासूत्रधारण, स्नान-सन्ध्योपासन, ब्रह्मयज्ञ-तर्पण, भक्ष्याऽभक्ष्य इत्यादिका नियममा अडिन पनि वारंवार प्रेरणा गर्ने गर्नपर्छ।

- ब्राह्मणले लशुन-प्याज खान हुँदैन, कुखुरा पाल्न र खान पनि हुँदैन, जाँड-रक्सि-बियर-रमहरु खान मात्र हैन छुन सुँघ्न पनि हुँदैन भन्ने कुराको संस्कार पनि आँफ्ना सन्ततिहरुमा हाल्नमा ध्यान दिनपर्छ।

- अहिलेको भौतिकतावादि धर्मनिरपेक्ष शासनव्यवस्थामा व्यक्तिको धार्मिक आस्थालाइ सार्वजनिकीकरण गर्ने वातावरण नभएकाले आँफ्नै घरमा पवित्रतापूर्वक अनुष्ठान गरेर आँफ्नो धार्मिक आस्थालाइ बचाउनपर्छ।

- सार्वजनिक स्थलमा धार्मिक कार्य गर्दा अनाचारि र अनधिकारि व्यक्तिले तेसलाइ दूषित पार्न वा विरोध गर्न सक्ने हुँदा तेस्तो धार्मिक कार्य निष्फल हुनसक्छ।

- इच्छुकहरुले आँफ्नै घरको परिसरमा वा कोठामा देवमूर्ति वा देवप्रतिमा राखेर पूजा गर्न पनि सक्छन्, सार्वजनिक भनिएका मन्दिरमै जानपर्ने भन्ने छैन। मूर्तिपूजाका पछाडि लुकेको दर्शन बुज्नपर्छ।

- सार्वजनिक स्थलमा वर्णाश्रमधर्मको मर्यादाविपरीत गरिएका धार्मिक कार्यले वैदिक धर्मानुयायिको कल्याण नहुने हुनाले यस्ता कार्यमा सहभागि हुन उचित हुँदैन।

- आँफ्नो घरमा पवित्रतापूर्वक अनुष्ठान गर्न आधुनिक ऐनकानुनले पनि बाधा पार्दैन। घरमा शास्त्रीय मर्यादा पूर्णरूपले पालनागर्न सकिन्छ। सार्वजनिक स्थलमा मात्र राज्यको नियम लाग्छ।

- वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मको उन्मूलनलाइ प्रोत्साहित गर्ने व्यक्तिलाइ वा समूहलाइ मतदान गरेर आँफ्नो धर्म-संस्कृतिको फेदमा आँफैले बञ्चरो चलाउने काम गर्ने मूर्खताबाट वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मका अनुयायि ब्राह्मणादि सबै वर्ण बच्नपर्छ। हाम्रो धर्मलाइ होच्याउने र रूढिवादि संस्कार भन्दै निन्दा गर्ने रेडियो-टेलिविजन-पत्र-पत्रिकाहरुका प्रचारबाट कत्ति पनि विचलित नभैकन आँफ्नो धर्ममा अडिनपर्छ र आँफ्ना सन्ततिलाइ पनि एस विषयमा सतर्क पार्नपर्छ।

- उक्त कुराहरुमा सावधान भै व्यवहार नगरेमा गरेका श्राद्धादि कार्यबाट पनि शास्त्रोक्त समुचित फल नमिल्ने खण्ड पर्न जाने हुँदा इ कुरामा सबै वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मका (हिन्दुधर्मका) अनुयायिहरु सचेत हुनपर्छ र आँफ्ना घर, टोल, गाम, इष्ट-मित्र, नाता-कुटुम्ब इत्यादिमा पनि एस विषयको चेतना जगाउनपर्छ।

३. यज्ञादि कर्मकाण्डको महत्त्व

वेद भारतवर्षको महान् निधि हो। वैदिक जीवनयात्रापद्धति भारतवर्षवासिहरुको ऐहलौकिक र पारलौकिक सुखसमृद्धिको र पारमार्थिक कल्याणको साधनाको पद्धति हो। गम्भीर तत्त्वदर्शनमा र शाश्वत प्राकृतिक पक्षमा आधारित कर्मकाण्डको वैदिक जीवनयात्रापद्धतिमा महत्त्वपूर्ण स्थान छ। एसलाइ सतहि बुद्धि भएका नास्तिकहरुले महत्त्व नदिए पनि विचारशील आस्तिक व्यक्तिहरुले कर्मकाण्डको गाम्भीर्य र महत्त्व बुज्न पर्छ, एसलाइ उपहास्य रूपमा पुग्न दिन हुँदैन।

यद्यपि हाम्रा ऋषिमुनिले प्रायः अर्थकामपरायण हुने शूद्रहरुले गम्भीर तत्त्वचिन्तनका र शाश्वत प्राकृतिक पक्षका आधारमा चल्ने वैदिक धर्मको राम्ररि आकलन गर्न नसक्ने कुरा देखेर **"अधिकारी भवेच् छूद्रो पूर्ते धर्मे न वैदिके"** (लिखितस्मृति, श्लो.६, लघुशङ्खस्मृति, श्लो.६) भनेर शूद्र धार्मिक प्रवृत्तिकै भए पनि उसले दृष्ट (प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिने) फल भएका लोकोपकारका लागि गरिने बाटो-घाटो, पाटि-पौवा इत्यादि बनाउने, चौतारो बँगैचा लगाउने इत्यादि परोपकारि कामको सम्म महत्त्व बुज्ने हुनाले तिनै कर्ममा मात्र उसको अधिकार हुने कुरा बताएका छन्। तथापि आजभोलि महापण्डित गुरुका र पण्डित बाउका धाग लाउने ब्राह्मणकुलमा जन्मिएका नेता-लेखक-विचारक पनि वैदिक धर्मको गाम्भीर्य बुज्न नसक्ने भै तिनको अनादर गर्दै शूद्रकोटिमा वा त्यो भन्दा पनि तल्लो कोटिमा झरेर दृष्टार्थक परोपकारि लौकिक कामलाइ नै धर्म मान्ने भएको, बाउलाइ पिण्ड दिन छोडेको र आमालाइ पनि तेसै शूद्र-कोटिमा वा त्यो भन्दा पनि तल्लो कोटिमा ओराल्न सफल भएको घोषणा गर्ने हुन पुगेका पनि देखिन थालेका छन्। तथापि अरु यज्ञयागादि वैदिक धर्मको महत्त्व बुज्न नसक्ने भए पनि पञ्चमहायज्ञहरुको र श्राद्धको सम्म त शूद्रले पनि

केइ महत्त्व बुज्न सक्ने भएकाले तिनमा त शूद्रको पनि अधिकार भएको र शूद्रले पौराण मन्त्रले ति धर्मकर्म गर्न हुने कुरा स्मृति-पुराणकारहरुले बताएका छन्। पितापुर्खाप्रतिको श्रद्धा, भक्ति, अनुराग र कृतज्ञतालाइ समेत व्यक्त गर्ने श्राद्धको महत्त्व लौकिकै दृष्टिले हेर्दा पनि धेरै नै छ, धार्मिक-आध्यात्मिक दृष्टिले हेर्दा त एसको झनै धेरै महत्त्व छ।

४. वैदिक कर्मकाण्ड उपहास्य हुनपुग्दा हुने हानि

वैदिक कर्मकाण्ड उपहास्य नहुने स्थिति भएमा नै वैदिक जीवनयात्रापद्धतिले आँफ्नो गम्भीरता जोगाइ तेस यात्राका पथिकहरुको (हिन्दुहरुको) कल्याण गर्न सक्छ, नत्र त्यो उपहास्य रूपमा पुगि हराउँदै जाञ्छ र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्माऽनुयायि जनता परचक्रिका तथा विधर्मिका घसेउटा र दास जस्तै हुनपुग्छन्।

५. गुरु-पुरोहित-पण्डित-ब्राह्मणहरु सचेत हुने आवश्यकता

उक्त स्थितिमा आँफ्नो धर्मको पालन गर्न गुरु-पुरोहित-पण्डित-ब्राह्मणहरु विशेष सचेत हुन पर्ने देखिञ्छ। तेसैले गुरु-पुरोहित-पण्डित-ब्राह्मणहरुका हातमा जानसक्ने एस पार्वणश्राद्धपद्धतिका प्रस्ताविकामा गुरु-पुरोहित-पण्डित-ब्राह्मणहरुलाइ सचेत गराउन वैदिक कर्मकाण्डका र श्राद्धका विषयमा जान्नै पर्ने केइ कुरा सङ्क्षेपमा तल लेखिँदै छन्।

६. मुख्य रूपमा गृहस्थ ब्राह्मणहरु नै वर्णाश्रमधर्मिहरुका गुरु हुन्

यद्यपि लोकमा सन्न्यासिलाइ वा मठाधीशलाइ वा अरु वैष्णव-शैव-शाक्तादि विशिष्ट लिङ्गवेषधारि मठाधीश-हरुलाइ गुरु वा धर्माचार्य मान्ने भ्रम पनि धेरै नै फैलिएको बुजिञ्छ, तथापि श्रुति-स्मृति-पुराण-प्रतिपादित शास्त्रीय

दृष्टिमा र कर्मकाण्डसम्पादनादि व्यवहारमा पनि मुख्य रूपमा **गृहस्थ पण्डित ब्राह्मण नै वर्णाश्रमधर्माऽनुयायि जनहरुका गुरु अथवा आचार्य अथवा धर्माचार्य हुञ्छन्**, सन्यासिप्रभृति मठधारिहरु गुरु अथवा आचार्य अथवा धर्माचार्य हुँदैनन्। गृहस्थ पण्डित ब्राह्मण नै यजमानहरुका घरघरमा गएर मन्त्र सुनाउँछन्, आवश्यक ज्ञान दिञ्छन्, पुराण सुनाउँछन्, धर्मकृत्य गराउँछन्। अत एव पण्डित गुरुपुरोहित ब्राह्मणहरुले आँफ्नो एस विशिष्ट स्थितिको र उत्तरदायित्वको बोध गर्नपर्छ र श्रुति-स्मृति-पुराणहरुको राम्रो परिचय तथा तिनमा आवश्यक योग्यता प्राप्त गर्नपर्छ। आँफु आचारवान् र विचारशील पनि हुनपर्छ। आँफु लोकको अश्रद्धाको र अनादरको पात्र हुने गरि कुनै बोलि र व्यवहार गर्न हुँदैन। उनिहरुले श्रुति-स्मृति-पुराणहरुको मर्यादाक्रम र व्यवस्था बुज्नपर्छ। अनि तदनुसार नै यथोचित रूपमा धार्मिककृत्य गर्न-गराउन पर्छ।

७. यजमानहरुको कर्तव्य

यजमानहरुले पनि शास्त्रविधिअनुसारै धर्मकृत्य सम्पन्न गर्नमा रुचि लिने र आँफ्ना गुरु-पुरोहित-ब्राह्मणहरुलाइ राम्रो सम्मान गरेर समुचित दान-दक्षिणा दिने पनि गर्नपर्छ। समर्थ व्यक्तिले गुरु-पुरोहितको पनि बुडा बाउ-आमाको झैँइँ नै भरणपोषण गर्नैपर्छ, नगरेमा उ जिम्दै मोरेसरह हुञ्छ भन्ने कुरा भागवतमा पनि भनिएकै छ—

मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम्। गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन् मृतः॥–१०।४५।७।

ऐले हाम्रा समाजमा शिक्षाको प्रसार भएको भनिए पनि वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराणादि शास्त्रप्रतिपादित ज्ञान-चारादि-शिक्षाका दृष्टिले हेर्दा त एम्.ए., पिएच्.डि. इत्यादि उपाधि पाएका व्यक्तिहरु पनि निरक्षरभट्टाचार्य

(कखरा पनि नचिन्ने अपठित) जस्तै देखिँदै छन्। हाम्रो ऐलेको परिस्थितिको विचार गर्दा पुराना विद्वान्‌को तललिखित मार्मिक उक्तिको वारंवार सम्झना हुन्छ–

"वृद्धिं गच्छतु पाठ्यपुस्तककला सा योग्यता लीयते, प्रत्याशं प्रसरन्तु धर्मकथकाः सन्ध्याऽपि बन्ध्यायते।
वाचा शंसतु देशधाम जनता नैवाऽऽत्मना चेष्टते, क्षुभ्यन् वेदवृषोऽपयाति शतधा किं सौष्ठवं मन्महे॥"

(भावार्थ– नाना प्रकारका पाठ्यपुस्तक प्रस्तुत गर्ने कला बडोस्, तेसले के होला र, हाम्रा शास्त्रहरुको गम्भीर ज्ञान र तदनुकूल चरित्र हराउँदै छ; पेसेवर धर्मकथकहरु दसै दिशामा फैलियुन्, तेसले के होला र, जुन सन्ध्योपासन नगरेमा कुनै धर्मकर्म गर्ने अधिकारै हुँदैन तेइ सन्ध्योपासनलाइ पनि छोडिँदै छ; कसैले मुखले देशको गौरव गाओस्, तेसले पो के होला र, कोइ पनि हृदयदेखि त तदनुकूल प्रयास गर्दैन; एस परिस्थितिमा क्षुब्ध भएर वेदप्रतिपादित धर्म सयन् प्रकारले हामिबाट टाडाटाडा भाग्दै छ, केलाइ लिएर राम्रो मान्नु)।

एस स्थितिमा मूल वैदिक धर्मका अनुयायि, धर्मकाम (धर्म चाहाने), आस्तिक सज्जनहरुले वेदवेदाङ्गादि मूल शास्त्र नजान्ने, शास्त्रोक्त वर्णाश्रमधर्मका नियत आचारविचारको मर्यादा नराख्ने, समुद्रपार म्लेच्छदेश जाने, शास्त्रीय भक्ष्याऽभक्ष्य-पेयाऽपेय-कार्याऽकार्य-व्यवस्थाको र स्नान-सन्ध्योपासनादि वर्णाश्रम-धर्माचारको चर्चै नगर्ने, राजनीतिक वा आर्थिक क्रियाकलापमा निमग्न, परमुखापेक्षि, परप्रेरित वा परप्रतारणसहायक (अर्कालाइ ठग्न सहायता गर्ने), पर-नियन्त्रित, अज्ञातकुलशील, पेसेवर धर्मकथकहरुबाट हैन; वेदवेदाङ्‌गादिशास्त्रका गम्भीर विद्वान्, स्मृति-पुराणका मर्मज्ञ र अरु शास्त्रका पनि अभिज्ञ, लसुन प्याज इत्यादि अभक्ष्य नखाने, अविज्ञात हल्का पेय, मद्य इत्यादि अपेय नपिउने, समुद्रपार-म्लेच्छदेश नजाने, स्व-वर्णाश्रम-सदाचारको यथाशक्ति पालना गर्ने, अनपाश्रित्यजीवि, स्वतन्त्र,

शुद्धकुलीन, शास्त्रधर्मरक्षापरायण, अध्ययन-बोध-आचरण-र-प्रचारणको क्रम अँगाल्ने, लोकहितैषि, सुपरिचित आप्त गृहस्थ उपाध्याय ब्राह्मणबाट वर्णाश्रमधर्मका मूल शास्त्रहरुको परिचय प्राप्त गरेर तथा शास्त्रवचन-प्रमाणयुक्त धर्मोपदेशहरु सुनेर आवश्यकतानुसार शास्त्रप्रमाणवचन पनि लेखाएर लिएर यथोचित रूपमा धर्मकर्म गर्ने गर्नपर्छ।

धर्मको नाम मुछेर क्षुद्र राजनीति गर्नेहरुले जेजस्तो नाटक गरे पनि वैदिकसनातन-वर्णाश्रम-धर्मानुयायि धर्म-काम सज्जनहरुले तिनका विषयमा सावधान हुनु र तिनिहरुका शास्त्रधर्मविरुद्ध कार्यको यथाशक्ति भर्त्सना वा तिरस्कार वा अनादर वा बहिष्कार गर्नु उचित देखिञ्छ। धर्मको वास्तविक अनुष्ठान र धार्मिक आचरण गर्न चाहने सज्जनहरुले गीताको **"तस्माच् छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याऽकार्य-व्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाऽर्हसि"** (१६।२४) भन्ने उपदेशलाइ र **"तस्मादनुग्रहं पीडां तदभावमपास्य च। धर्माऽधर्मार्थिभिर् नित्यं मृग्यौ विधिनिषेधकौ"** (श्लोकवार्तिक, चोदनासूत्र, श्लो. २४८-२४९) भन्ने वैदिक धर्ममीमांसकशिरोमणि कुमारिल भट्टको उपदेशलाइ पनि ध्यानमा राखेर वेद-स्मृति-पुराणशास्त्रमा के गर्नु भन्ने विधान छ, के नगर्नु भन्ने निषेध छ त्यो कुरा आँफै पडेर वा सुपरिचित आप्तजनबाट सुनेर राम्ररि बुजेर धर्मकर्म गर्ने गर्नपर्छ। राजनीतिक छट्टुहरुका बहकाइमा लाग्न हुँदैन। एस विषयमा महाकवि कालिदासको आर्कालाइ ठग्ने चलाखिलाइ नै विद्या मान्ने राजनीतिक छट्टुका कुरा पत्याउन हुँदैन भन्ने एउटा सारै महत्त्वपूर्ण उक्ति याँहाँनिर ज्यादै स्मरणीय छ— **"आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस् तस्याऽप्रमाणं वचनं जनस्य। पराऽतिसन्धानमधीयते यैर् विद्येति ते सन्तु किलाऽऽप्तवाचः"** (अभिज्ञानशाकुन्तल ५।२८)। यो कुरा कालिदासले शकुन्तलालाइ दुष्यन्तकाँहाँ पुऱ्याउन गएका ब्रह्मचारि शार्ङ्गरवका मुखबाट प्रस्तुत गरेका छन्। एसबाट हामिले चेतना प्राप्त गर्नपर्छ। पण्डितहरुले पनि धार्मिक जनतामा एस्तो चेतना जगाइ जनतालाइ धर्मका विषयमा राजनीतिक छट्टुहरुका बहकाइमा नपर्ने बनाउन पर्छ।

हामि सबै एसरि सचेत भइ श्रुति-स्मृति-पुराणविहित धर्मको मुख्य रूप र मर्म बुज्न सक्ने हुन पर्छ। एस्तो हुन हामिले आँफ्ना आचार-विचार-अर्थोपार्जन-खानपान-व्यवहारमा सुधार गरेर आँफुलाइ तत्पर बनाउन पर्छ। अन्यथा धर्मको स्वरूप र मर्म बुज्न सकिँदैन। देवीभागवतमा भनिएको पनि छ– **"आहारशुद्ध्या नृपते चित्तशुद्धिस् तु जायते। शुद्धे चित्ते प्रकाशः स्याद् धर्मस्य नृपसत्तम"** (६।११।५०)। शाण्डिल्यस्मृतिमा पनि भनिएको छ– **"अमार्गेण धनं लोभात् सम्पाद्य सुखमावसन्। न संसिद्धो भवेत् तस्मात् शुद्धद्रव्यपरो भवेत्"** (श्लो.४९-५०)। श्वेताश्वतरोपनिषद्मा पनि **"यस्य देवे परा भक्तिर् यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः"** भनिएको छ (६।२३)।

धर्मको मर्म राम्ररि बुजि वर्णाश्रमधर्मका आदर्श मार्गमा सबै वर्णहरु र आश्रमिहरु दृढतापूर्वक चल्न सके पृथिवीमा धर्मराज्य स्थापित भै सत्य-र-न्यायको प्रतिष्ठा भएर मानवसमाजमा सुखशान्तिले वास गर्ने थियो। एस प्रसङ्गमा भागवतको एउटा पद्य अगि सारेर गुरु-स्वजन-पिता-माता-पतिहरुमा आँफ्नो गुरुत्वादिको पालना गर्नका लागि अर्थ-कामको घेरामा सीमित नभै सम्बद्ध आँफन्त व्यक्तिहरुमा शास्त्रचेतना जगाएर धर्ममोक्षमार्गको पनि उपदेश दिन अनुरोध गर्नु प्रासङ्गिकै होला। त्यो भागवतको पद्य यो हो– **"गुरुर् न स स्यात् स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज् जननी न सा स्यात्। दैवं न तत् स्यान् न पतिश् च स स्यान् न मोचयेद् यः समुपेतमृत्युम्"** (५।५।१८)। मोक्षतिर उन्मुख बनाउने धर्मको मार्ग देखाउनुको सट्टा अर्थकाममात्र-परायणतादिरूप अधर्ममा प्रवृत्त गराउने वा आँफै प्रवृत्त हुने आमा, बाउ, दाजु, भाइ, छोरा इत्यादि आफन्तहरु त शत्रु हुन् भन्ने कुरा नारदीय-महापुराणमा भनिएको छ– **"माता वा जनको वाऽपि भ्राता वा तनयोऽपि वा। अधर्मं कुरुते यस् तु स एव रिपुरिष्यते"** (१।८।११५)।

वैदिक-धार्मिक-दार्शनिक परम्परामा कुन शास्त्रीय ग्रन्थको कुन स्थान हो भन्ने कुरा राम्ररि बुज्नपर्छ र आफन्तलाइ पनि तेसको यथार्थ जानकारी दिनपर्छ; कुनै पनि शास्त्रीय ग्रन्थको व्याख्या यथार्थ नै हुनपर्छ र तेस

ग्रन्थको यथोचितै रूपमा सम्मान गर्ने र यथोचितै रूपमा मात्र अनुसरण गर्ने काम पनि गरिनपर्छ; अनधिकारि अविरक्त व्यक्तिहरुलाइ भगवान् भगवान् भन्दै भगवान्को भक्ति गरे पुग्छ, अरुथोक केइ गर्नपर्दैन भनेर वा ब्रह्मज्ञान ब्रह्मज्ञान भन्दै ब्रह्मज्ञान गरे पुग्छ, अरुथोक केइ गर्नपर्दैन इत्यादि भनेर तिनले वर्णाश्रमधर्म आचार-विचार छोडेकामा अनुमोदन गर्ने वा तिनलाइ त्यो छोड्न प्रोत्साहित गर्ने वा छोडाइदिने गरेर तिनलाइ नरकमा जाक्ने काम बाउ-आमाले वा अरु आफन्तले वा गुरुले कसैले पनि गर्न हुँदैन। एस सम्बन्धमा महोपनिषद्को **"अज्ञस्याऽर्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत्। महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः"** (५।१०५) भन्ने उक्तिको पनि विचार राख्नपर्छ।

एस विषयमा वेदको वा मुनिप्रणीत शास्त्रको अर्थ राम्ररि नबुजि तिनलाइ दोष दिने व्यक्ति ब्रह्मघाति हो र शास्त्रविरुद्ध अधर्मरूप कामलाइ धर्म भन्ने व्रतरहित मर्यादाहीन ब्राह्मणहरु ब्रह्मराक्षस हुन् भन्ने तलका उक्ति पनि मननीय छन्–

यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम्। दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद् ब्रह्मघातिनम्॥–महा., अनु.२४।८।

अधर्मं धर्ममित्याहुर् ये च मोहवशं गताः। अव्रता नष्टमर्यादास् ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः॥–महा., अनुशासन.१४५।६२।

८. वैदिक धार्मिक जागरणको आवश्यकता

आजभोलि पश्चिमा राजनीति, अर्थनीति, समाजनीति, शिक्षानीति, प्रचारनीति, कूटनीति इत्यादिका प्रभावले हाम्रो वैदिक जीवनपद्धति नराम्ररि आक्रान्त हुँदै गएको पाँइन्छ। सबै क्षेत्रमा विकृतिले जरा गाड्दै गएको देखिन्छ। परचक्रिहरु भूमण्डलमा आँफ्नो आर्थिक र सैनिक सर्वश्रेष्ठताका साथै धार्मिक सांस्कृतिक तथा शैक्षिक सर्वश्रेष्ठता पनि

स्थापित गर्नका लागि नानाप्रकारले प्रयासरत रहेको बुझिन्छ। धार्मिक-सांस्कृतिक-दार्शनिक रूपमा वैदिक परम्पराको नै सर्वश्रेष्ठता मान्ने ब्राह्मणहरु तिनको उक्त प्रयासको सफलतामा ठुला बाधकका रूपमा रहेका देखिन्छन्। तेसैले तिनिहरुले भागवतमा वर्णित हिरण्यकशिपुका पक्षले (७।२।१०-१२) र कंसका पक्षले (१०।४।३९-४२) झैँ ब्राह्मणहरु नै वैदिक अध्यात्मवादका र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मका मूल भएकाले तिनलाइ नसिद्ध्याइ वैदिक आध्यात्मिक सभ्यतालाइ सिद्ध्याउन नसकिने कुरा बुझि वैदिक-शास्त्रका र वैदिक-परम्पराका वाहक वैदिक-मूलधाराका ब्राह्मण-हरुका विरुद्ध हाम्रै समाजमा आक्रोश बडाउन र तिनलाइ सिद्ध्याउन अनेक उपायको प्रयोग पनि गरिरहेको प्रतीत हुन्छ। हाम्रा निकट भूतकालका इतिहासमा पनि आँफ्ना आचरणको अशास्त्रीयता छिपाउनका लागि शास्त्रको प्रकाश-लाइ र धर्मको अनुशासनलाइ नसहने प्रभावशालि व्यक्तिले तन्त्रमार्गको विशेष प्रचार गरि वैदिकशास्त्रको अनुशासन भङ्गगर्न र वर्णव्यवस्था मास्न देशमा भैरवीचक्रको प्रवर्तन गर्ने प्रयास गरेको भन्ने कुरा पनि समाजमा चर्चित पाँइन्छ। त्यो प्रयास तेस वेला तेति सफल हुन सकेको भने पाँइदैन। सए-डेडसए वर्ष एता भने भारतवर्षमा इसाइ धर्म फैलाउन चाहाने परचक्रिहरुले र तिनबाट प्रभावित भएका कथित समाज-सुधारकहरुले श्रुति-स्मृति-पुराणशास्त्र-विरुद्ध र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था-विरुद्ध धेरै क्रियाकलाप गरेको र तेसको प्रभाव ऐले पनि समाजमा गम्भीरै रूपमा परिरहेको पाँइन्छ। अरु कुरा परै छ, नेपालि भाषाको व्याकरण पनि यास्क-पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलि-वररुचि-भर्तृहरिहरुका शाश्वत सिद्धान्तमा चलेका हजारन् वर्षका भाषा-व्याकरण-चिन्तनलाइ पाखा लगाइ पश्चिमा-हरुको अनुकरण गरेर बनाउने र बलजफत लाद्ने गरिएकाले प्रस्तुत लेखकले तेसका विरुद्ध पनि निरन्तर सङ्घर्ष गर्न परिराखेको छ। वैदिकशास्त्रको प्रकाशलाइ, वैदिकधर्मको अनुशासनलाइ र वैदिक-ब्राह्मणहरुको धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-समन्वय-परक-जीवन-पद्धतिगत आदर्शलाइ समाप्त गरिदिन सकेमा आँफ्नो अनाचार-दुराचार-भ्रष्टाचार आलो-

चनाको विषय बन्ने सम्भावना नै समाप्त हुने, अँध्यारामा स्वच्छन्द लुट मच्चाउन पाँइने, आँफ्नो भ्रष्टाचारमूलक सुख-सयल निरापद हुने र आँफुलाइ पश्चिमाहरुबाट प्राप्त संरक्षण र प्रोत्साहन पनि निरन्तर प्राप्त भैरहन सक्ने ठानि ऐले पनि नेपालमा सबै क्षेत्रमा पश्चिमा आदर्शका वाहकका रूपमा परिणत हुनपुगेका, पश्चिमा शिक्षा पाएका, अनाचारि दुराचारि भ्रष्टाचारि अर्थकामपरायण प्रभावशालि व्यक्तिहरुले नेपालमा वैदिकशास्त्रको प्रकाशलाइ, वैदिक धर्मको अनुशासनलाइ र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्म-व्यवस्थालाइ पनि समाप्त गरिदिनका लागि नानाप्रकारका वैदिकशास्त्र-विरुद्ध चरित्रलाइ र क्रियाकलापलाइ अँगाल्ने र प्रोत्साहित गर्ने गरि आँफ्नो प्रयास तीव्र गरेको देखिञ्छ। पश्चिमाहरुले पनि भारतवर्षका राजनीतिक सैनिक प्राशासनिक आर्थिक शैक्षिक र सामाजिक क्षेत्रका प्रभावशालि प्रत्येक व्यक्तिका वा कुटुम्बका सन्ततिलाइ पश्चिमि देशहरुमा लगि धन-मान दिलाइ आँफ्ना सांस्कृतिक दास बनाउने र भूमण्डल-शोषकसामन्तप्रेष्यवर्गमा सम्मिलित गर्ने प्रयास समेत धूर्ततापूर्ण रीतिले तीव्र रूपमा गरिरहेको बुजिञ्छ। जानिजानि विपन्नताले गर्दा वा लोभलालचले गर्दा वा नजानेर नबुजेर तेसै हाहाका भरमा पनि तेस्तै क्रियाकलापबाट घसेटिन पुग्नेहरु पनि नेपाल-भारतमा धेरै नै भएका बुजिञ्चन्।

एस अवस्थामा वैदिक शास्त्रका, धर्मका र परम्पराका प्रमुख वाहक ब्राह्मणहरुले आँफ्नो मौलिक परम्परालाइ राम्ररि बुजेर तदनुकूल मनस्स्थिति बनाइ, भावनात्मक पतन त्यागि, परचक्रिहरुका र तिनका आदर्शका अनुयायि अन्यायि-अनाचारि-दुराचारि-भ्रष्टाचारि प्रभावशालि व्यक्तिहरुका आशामुखि सेवक र धर्मविनाशमा सहयोगि उपकरण हुनबाट बचि, अरुको दास भएर रसिलो गास खाने आस छोडि, आँफ्नै धर्म्य उपार्जनका सुक्खा रोटिमा सन्तोष गर्दै त्यक्तभोगप्रधान न्याय्य वृत्तिमा रमाएर मोर्न तत्पर भै सदाचारद्वारा चरित्रबल बडाइ आँफ्नो, वैदिक-समाजको र लोकको पनि उद्धार गर्न अगि सर्न सक्ने बन्नु आवश्यक हुन आएको छ। अरुले पनि वैदिक आध्यात्मवादका र

वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मका मूल शुद्धकुलीन सदाचारी विद्वान् ब्राह्मण-गुरु-पुरोहितलाई धर्मरक्षाका निम्ति तन-मन-धनले सहयोग-समर्थन गर्न आवश्यक देखिञ्छ। एस विषयमा जागरण ल्याउन प्रस्तुत-श्राद्धपद्धतिकारले **'वैदिक धर्म मूल रूपमा'** भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशनमा ल्याइसकेको छ (२०४५) र तेस ग्रन्थको परिष्कृत परिवर्धित द्वितीय संस्करण पनि प्रकाशित गरिसकिएको छ (२०६२)। वैदिकधर्मका मूलभूत सबै कुराको बोध त तेसै ग्रन्थबाट हुनसक्छ। धर्मको मूल जरो वेद भएकाले र वेदको मूल जरो सन्ध्योपासन भएकाले तेसका विषयमा चेतनाको विस्तार भएमा नै वैदिक धार्मिक जागरणका लागि जग बस्न सक्ने हुनाले उक्त चेतनाको विस्तार गर्न र धर्मको आर्को जरो सदाचारको पालनमा ध्यान आकृष्ट गर्न पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखासूत्रको पूर्णअनुकूल **सन्ध्योपासनपद्धति-ग्रन्थ** पनि केइ विस्तृतै भूमिकाका साथमा समाजका समक्ष प्रस्तुत गरिसकिएको छ (२०५६)। तेसै प्रसङ्गमा ब्राह्मण-हरुका लागि देवकार्यभन्दा पनि पितृकार्य विशिष्ट मानिएकाले (मनु.३।२०३) र ब्राह्मणत्वको रक्षामा सन्ध्योपासनको जस्तै क्षयाहश्राद्धको (क्षयतिथिश्राद्धको) पनि प्रमुख स्थान रहने कुरा मानिएकाले (कपिलस्मृति, श्लो.२९६; मार्कण्डेय-स्मृति, पृ.१८४, २२०) पनि एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिको प्रकाशनलाइ प्राथमिकता दिएर **एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धति** पनि प्रकाशित गरिसकिएको छ (प्र.सं.२०५८, द्वि.सं.२०६४)। तेसै प्रसङ्गमा यो पार्वणश्राद्धपद्धति पनि प्रस्तुत गर्न लागिएको हो।

९. शास्त्रोक्त धर्मको ज्ञानपूर्वक आचरणको आवश्यकता

वैदिक परम्परामा राजादेखि रङ्कसम्म सबैलाइ अनुशासित गर्ने तत्त्वका रूपमा रहेको शास्त्रको महत्त्व सारै धेरै भएकाले र शास्त्रोक्त धर्मको ज्ञानपूर्वक आचरण गर्ने कुरा उत्तम र आवश्यक भएकाले तथा हाम्रा वैदिक मूल परम्परामा श्रुति-स्मृति-पुराण-शास्त्रको अध्ययन गर्ने, तिनका विधानको राम्ररि ज्ञान (बोध) गर्ने, अनि शास्त्रोक्त

धर्मलाई शास्त्रोक्त रूपमा नै आचरणमा ल्याउने र समाजमा शास्त्रोक्त धर्मको प्रचार गर्ने कुरालाइ धेरै महत्त्व दिइए-काले पनि श्रुति-स्मृति-पुराणशास्त्रको आँफै अध्ययनादि गर्ने अवसर नपाएका र तेसो गर्न असमर्थ रहेका भए पनि तेसो गर्न चाहाने धार्मिक सज्जनहरुलाइ शास्त्रोक्त एउटा प्रमुख धर्मको शास्त्रोक्त रूपमा आचरण गर्न सम्म भनेपनि समर्थ बनाउन विशेष उपयोगि हुने गरि केइ विस्तृतै भूमिकाका साथमा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखा-सूत्रको पूर्ण अनुकूल रूपमा पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिने यो पार्वणश्राद्धपद्धति याँहाँ प्रस्तुत गर्न लागिएको हो।

१०. शास्त्रोक्त धर्मको ज्ञानका र संरक्षणका लागि वेद-वेदाङ्ग वाङ्मयको ज्ञानको र प्रचारको आवश्यकता

शास्त्रोक्त धर्मको आचरणका लागि वेद-वेदाङ्गादि शास्त्रको परिचयको, ज्ञानको र प्रचारणको आवश्यकता पर्ने हुँदा वेद-वेदाङ्गादि शास्त्रको र तेसले प्रतिपादित गरेको वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मको पनि प्रामाणिक ज्ञान गरि तिनको संरक्षण संवर्धन र प्रचार गर्न गुरु-पुरोहित-शिष्य-यजमानसमेतका आस्तिक वैदिक हिन्दुहरुलाइ सहयोग पुऱ्याउन समेत स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बले संस्कृतमा र नेपालिमा पनि ग्रन्थहरु र लेखहरु तथा पत्रीहरु पनि लेख्ने, प्रकाशित गर्ने र समाजमा प्रचारित गर्ने तथा यथाशक्ति तदनुकूल आचरण गर्ने प्रयास पनि गर्दै आएको छ। तेसबाट इच्छुक आस्तिकजनले लाभ लिन सकुन् भनेर याँहाँ स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बका प्रकाशनहरुको सङ्क्षिप्त विवरण प्रस्तुत छ–

वेदमन्त्रहरुको स्वरूपको यथार्थ ज्ञान गर्नेपट्टि द्विजातिको ध्यान आकृष्ट गर्न माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्ल-यजुर्वेदशाखाद्ध्यायि-निरग्निकद्विज-सदाचारकर्म-संस्कारकर्म-श्राद्धकर्मादि-वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहः [सपरिशिष्टः] भन्ने

ग्रन्थ प्रकाशित गरिएको छ (२०५२, पृ.१५६, मूल्य १००।-)। नेपालि उपाध्यायब्राह्मणहरुमा प्रचलित वैदिक कर्मकाण्ड-पद्धतिहरुमा संशोधन-परिमार्जन गर्नका लागि मार्गप्रदर्शन गरि स्वशाखाश्रुति-सूत्रहरुको अनुकूल रूपमा सदाचारकर्म-संस्कारकर्म-श्राद्धकर्महरु गर्न-गराउन चाहाने विद्वान्हरुका उपयोगका लागि, लगभग १००० वर्ष अगिदेखि स्वशाखा-कर्मकाण्डमा छाएको अन्धकारलाइ चिर्दै स्वविद्या-धर्मरक्षाका लागि एस ग्रन्थको प्रकाशन गरिएको हो। परिशिष्टमा पौराणकर्ममन्त्र छन्। वेदमन्त्रहरुको शुद्ध स्वरूप जान्न र विधिपूर्वक ति मन्त्रहरु गुरुमुख गरि शास्त्रीय अधिकारि गुरुबाट अध्ययनगर्न सहयोग गरेर वैदिक मूल परम्परा बचाउने उद्देश्यले यो ग्रन्थ प्रकाशित गरिएको हो। ४० अध्यायको माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-मन्त्र-ब्रह्मयज्ञ-संहिता पनि सुपरिष्कृत र सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउन प्रयास गरिँदै छ।

वेदको शुद्ध उच्चारण गर्न वेदाङ्गहरुमा पैलो अङ्ग शिक्षाको राम्रो ज्ञान आवश्यक हुञ्छ। तेसका लागि स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बले **कौण्डिन्न्यायनशिक्क्षा** भन्ने ग्रन्थ प्रकाशित गरेको छ (२०४९, पृ.८९६, मूल्य ६६०।-)। एस ग्रन्थमा प्राप्य सबै प्रातिशाख्यग्रन्थहरुको तथा संस्कृतशिक्षाग्रन्थहरुको सार ११५८ श्लोकहरुमा छ र ति श्लोक-हरुको प्रमाणवचनपूर्ण संस्कृतव्याख्या पनि छ। भूमिकामा शिक्षाशास्त्रको इतिहास छ। परिशिष्टमा ७ दुर्लभ शिक्षाग्रन्थ छन्। यो ग्रन्थ वेदाङ्गशिक्षाशास्त्रका वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम, सन्तान (संहिता) इ छऔ विषयहरुको साङ्गोपाङ्ग प्रतिपादन गर्ने ५००० वर्षको संस्कृतवाङ्मयको इतिहासमा अद्वितीय वेदाङ्गशिक्षाग्रन्थ हो। एसमा कतिपय पाश्चात्त्य र भारतीय विचारकका शिक्षाशास्त्रविषयका त्रुटिपूर्ण प्रतिपादनको खण्डन पनि गरिएको छ। यो सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयबाट वाचस्पति (डि.लिट्.) उपाधिका लागि स्वीकृत ग्रन्थ हो। उक्त ग्रन्थमा गति हुन नसक्नेहरुका लागि संस्कृतभाषाको शुद्ध उच्चारणको आधारभूत ज्ञान दिन **पाणिनीयशिक्षा** (आचार्यकौण्डिन्न्यायनकृतव्याख्या-

सहिता) भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशित गराएको छ (चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् १९९८, २००४, पृ.१२८, भा.रू. ४५।-)। एसमा छात्रोपयोगी तथा शोधोपलब्धिपूर्ण संस्कृत व्याख्या तथा हिन्दि टीका पनि छ। वेदाङ्गशिक्षाका ग्रन्थहरुको परिचय पनि छ। भाषाविज्ञानसम्बद्ध धेरै विषयहरु पनि एसमा छन्। एसमा पूर्वव्याख्याहरुको विवरण र तिनमा रहेका आलोचनीय विषयहरुको आलोचना र अशुद्ध कुराहरुको खण्डन पनि छ। साथै शिक्षा वेदाङ्गकै आर्को ग्रन्थ **नारदीयशिक्षा** (आचार्यकौण्डिन्न्यायनकृतव्याख्यासहिता) पनि प्रकाशित गराइएको छ (चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् २००२, पृ.२८८, भा.रू. १५०।-)। एसमा छात्रोपयोगि तथा शोधोपलब्धिपूर्ण संस्कृत व्याख्याका साथै हिन्दि टीका पनि छ। भारतवर्षीय गानपरम्पराको परिचय पनि छ। सङ्गीतको शास्त्रीय सिद्धान्त बुज्न यो ग्रन्थ उपयोगि छ। एसको व्याख्या गर्दा नारदीयपुराणमा र धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थहरुमा आएका नारदीयशिक्षाका श्लोकका पाठको पनि सहायता लिइएको छ। भरतनाट्यशास्त्रको अभिनवभारती व्याख्याका सहायताले पनि विषय स्पष्ट गरिएका छन्। वेदाङ्गशिक्षाशास्त्रका आधारमा सम्बद्ध विषयको नेपालिमा नै ज्ञान दिन **नेपाली वर्णोच्चारणशिक्षा** [नेपालि फनेटिक्स] भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशित गराइएको छ (साझा प्रकाशन, २०३१, पृ.४९४, मूल्य ११।२५)। एसमा भारतवर्षीय वर्णोच्चारणशिक्षाशास्त्रको इतिहास छ। नेपालि भाषाका वर्णहरुको यथार्थ पहिचान र विस्तृत वर्णन सर्वप्रथम एसै ग्रन्थमा भएको छ। परिशिष्टमा संस्कृतका दुर्विज्ञात वर्ण ऋकार, एकार, ओकार, ञकार, वकार इत्यादिको सप्रमाण परिचय दिइ तिनको नेपालिमा स्थानका विषयमा स्पष्ट विचार दिने निबन्धहरु सङ्गृहीत छन्। आधुनिक नेपालि लेखकका भाषाविज्ञानसम्बन्धी पुस्तकहरुमा एस ग्रन्थको प्रचुर प्रभाव परेको पाँइन्छ।

दोस्रो वेदाङ्ग कल्पशास्त्रका सम्बन्धमा पनि उपर्युक्त वैदिक वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहका साथै प्रचलित कर्मकाण्डमा कस्तो परिष्कार आवश्यक छ भन्ने प्रष्ट पार्न र आँफ्ना शाखासूत्रअनुसार नै कर्म गर्न चाहाने सज्जन द्विजातिहरुलाइ

सहयोग पुऱ्याउन पनि **माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनां सन्ध्योपासनपद्धतिः** प्रकाशित गरिएको छ (२०५६, पृ.१२०, मूल्य २५।-)। सन्ध्योपासन नगरे ब्राह्मण शूद्रजस्तो हुने हुनाले र अहिलेसम्म प्रकाशित गीताप्रेसले छापेका र आह्निकका समेत सबै नै सन्ध्योपासनपद्धतिहरु कात्यायन-स्नानसूत्रका दृष्टिले हेर्दा अशुद्ध देखिएकाले पनि यो सन्ध्योपासनपद्धति प्रकाशित गरिएको हो। भूमिकामा सन्ध्योपासनका विषयमा जान्न पर्ने धेरै नै कुरा सप्रमाण नेपालि भाषामा लेखिएका छन्। तेस्तै **माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनां द्विजानां ब्रह्मयज्ञपद्धतिः** पनि प्रकाशित गरिएको छ (२०५९, पृ.१२०, मूल्य २५।-)। वैदिक परम्परामा धर्म-मोक्षज्ञानको मूल जरो वेद भए पनि र वेदको ज्ञानको तथा रक्षाको मूल जरो ब्रह्मयज्ञ (दैनिक नित्य वेदपाठ) भए पनि आस्तिक वैदिक सज्जनहरुमा नै पनि ब्रह्मयज्ञको यथोचित चेतना नभएको जस्तो देखिएकाले सो चेतना जगाउन यो पद्धति प्रकाशित गरिएको हो। ब्रह्मयज्ञ ब्राह्मणले दिनदिनै नगरिनहुने कर्म हो। एस ग्रन्थका भूमिकामा धेरै कुराहरु शास्त्रप्रमाण दिएर नेपालिमा स्पष्ट पनि पारिएका छन्। साथै **माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनाम् एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिः** पनि प्रकाशित गरिएको छ (प्र.सं.२०५८)। साथै एसको द्वितीयसंस्करण पनि प्रस्तुत गरिएको छ (२०६४)। अहिलेसम्मका संस्कृत-विश्वविद्यालयले र पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रले प्रकाशित गरेका समेत बजारमा देखिएका सबै नै एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिहरु कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका दृष्टिले हेर्दा अत्यन्तै अशुद्ध देखिएकाले यो पद्धति प्रकाशित गरिएको हो। भूमिकामा श्राद्धका विषयमा जान्न पर्ने धेरै कुरा नेपालि भाषामा सप्रमाण लेखिएका छन्। मूल पद्धतिको सङ्क्षिप्त अनुवाद पनि छ। वैदिक कर्मकाण्डको महत्त्व र संरक्षणीयता देखाउँदै तेसका लागि आवश्यक चेतना जगाउने प्रस्ताविका पनि भएको **चतुरशीतिपूजाविधिः** (चौरासि पूजाको पद्धति) भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशित गरिएको छ (२०६३, पृ.११२, मूल्य ५०।-)। यो पद्धति नेपालि समाजमा चलिआएको र स्कन्दपुराणको वैष्णवखण्डको अयोध्यामाहात्म्यका तेस्रा अध्यायमा बताइएको

विधानअनुसार रचिएको पद्धति हो। एसमा श्रुति-स्मृति-पुराणका अनुयायि सनातन-वर्णाश्रमधर्मिहरुका लागि उपयुक्त हुने गरि पद्धति दिइएको छ। रुद्रयामलादि तन्त्रग्रन्थहरुका आधारमा रचिएको पद्धतिभन्दा यो पद्धति वैदिकहरुका लागि बर्ता ग्राह्य छ। एसमा सङ्क्षिप्त नेपालिअनुवाद र प्रस्ताविकामा कर्मकाण्डसम्बन्धि ज्ञातव्य धेरै कुराहरु दिइएका छन्। यो पद्धति पण्डित कविराज नरनाथशर्मा आचार्यले (१९६२-२०४५ वै.) परिष्कृत गुर्नुभएको र वाँहाँको जन्मको १०० वर्ष पूर्ण भएका उपलक्ष्यमा विशेष रूपमा सम्पादित गरि प्रकाशित गरिएको हो। कर्मकाण्डका विषयमा विवेक जगाउन र मूल ग्रन्थहरुको खोजि गर्ने र परिचय प्राप्त गर्ने चेतना जगाउन समेत **गरुडपुराणम्** [प्रेतकल्पात्मकम्] भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशित गराइएको छ (सन् २००४, पृ.५६०, भा.रू. १५०।-)। १६ अध्यायको नौनिधिरामले बनाएको सङ्ग्रहात्मक सारोद्धारग्रन्थलाइ गरुडपुराण ठान्ने लोकको भ्रम हटाइ पुराणका विषयमा, गरुडपुराणका विषयमा, विशेष गरि प्रेतकल्पका विषयमा र अन्त्येष्टिकर्मका विषयमा पनि यथार्थ ज्ञान दिने र मूल गरुडपुराणको ४९ अध्याय भएको प्रेतकल्पको पुस्तक सुलभ गराउने उद्देश्यले हिन्दिमा विस्तृत भूमिका र अनुवाद पनि राखि यो पुस्तक वाराणसीबाट प्रकाशित गराइएको हो।

व्याकरणशास्त्ररूप **तेस्रो वेदाङ्गमा** पनि काम गरेर हाम्रो भाषाव्याकरणचिन्तनको महनीय परम्पराका विषयमा चेतना जगाउन धेरै लेखहरु र ग्रन्थ पनि स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बले प्रकाशित गरे-गराएको छ। तेसमा **जिम्दो नेपालि भासा** (पैलो खण्ड २०३०, पृ.१७६, मूल्य २०।-; दोस्रो खण्ड २०३७, पृ.३०४, मूल्य ३०।-) भन्ने भाषाव्याकरणसम्बन्धि निबन्धहरुका सङ्ग्रह प्रमुख छन्। एस निबन्धसङ्ग्रहमा पश्चिमाहरुको युक्तिरहित सिद्धान्तको अन्धानुकरण गरि बनाय्येका र अनावश्यक, लोककष्टदायक कृत्रिम नियमहरुले भोरिएका तथाकथित व्याकरणका नियमहरु हटाइ हाम्रो सुदीर्घ कालको परम्पराबाट आएको सुपरिष्कृत व्याकरणदर्शनमा आधृत र स्वाभाविक भाषाका अनुकूल

व्याकरणनियमहरु देखाउने आवश्यकताका पक्षमा स्पष्ट तर्क दिने निबन्धहरु सङ्गृहीत छन्। 'जिम्दो-नेपालि-भासा'-सिद्धान्तको प्रचुर प्रभाव नेपालि-भाषा-व्याकरण-शब्दकोषका प्रचलित प्रमुख ग्रन्थहरुमा तथा नेपालि विषयका पाठ्यक्रममा पनि परेको छ र नेपालिको लेखाइमा केइ सुधार पनि हुँदै आएको छ। **पाणिनीय व्याकरणको** अन्य व्याकरणका आवश्यक सूत्र र वार्तिकसमेत समाविष्ट गरेर सम्पादित गरिएको **अष्टाध्यायीसूत्रपाठ** निष्पन्न गरिएको छ र प्रकाशित गर्ने विचार गरिँदै छ। एसको वेदपरक व्याख्या पनि प्रस्तुत गर्ने योजना छ। व्याकरणको गरुङ्गो बोज नबोकाइ प्रातिपदिकरूपावली, धातुरूपावली र प्रयोग देखाएर अभ्यास गराउने पद्धतिअनुसार संस्कृत भाषा सिकाउन **व्यावहारिकं संस्कृतम्** भन्ने ग्रन्थका **प्रथम पुस्तक** (२०५०, पृ.८०, मूल्य २०।-), **द्वितीय पुस्तक** (२०५३, पृ.८८, मूल्य ३०।-) र **तृतीय पुस्तक** (२०५८, पृ.१२४, मूल्य ५०।-) पनि प्रकाशित गरिएका छन्।

चौथो वेदाङ्ग निरुक्तस्थानीय वेदभाषानिघण्टुको (कौण्डिन्न्यायनकोषको) देववर्ग-ब्रह्मवर्गरूप निदर्शन पनि प्रकाशित गरिएको छ (२०५०, पृ.७२, मूल्य ४०।-)। यो ऋग्वेददेखि आजसम्मको संस्कृत भाषामा प्रचलित सम्पूर्ण प्रमुख संस्कृत शब्दहरु सङ्गृहीत गर्ने, अमरकोषको शैलीमा रचिएको बृहत् संस्कृतशब्दकोषको निदर्शनका रूपमा प्रस्तुत देववर्ग-ब्रह्मवर्गात्मक भाग हो। शब्दानुक्रमणिका पनि भएको यो भाग सबै संस्कृतज्ञहरुका लागि, विशेषतः वैदिक-मीमांसक-कर्मकाण्डिहरुका लागि तथा धर्मशास्त्रिहरुका लागि उपयोगि छ।

पाँचौं वेदाङ्ग छन्दश्शास्त्रको चेतना जगाउन **वृत्तनक्षत्रमाला** पनि उइलेइ प्रकाशित गरि सकिएको छ (२०२८, पृ.४६, मूल्य ५।-)। छन्दको र वृत्तको अर्थमा भेदको स्पष्टीकरण, विभिन्न छन्दका २७ वृत्तहरुको परिचय तथा नेपालिमा तिनको प्रयोगको ऐतिहासिक विवरण पनि एस ग्रन्थमा छ।

छैटो वेदाङ्ग ज्योतिषको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ **वेदाङ्गज्योतिषम्** (सोमाकरभाष्येण कौण्डिन्न्यायनव्याख्यानेन च सहितम्) भन्ने ग्रन्थ पनि प्रकाशित गराइएको छ (चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी, सन् २००५, पृ.५४४, भा.रू. २५०/५००।-)। सोमाकरभाष्यका साथ शिवराजआचार्यकौण्डिन्न्यायनबाट रचित संस्कृतव्याख्यानले युक्त लगधमुनिप्रोक्त वेदाङ्गज्योतिपको यो अपूर्व संस्करण हो। हिन्दिमा पनि भूमिका र व्याख्या छ। भूमिकामा वेदाङ्गज्योतिषको प्रामाण्य र श्रौत-स्मार्त कृत्यको कालका निर्धारणमा वर्तमान कालमा पनि वेदाङ्गज्योतिषको अनुसरणीयत्व तथा चल्तिका सूर्यसिद्धान्तादि ज्योतिषग्रन्थको अवैदिकत्व पनि राम्ररि स्पष्ट गरिएको छ। याँहाँ वेदाङ्गज्योतिषका अनुसन्धाताहरुका लागि र भारतसर्खारबाट नियुक्त पञ्चाङ्गसुधारसमितिका अध्यक्ष-सचिवहरुका लागि समेत दुर्बोध भैराखेको वैदिक्र अधिमासव्यवस्थाको नेपालमा सुरक्षित ग्रन्थका र इतिहासका अनुशीलनद्वारा गरिएको सर्वथा नवीन, युक्तियुक्त, स्पष्ट र प्रामाणिक व्याख्या छ। पुराना व्याख्याहरुंको समीक्षा पनि छ। परिशिष्टमा हस्तलिखित वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थका दुइ थरि प्रतिलिपिहरु, वेदाङ्गज्योतिषोक्त वैदिकतिथिपञ्जी इत्यादि सामग्री छन्। वेदाङ्गज्योतिषको एति विस्तृत व्याख्यात्मक प्रकाशन ऐलेसम्म कुनै पनि भाषामा भएको थिएन।

वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराण-धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थहरुको सङ्क्षिप्त परिचय पनि दिने **वैदिक धर्म मूल रूपमा** [वैदिक-सनातनवर्णाश्रम-धर्मको सङ्क्षिप्त, सर्वाङ्गीण र प्रामाणिक परिचय] भन्ने ग्रन्थको सरलीकृत परिष्कृत द्वितीय संस्करण पनि प्रकाशित गरिएको छ (२०६२, पृ.८००, मूल्य ५००।-)। यो ग्रन्थ वेद, वेदाङ्ग, स्मृति, पुराण, रामायण, महाभारत इत्यादि ग्रन्थको अध्ययन-मननको सारांश भन्न मिल्ने खालको छ र प्रत्येक हिन्दुले पढ्नै पर्ने ग्रन्थ छ। एसलाइ हिन्दु धर्मदर्शनको ससानो विश्वकोष नै भने हुञ्छ। हजारन् प्रमाणवचन दिइएकाले अनुसन्धाता, धर्मप्रवक्ता, गुरु, पुरोहित इत्यादिलाइ समेत अत्यन्त उपयोगि छ। वैदिक शास्त्रका विषयमा उठेका ज्वलन्त प्रश्नको

शास्त्रका र युक्तिका आधारमा समाधान दिइएको छ। विश्वविद्यालयका समाजशास्त्र, संस्कृति, इतिहास, कानुन इत्यादि विषयका पाठ्यपुस्तकमा परेका सम्बद्ध विषयका अयथार्थ कुराको पनि एसबाट संशोधन हुन सक्छ। वैदिक वर्णजातिव्यवस्था, वर्णका धर्म र कर्तव्य, आश्रमधर्म, वैदिक राष्ट्रसिद्धान्त, वैदिक लोकतान्त्रिक शासनव्यवस्था, न्यायव्यवस्था इत्यादि विषय पनि एसमा छन्। परम्परागत शास्त्रसम्मत कुराको समर्थन र शास्त्रीय आधार नपाइएका कुराको आलोचना पनि गरिएको छ। जुठो-सूतकको विवरण तथा वार्षिक चाडपर्वको र धेरै नै स्वदेशि विदेशि नएँ-पुराना प्रमुख पन्थहरुको परिचय पनि एसमा छ।

वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराण-वाङ्मयसित विविध रूपले सम्बद्ध अन्य ग्रन्थ, पुस्तिका, पत्री इत्यादिको पनि प्रकाशन गरि स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बले वैदिक वाङ्मयका र वैदिक धर्मका विभिन्न पक्षहरुका विषयमा समाजमा चेतना फैलाउने प्रयास पनि गर्दै आएको छ। तेसमा तल उल्लिखित ग्रन्थ, पुस्तिका र पत्रीहरु विशेष अवलोकनीय छन्–

वैदिक धर्मशास्त्र र सम्पत्तिमा महिलाको अधिकार (साझाप्रकाशन, २०६३, पृ.२७२, मूल्य १९७।-) हिन्दुधर्ममा महिलाका विषयमा केकस्तो व्यवस्था रहेको छ भन्ने कुराको यथार्थ जानकारि पनि एस ग्रन्थमा पाँइन्छ। हिन्दुधर्मले महिलामाथि थिचोमिचो गरेको छ भनेर अन्दाधुन्ध रूपमा प्रचार भैरएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा तेस प्रकारका भ्रमात्मक कुराहरूको सप्रमाण र तर्कसङ्गत ढङ्गले खण्डनसमेत एस ग्रन्थमा गरिएको छ। साथै महिलासम्बद्ध विविध विषयहरू पनि एस ग्रन्थमा समाविष्ट छन्। परिशिष्टमा वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराणवाङ्मयमा महिलासम्बद्ध केही सुभाषितहरु अनुवादसहित सङ्गृहीत छन्।

(१) संवैधानिक हिन्दुराज्यको चरित्र र आवश्यकता के कस्तो? (२०४७, पृ.१६, मूल्य २।-)। **(२) नेपालमा लोकतन्त्र दरो र दिगो कसरि होला?** (२०४७, पृ.१६, मूल्य २।-)। सबै प्रमुख नेताहरुलाइ उसै वेला उपलब्ध गराइएका

एस पुस्तिकामा प्रस्तुत विचारहरुको मनन गरेर राम्ररि काम गर्न नेताहरुले सकेको भए आजसम्म नेपालमा लोकतन्त्र धेरै दरो भैसक्थ्यो र हजारन् नेपालिले व्यर्थमा ज्यान गुमाउन पर्ने थिएन भन्ने कुरा एस पुस्तिकाबाट बुज्न सकिञ्छ। **(३) वैदिक-समाजवादि-लोकतान्त्रिक-संस्कार-प्रवर्धनसभाको आह्वान तथा उद्देश्य, सिद्धान्त र कार्यक्रम** (२०४७, पृ.४, मूल्य १।-)। **(४) वैदिकसनातन-वर्णाश्रमधर्म (हिन्दुधर्म) र एसका उपज अरु उपधर्महरु तथा स्वधर्मरक्षाका लागि वर्णाश्रमधर्माऽनुयायिहरुको कर्तव्य** (२०४७, पृ.८, मूल्य १।-)। **(५) संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व, नेपालमा संस्कृतवाङ्मयको संरक्षण-संवर्धनको प्रयास, संस्कृत-शिक्षाको वर्तमान शोचनीय अवस्था तथा तेस अवस्थाको निराकरणको मार्ग** (२०४८, पृ.२०, मूल्य २।-)। **(६) प्रायश्चित्तव्यवस्था—** यो काशिका विद्वान् ब्राह्मणहरुले दिएको समुद्रपार-म्लेच्छदेशगमनादिको प्रायश्चित्तको व्यवस्था हो। एसमा पूर्वराजगुरु जुननाथ पण्डितले स्वहस्ताक्षरले संस्कृतमा लेखेर दिनुभएको प्रायश्चित्तनिर्देशन पनि संलग्न छ। साथै पण्डित कविराज नरनाथ आचार्यले छोराबुहारिहरुलाइ दिनुभएको उपदेश पनि समाविष्ट छ। एसका उपोद्घातमा सङ्ग्रहीताका देशको कुलको र समाजको धार्मिक शैक्षिक इतिवृत्त पनि नेपालिमा संलग्न छ। आजको उद्बुद्ध र विशिष्ट कुलका धेरै युवक-युवतीहरु तथा बुडापाकाहरु पनि समुद्रपार म्लेच्छदेश जान र विदेशि-विधर्मिहरुसित खान-पान गर्न लालायित हुने स्थितिमा तिनका भावनामा परिवर्तन ल्याइ आत्मगौरवानुभूति जगाउन एस ग्रन्थको चर्चा-परिचर्चा र प्रचार गर्नु उपयोगि हुनसक्छ। **(७) संस्कृत-संस्कृति-सामान्यज्ञानप्रश्नोत्तरसङ्ग्रह** (२०५५, पृ.३२, मूल्य १०।-)। **(८) स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बको स्वधर्मसन्देश—१, वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मका मूल सिद्धान्तसूत्रहरु** (२०५६, पृ.८, निश्शुल्क)। **(९) स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बको स्वधर्मसन्देश—२, वैदिकमन्त्रसङ्ग्रहका सात मन्त्रहरुका विषयमा प्रचारित भ्रमको निराकरण** (२०५६, पृ.४०, मूल्य १०।-)। एसमा वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहका आलोचित साताै मन्त्रहरु स्वशाखाश्रुतिसूत्रका अनुकूल र पूर्णतया शुद्ध हुन् भन्ने

कुरा सप्रमाण प्रतिपादित छ। (१०) **स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बको स्वधर्मसन्देश—३, शास्त्र-धर्म-चेतना जगाऔं स्वशाखासूत्रोक्त सन्ध्योपासन गरेर मात्र अरु धर्मकर्म गरौं** (२०५७, पृ.४, निश्शुल्क)। (११) **स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बको स्वधर्मसन्देश—४, वैदिक मूल कालगणनापद्धति बुजेर धार्मिक कृत्य गर्न उद्‌बोधन** (२०५८, पृ.२०, मूल्य ५।-)। एसमा स्वाद्ध्यायशालामा चलेको वेदवेदाङ्गादिशास्त्रको अनुशीलनको संक्षिप्त विवरण, लगधमुनिप्रोक्त वेदाङ्गज्योतिषप्रतिपादित वैदिक वर्षगणनापद्धतिको निरूपण, वैदिक वर्षगणनापद्धतिका विषयमा फैलिएको भ्रमको निराकरण, नयराज पन्तले गरेका वेदाङ्गज्योतिषवचनका व्याख्याको खण्डन समेत छ।

उक्त ग्रन्थहरुको अध्ययन-मनन गरि वेद-वेदाङ्गादि वाङ्मयको र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मको राम्रो परिचय प्राप्त गरेर विविध वैदिक कृत्य गर्नु-गराउनु समुचित हुञ्छ।

११. पार्वणश्राद्धका विषयमा फैलाइएका भ्रमको निराकरण गर्ने आवश्यकता

नेपालि भाषामा अन्त्येष्टिका र श्राद्धका विषयमा लेख्ने, वेद-वेदाङ्ग-वेदोपाङ्ग-स्मृति-पुराणादिको गम्भीर र वास्तविक परिचय नै नपाएका, स्वशाखाश्रुतिसूत्रको महत्त्व र अध्ययन-बोध-आचरणको वैदिक व्यवस्था र परम्परा नै नबुजेका, वेदमन्त्रमा वर्ण मात्र हैन पदै छुटेको पनि पत्तै नपाउने, उइ मन्त्रमा कतै 'पार्थवीः' लेख्ने (अन्त्यकर्मपद्धति, महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय २०५६, पृ.९०, १२१, १५९) कतै 'पार्थिवीः' लेख्ने (श्राद्धविधि, म.सं.वि.वि.२०५७, पृ.११८, १४६, १७७), संस्कृतभाषाको गौरव र तेसको धर्मकर्ममा प्रयोगको शास्त्रीय मर्यादा नै नबुजेका वा बुजेर पनि बुचपचाउने, स्वेच्छाले हाँसिखुसि श्रुति-स्मृति-पुराणहरुका व्यवस्थाको लङ्घन गरि समुद्रपार-म्लेच्छदेश जाने,

म्लेच्छदेशमा कर्मकाण्ड गराउने, शूद्रपौरोहित्य गर्ने इत्यादि प्रकारका शास्त्र-धर्ममा श्रद्धा नभएका लोकवञ्चनपरायण, गतानुगतिक, अविज्ञ लेखकहरुले अन्त्येष्टिका विषयमा नारायणबलि, दशगात्रविधि, मलिनषोडशी, पाथेयश्राद्ध, एकादशाहिक मध्यमषोडशी, शय्यादान, वृषोत्सर्ग, आद्यमासिकश्राद्ध, आद्याब्दिकश्राद्ध, ऊनमासिकश्राद्ध, उत्तम-षोडशी इत्यादि भ्रमात्मक र मूल वैदिकमार्गका द्विजातिका लागि अनावश्यक विषयहरु लेखिदिएकाले; तेस्तै व्यक्ति-हरुले श्राद्धविधिका विषयमा पनि स्वशाखाश्रुति-सूत्र-रूप मूल शास्त्रका प्रतिकूल र भ्रमात्मक निर्णयहरु लेखिदिए-काले; तेस्तै लेखकले लेखेका भ्रमात्मक कुराले भोरिएका पुस्तक वेदादिशास्त्रविमुख शासकधनिकादिप्रेरित निकाय-बाट र व्यक्तिविशेषबाट पनि प्रकाशित हुन थालेको देखिएकाले वेदादिशास्त्रमा श्रद्धा गर्ने आस्तिक सज्जन द्विजोत्तम-हरुमा पार्वणश्राद्धसम्बन्धि निर्णयका विषयमा भ्रम फैलिन नपाओस् भनि पार्वणश्राद्धका विषयमा अधिक मात्रामा उठ्ने प्रमुख केइ शङ्काहरुका समाधानहरु स्वशाखाश्रुतिसूत्रव्यवस्थालाइ ध्यानमा राखेर प्रसङ्गप्राप्त रूपमा तल प्रस्तुत गरिएका छन्। अरु मसिना शङ्काहरुको समाधान त श्रुति-स्मृति-पुराणज्ञ योग्य आस्तिक शास्त्रधर्मरक्षापरायण अनपाश्रित्यजीवि स्वतन्त्र विद्वान् ब्राह्मणहरुबाट प्राप्त गर्नपर्छ।

१२. पार्वणश्राद्ध वा अपरपक्षश्राद्ध भनेको के हो?

पार्वणश्राद्ध भन्नाले सामान्यतया पर्वमा (अम्सिमा) गरिने श्राद्ध भन्ने वा प्रत्येक अपरपक्षमा (कृष्णपक्षमा) गरिने त्रिपुरुषीश्राद्ध (पिता-पितामह-प्रपितामहलाइ उद्देश गरेर गरिने श्राद्ध) भन्ने बुजिञ्च। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मणमा "अथैनम् पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यञ् जान्वाच्योपासीदँस् तानब्रवीन् मासिमासि वोऽशनम्" (२।४।२।२) इत्यादि वाक्यले पितृहरुलाइ प्रत्येक चान्द्र मासमा (कृष्णपक्षमा) भोजन दिन पर्ने (पिण्ड दिन पर्ने)

कुराको विधान गरिएको छ। एसै श्रुतिवाक्यका आधारमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा **"श्रद्धान्वितः श्राद्धङ् कुर्वीत शाकेनाऽपि, नाऽपरपक्षमतिक्रामेन् मासिमासि वोऽशनमिति श्रुतेः"** (कण्डिका १) भनि 'प्रत्येक अपरपक्षमा (कृष्णपक्षमा) (घिउ मासु इत्यादि महँका धेरै सामग्री जोड्न नसके पनि) सागले भने पनि श्रद्धापूर्वक श्राद्ध गर्नु, श्राद्ध नगरि तेसै कृष्णपक्ष नकटाउनु' भन्ने विधान गरिएको छ।

अरु कुनै शाखाका पार्वणश्राद्धमा पिता पितामह प्रपितामह इ तिन पितृलाइ मात्र पिण्ड दिने विधान भएको देखिञ्छ। तेसैले कतिपय स्मृति-पुराणहरुमा तिनै तिन पितृहरुलाइ मात्र पिण्ड-पानि दिने कुराको उल्लेख भएको पाइञ्छ (पद्मपुराण, सृष्टिखण्ड १०।२९, वायुपुराण २।१३।२४, वराहपुराण १९०।२८, स्मृतिचन्द्रिका पृ.२०९९)। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजातिका कात्यायनश्राद्धकल्पानुसारि पार्वणश्राद्धमा भने पिता पितामह प्रपितामह इ तिन पितृहरुलाइ झैँ नै मातामह प्रमातामह वृद्धप्रमातामह इ तिन पितृहरुलाइ पनि पिण्ड दिनै पर्ने अर्थात् द्विपार्वणै गर्न पर्ने विधान छ।

१३. पार्वणश्राद्धको वा अपरपक्षश्राद्धको विधान गर्ने मूलशास्त्र

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका मन्त्रसंहितामा **"अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा"** (२।२९) इत्यादि पिण्डपितृयज्ञका मन्त्र छन्।

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदशाखाका शतपथब्राह्मणमा **"प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन्"** (२।४।२।१) इत्यादि ब्राह्मणमा पिण्डपितृयज्ञको विधान छ। त्याँहाँ **"तानब्रवीन् मासिमासि वोऽशनम्"** (२।४।२।२) भन्ने वाक्यले

प्रजापतिले पितृहरुलाइ मैनामैनामा भोजन मिल्ने व्यवस्था गरि जीविकाको व्यवस्था बाँद्नुभएको कुरा आएको छ। एसै वाक्यलाइ आधार बनाएर कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा प्रथमकण्डिकामा **"श्रद्धाऽन्वितः श्राद्धं कुर्वीत शाकेनाऽपि नाऽपरपक्षमतिक्रामेन् मासिमासि वोऽशनमिति श्रुतेः"** भन्ने विधिवाक्य आएको छ। अपरपक्षश्राद्धको विधायक मूल विधिवाक्य एइ हो। अरु शाखासूत्रहरुमा र धर्मसूत्र-स्मृति-पुराणहरुमा अरु वाक्य भए पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुको अपरपक्षश्राद्धको विधायक मूल विधिवाक्य एइ नै हो। ऋग्वेदिहरुको धर्मसूत्र वासिष्ठ-धर्मसूत्रमा **"अपरपक्ष ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः पितृभ्यो दद्यात्"** (११।१) भन्ने वचन पाँइञ्छ। कृष्णयजुर्वेदाध्यायिहरुका आपस्तम्ब-धर्मसूत्रमा **"अथैतन् मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिश्श्रेयसाय च, तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास् त्वाहवनीयाऽर्थे, मासिमासि कार्यम्, अपरपक्षस्याऽपराह्णः श्रेयान्, तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि, सर्वेष्वेवाऽपरपक्षस्याऽहस्सु क्रियमाणे पितॄन् प्रीणाति, कर्तुस् तु फलाऽभिनियमात् फलविशेषः"** भन्ने वचन (२।७।१।१–६) आएको छ। सामवेदाध्यायिहरुको धर्मसूत्र गौतमधर्मसूत्रमा पनि **"अथ श्राद्धम्, अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चमीप्रभृतिषु वाऽपरपक्षस्य, यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा, द्रव्य-देश-ब्राह्मणसन्निधाने वा कालनियमः"** भन्ने वचन पाँइञ्छ (२।६।१-५)। मनुस्मृतिमा पनि **"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्। श्राद्धे प्रशस्तास् तिथयो यथैता न तथेतराः"** (३।२७६) इत्यादि वचन आएका छन्। याज्ञवल्क्यस्मृतिमा पनि **"अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्। द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर् विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥ व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः। श्राद्धं प्रति रुचिश् चैते श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः"** (१।२१७, २१८) भन्ने वचनमा अमावास्यालाइ र कृष्णपक्षका सबै दिनलाइ पनि श्राद्धका कालहरुमा गनिएको छ। पुराणहरुमा पनि एस विषयका वचन पाँइञ्छन्। अपरपक्षश्राद्धको विधान गर्ने मूल शास्त्र त माथि भनिएको स्वशाखावाक्य हो।

१४. अपरपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध गर्ने अधिकारि

अन्त्येष्टिका र श्राद्धका विषयमा नेपालि भाषामा लेख्ने र नाना अण्टसण्ट निर्णय दिनेहरुले माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुमध्ये कस्ता व्यक्तिको पार्वणश्राद्ध गर्ने मुख्य अधिकार हुञ्च भन्ने कुरामा केइ विचार गरेको देखिँदैन। प्रचलित धर्मशास्त्रनिबन्धहरुमा पनि एस विषयमा विशेष विशद विचार गरिएको पाँइदैन। तसर्थ याँहाँ एस विपयमा सङ्क्षेपमा विचार गरिञ्छ।

कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका तृतीय कण्डिकाका प्रारम्भमा **"उद्धृत्त्य घृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौ करिष्य इति, कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद् धुत्वा"** भनेर अपरपक्षश्राद्धमा वा पार्वणश्राद्धमा अग्नौकरण (अग्निमा हवन) गर्न पर्ने कुराको विधान गरिएको छ। तसर्थ गृह्याग्निको आधान नगरेकाहरुले अग्नौकरण गर्न नसक्ने हुनाले गृह्य अग्निको आधान गरेका व्यक्तिहरुको मात्र अपरपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध गर्ने अधिकार हुञ्छ अरुको हुँदैन भन्ने कुरा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका कात्यायनश्रौतसूत्र पारस्करगृह्यसूत्र कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्र इत्यादि ग्रन्थका प्रामाणिक प्राचीन व्याख्याता मानिएका कर्कोपाध्यायले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका प्रथम कण्डिकाका व्याख्यामा "अग्निमानेव करोति सर्वाङ्गोपसंहारसामर्थ्यात्" इत्यादि (भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४२४) सन्दर्भले बताएका छन्। श्राद्धकाशिकाकारले पनि अग्न्याधान नगरेका गृहस्थको र अग्न्याधान नहुने नैष्ठिक ब्रह्मचारिको अग्निमा होम हुन नसक्ने कुरा लेखि तिनले सर्वाङ्गोपसंहार गरेर अपरपक्षश्राद्ध (पार्वणश्राद्ध) गर्न नसक्ने कुरा **"अग्न्यभावश्च पञ्चविधः"** इत्यादि सन्दर्भले (भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४६८) देखाएका छन्। गदाधरले भने हेमाद्रिको नाम लिएर **"किं श्राद्धे साग्निकस्यैवाऽधिकारः?"** इत्यादि सन्दर्भले (भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४२६) अग्नि नभएकाको पनि अपरपक्षश्राद्धमा (पार्वणश्राद्धमा) अधिकार हुने कुरा देखाएका छन्।

एस विषयमा विचार गर्दा श्रौत अग्नि भएका व्यक्तिले पिण्डपितृयज्ञ नै गर्ने र गृह्य अग्नि भएका व्यक्तिले र अनुकल्पकाग्नि भएका व्यक्तिले पनि पिण्डपितृयज्ञ नै पनि गर्न सक्ने देखिएकाले तेसैबाट तिनिहरुको **"मासिमासि वोऽशनम्"** (मा.वा.शु.य.वे.शतपथ.२।४।२।२) भन्ने श्रुतिको विधानको निर्वाह हुने देखिएकाले तेस पक्षमा तिनले तेसै श्रुतिका आडले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा विधान गरिएको अपरपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध गरिरन नपर्ने देखिएकाले र **"एकार्थास् तु विकल्पेरन्"** (जैमिनीयधर्ममीमांसासूत्र १२।३।१०) भन्ने वैदिक धर्ममीमांसाका सिद्धान्तको पनि एइ पक्ष नै अनुकूल देखिएकाले पनि पारस्करगृह्यसूत्रपरिशिष्टरूप कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रले विधान गरेका नित्य अपरपक्षश्राद्धका (पार्वणश्राद्धका) मुख्य अधिकारि त अशक्तिले गर्दा कुनै पनि अग्नि राख्न नसक्ने वार्तावृत्ति गृहस्थहरु नै भएको कुरा बुजिन आउँछ। तेसैले पनि यो श्राद्ध पारस्करगृह्यसूत्रमा नबताएर परिशिष्टरूप कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा बताइएको बुजिञ्छ। काम्य (कामना भए मात्र गरिने) अपरपक्षश्राद्धहरुमा भने आहिताग्निहरु पनि अधिकारि हुन सक्ने देखिञ्छन्। तसर्थ गृह्याग्निमा गर्न पर्ने पञ्चमहायज्ञको होम पनि परिशिष्टवचनका आधारमा श्रौताग्नि, गृह्याग्नि र अनुकल्पकाग्नि पनि नभएका वार्तावृत्ति साधारण गृहस्थले पनि लौकिकाग्निमा गरे झैँ नै अपरपक्षश्राद्धको अग्नौकरण (होम) पनि श्राद्धकल्पसूत्रमा ध्वनित भएका आधारमा र अन्य स्मृतिपुराणका वचनका आधारमा तेस्तै प्रकारको लौकिकाग्निमा वा कुनै अग्निप्रतिनिधिमा गर्न हुने बुजिञ्छ। आपस्तम्बशाखामा त विप्रपाणिहोमादि अमान्य भएको र लौकिक अग्निमा नै होम विहित भएको देखिञ्छ। लौगाक्षिस्मृतिमा पनि **"स्नातका विधुरा वा स्युः यदि वा ब्रह्मचारिणः। अग्नौकरणहोमं तु कुर्युस् ते लौकिकाऽनले"** भन्ने वचन पाँइञ्छ (स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.३९६)। तेसरि लौकिकाग्निमा होम गर्न पनि अनुकूल नपरेमा ब्राह्मणको हात इत्यादिमा होम गरेर पनि नित्य अपरपक्षश्राद्ध (कृष्णपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध) गर्न हुने र गर्न पर्ने पनि देखिञ्छ। एस विषयमा तल लेखिएका वचन स्मरणीय छन्—

(क) **आहिताग्निस् तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहितः। अनाहिताग्निस् त्वौपसदे अग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा॥**

–मार्कण्डेयवचन, या.स्मृ.मिताक्षरा १।२३६-२३७, विष्णुधर्मोत्तरपुराण १।१४०।१८-१९।

(ख) **अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्। यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर् मन्त्रदर्शिभिरुच्यते॥**–मनु.३।२१२।

(ग) **न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः। इन्दुक्षये मासिमासि प्रायश्चित्तीयते तु सः॥**

–मिताक्षरा १।२३६-२३७, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.३८५।

उक्त सबै कुराहरुको विचार गर्दा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा अपरपक्षश्राद्धमा गर्न पर्ने गरि विधान गरिएको अग्नौकरण (होम) कात्यायनोक्त (का.श्रौ.सू.२५।४।२-) अग्निस्थानीय ब्राह्मणहस्तादिमा गर्न हुने नै बुजिञ्छ। अग्नि-स्थानीय अनुकल्प अजकर्ण, ब्राह्मणहस्त इत्यादि होमाधारहरु कात्यायनश्रौतसूत्रका (२५।४।२,४,६,८) आधारमा शङ्खस्मृतिमा उल्लिखित मानिएका छन्। जस्तै–

अजस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे। अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्निं कात्यायनोऽब्रवीत्॥

–हेमाद्रिकृत श्राद्धकल्प, पृ.१३४४; वीरमित्रोदय श्राद्धप्रकाश, पृ.२३०; लिखितस्मृति, श्लो.३१।

एस सम्बन्धमा तल उद्धृत वचन पनि मननीय छन्–

(क) यद्यन्यं (लौकिकाग्निं) न विन्देत्। **अजायां होतव्यम्। अग्नेयी वा एषा। यदजा। अग्नावेवास्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति।** ....यद्यजां न विन्देत्। **ब्राह्मणस्य हस्ते होतव्यम्। एष वा अग्निर् वैश्वानरः। यद् ब्राह्मणः। अग्नावेवाऽस्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति।** ....यदि ब्राह्मणं न विन्देत्। **दर्भस्तम्बे होतव्यम्। अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः।**

अग्नावेवास्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति। ....यदि दर्भान् न विन्देत्। अप्सु होतव्यम्। आपो वै सर्वा देवताः। देवतास्वेवाऽस्याऽग्निहोत्रं हुतं भवति।–तैत्तिरीय-ब्राह्मण ३।७।३।१–४।

(ख) छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षिणे। अप्सु चैव कुशस्तम्बे पावकः परिपठ्यते॥

–बौधायनधर्मसूत्र १।६।२।

(ग) अग्न्यभावे तु कुरुते वह्निस्थानेषु काञ्चनम्। जामदग्न्यः प्रमाणज्ञो वेदश्रुतिनिदर्शनात्॥
कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णे तत्र च स्थिते। वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाऽजस्य दक्षिणे॥
शकटोर्व्यां परस्याऽप्सु ब्राह्मणस्य करे तथा। हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवाँस् तत्र मन्यते॥

–महाभारत, अनुशासनपर्व ८५।१४८-१५०।

(घ) अग्न्यभावेऽपि विप्रस्य पाणावपि जलेऽथवा। अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वा सलिलान्तिके॥–मत्स्य.१५।३२-३३।

(ङ) अग्न्यभावे पाणिहोमं प्रशंसन्त्यत्र केचन। तदाश्वलायनपरं याजुषाणां न तद् भवेत्॥
अजाऽऽस्यहोमः कथितो वैखानसपरस् तु सः। अप्सु होमस् तु नितरां काण्वानामेव चोदितः॥

–मार्कण्डेयस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.१८६।

अग्नि नभएका अवकीर्णिले (ब्रह्मचर्यव्रतबाट च्युत भएको ब्रह्मचारिले) आघारादिहोम लौकिकाग्निमा गरेर पनि अवदानहोम त जलमा गर्ने कुरा "अप्स्ववदानहोमः" (३।१२।४) भनि पारस्करगृह्यसूत्रमा पनि विहित देखिन्छ भन्ने कुरा पनि याँहाँ स्मरणीय छ।

उक्त सबै कुराको विचार गर्दा श्रौत वा गृह्य अग्नि नभएका माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुको कुनै प्रकारले पनि पार्वणश्राद्ध (त्रिपुरुषीश्राद्ध) गर्ने अधिकारै नहुने कुरा मान्दा त तेस्ता व्यक्तिले बाउको सपिण्डीकरणश्राद्ध पनि गर्न नपाउने कुरा मान्न पर्ने देखिन जानाले र तेसो मान्नु समुचित नदेखिने हुनाले पनि कुनै पनि अग्नि नभएका व्यक्तिको पनि कुनै प्रकारले अनुकल्प रूपमा अग्नौकरण (होम) गरेर अपरपक्षश्राद्ध (पार्वणश्राद्ध) गर्ने पनि अधिकार हुने कुरा मान्नै पर्ने देखिन्छ। निर्णयसिन्धुमा पनि एस्तै विचार व्यक्त गरिएको पाँइन्छ (पृ.३१३)।

उक्त प्रकारका स्थितिमा कर्कोपाध्यायजस्ता वेद-वेदाङ्गवित् प्रामाणिक विद्वान्ले किन तेसो भने, तेस विषयमा वेद-वेदाङ्ग-वेदोपाङ्ग-स्मृति-पुराणहरुका विशेषज्ञ आस्तिक विद्वान्हरुले विशेष परिचिन्तन गर्नु उचित देखिन्छ। मनुस्मृतिमा (३।२८३) "यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्" भनि निरग्नि अशक्तहरुका लागि तर्पणले नै पितृयज्ञ (श्राद्ध) गतार्थ हुने कुरा पनि देखाइएकाले र यो कुरा अरु नाना स्मृति-पुराणवचनहरुमा पनि आनुकल्पिक पार्वणश्राद्धका रूपमा उल्लिखित भएको बुजिएकाले (द्रष्टव्य– हेमाद्रिकृत श्राद्ध-कल्प, पृ.२४,१७२,१५३४,१५३५,१५३६) पनि अग्निरहित विप्रले क्षयतिथिश्राद्धबाहेक अरु अपरपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध मुख्य रूपमा त गर्न नपर्ने नै कुरा पनि देखिन आउँछ। सच्छूद्रले (उच्च श्रेणीका शूद्रले) सँधै आमश्राद्ध गरे भैँ अग्नि नभएका व्यक्तिले सँधै नै आभ्युदयिकश्राद्ध पनि आनुकल्पिक रूपमा पिण्डदानरहित साङ्कल्पिक श्राद्धका रूपमा मात्र गर्न सक्ने कुरा पनि लघुस्मृतिपुराणहरुका वचनबाट देखिन्छ। नेपालमा प्रायः तेस्तै चलन रैआएको पनि पाँइन्छ। नेपालिहरुको पार्वणश्राद्ध भने सपिण्डक नै गर्ने आभ्युदयिक श्राद्ध भने साङ्कल्पिक रूपमा अपिण्डक गर्ने कुरा भने परस्पर मेल नखाने कुरा देखिन्छन्। आभ्युदयिकश्राद्ध र पार्वणश्राद्ध पनि अग्नि नभएका व्यक्तिले साङ्कल्पिक-श्राद्धका रूपमा नै गर्नपर्छ भन्ने लघुस्मृति-पुराणवचनहरु हेमाद्रिका श्राद्धकल्पमा (पृ.१५३३, १५३२, १५३३) उद्धृत

देखिञ्छन्। सपिण्डीकरणश्राद्ध पनि अग्नि नभएका व्यक्तिले गर्दा मुख्य रूपमा पिण्डदान मात्र गरिने आनुकल्पिक त्रिपुरुषीश्राद्धका रूपमा मात्र हुने, अग्नौकरणादि सर्वाङ्गोपसंहार नहुने कुरा मान्न सकिने जस्तो पनि देखिञ्छ। एस प्रसङ्गमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा सपिण्डीकरणकण्डिकामा गरिएको अर्घदानको र पिण्डदानको उल्लेखको विशिष्ट रीति पनि परिचिन्तनीय देखिञ्छ। कतिपय कात्यायनानुयायिहरुले पार्वणश्राद्धमा पृष्ठेदिविविधानले स्थापित अग्निमा अग्नौकरण गर्ने गरेको भन्ने धर्मसिन्धुमा उल्लिखित कुरा पनि याँहाँनेर स्मरणीय छ। अल्लि गडेर विचार गर्दा त पारस्करगृह्यसूत्रको **"पिण्डकरणे प्रथमः पितॄणाम् प्रेतः स्यात् पुत्त्रवाँश् चेत्"** (३।१०।५०) भन्ने वचनको पुत्त्रवान् पदको **"भूमनिन्दाप्रशंसासु"** इत्यादि (पाणिनीयव्याकरणभाष्य ५।२।९४) अन्वाख्यानअनुसार कर्कोपाध्याय-जयराम-हरिहरहरुले झैँ 'गृह्याग्नि भएको वा गृह्याग्निको आधान गरेर कर्म गर्न सक्ने अधिकृत (अधिकारसम्पन्न) उत्तम पुत्त्र भएको' भन्ने अर्थ मानेमा तेस्ता उत्तम पुत्त्र नभएका व्यक्तिको सपिण्डीकरणश्राद्ध नै नहुने कुरा देखिन आएको हुँदा पार्वणश्राद्धाधिकारविषयक कर्कोपाध्यायको पक्ष मान्दा दिइएको सपिण्डीकरणलोपरूप आपत्तिलाइ माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुका स्वशास्त्रका दृष्टिले इष्टापत्ति नै मान्न सकिने पनि देखिञ्छ। स्वशास्त्र छोडेर अरु लघुस्मृति-पुराणादिका वचनका भरमा मात्र वैदिक द्विजातिले कर्म गर्नु तेति उपपन्न कुरा देखिँदैन भन्ने कुरा पनि याँहाँनेर विशेष गरि सम्जनु उचित देखिञ्छ। अग्नि भएका व्यक्तिले गर्ने वा एकादशाहमा नै पैला गृह्याग्निको आधान गरेर गृह्याग्निमा अग्नौकरण (होम) गरेर सपिण्डीकरणश्राद्धहरु गर्ने व्यक्तिले गर्ने सपिण्डीकरणश्राद्धादिहरुमा र अग्निरहित व्यक्तिले गर्ने श्राद्धहरुमा गौरवाऽगौरवकृत महान् अन्तर हुने कुरा देखाउने **"औपासनाग्नौ विधिवत् कृतं तच् छ्राद्धमेककम्। लौकिकाग्निकृताच् छ्राद्धात् परं कोटिगुणाधिकम्"** (मार्कण्डेयस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.१८५) इत्यादि वचन पनि एस प्रसङ्गमा स्मरणीय छन्। धर्मको आचरण मुख्य रूपमा आँफ्ना-आँफ्ना शाखासूत्रअनुसार हुने

हुनाले आश्वलायनगृह्यसूत्रादि ऋग्वेदिग्रन्थका अनुयायि मनुस्मृतिमा "अग्न्यभावे तु" इत्यादि वचन पाइए पनि शुक्लयजुर्वेदिग्रन्थका अनुयायि याज्ञवल्क्यस्मृतिमा तेस्तो वचन नपाइने विषय पनि विशेष परिचिन्तनीय देखिञ्छ। तसर्थ कर्कोपाध्यायको पक्ष अत्यन्तै परिचिन्तनीय देखिञ्छ।

हाम्रा विचारमा त गृह्याग्नि भएका तर तेसमा पिण्डपितृयज्ञ नगर्ने माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुको नै पार्वणश्राद्ध गर्ने मुख्य अधिकार हुने देखिञ्छ। गृह्याग्नि नभएकाले पृष्टोदिविविधानले स्थापित गर्ने अनुकल्पकाग्निमा समेत पिण्डपितृयज्ञ गर्ने पक्ष परिशिष्टमा पनि देखिञ्छ तापनि पिण्डपितृयज्ञ मुख्यरूपमा श्रौतअग्निमा नै गरिने कर्म देखिञ्छ। तसर्थ अनुकल्पकाग्निमा कर्म गर्ने गृहस्थले मात्र हैन गृह्याग्नि भएका गृहस्थले पनि पिण्डपितृयज्ञ नगरेर पार्वणश्राद्ध गर्न हुने नै देखिञ्छ। गृह्याग्नि र अनुकल्पकाग्नि नभएका गृहस्थले पनि लौकिकाग्निमा अग्नौकरण गरेर पनि पार्वणश्राद्ध गर्न हुने नै देखिञ्छ। एसरि विचार गर्दा गृह्याग्नि भएकाले र अनुकल्पकाग्निमा कर्म गर्नेले इच्छानुसार पिण्डपितृयज्ञ वा पार्वणश्राद्ध गर्न हुने र अरुले लौकिकाग्निमा वा जलमा अग्नौकरण गरेर पार्वणश्राद्ध गर्न हुने नै देखिञ्छ। तसर्थ अनुकल्पकाग्निमा वा लौकिकाग्निमा वा जलादिमा अग्नौकरण गर्ने गरि आनुकल्पिक पार्वणश्राद्ध गर्ने अधिकार त गृह्याग्नि नभएका माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुको पनि हुने नै कुरा एस शाखामा श्राद्धकल्पसूत्र गृह्यसूत्रभित्र नराखेर परिशिष्टका रूपमा उपदिष्ट भएको कुराबाट र नानास्मृति-पुराण-वचनहरुका विचारबाट समेत देखिन आएको छ। पारस्करगृह्यसूत्रको "पुत्रवाँश् चेत्" भन्ने अंशले 'सवर्ण (आँफ्नै वर्णको) औरस (आँफैले विवाहिता पत्नीमा जन्माएको) पार्वणश्राद्धसमर्थ पुत्रले युक्त हो भने' भन्ने अर्थ दिने मान्न पर्ने देखिञ्छ।

१५. भाद्रपदापरपक्षश्राद्ध वा महालयश्राद्ध वा सोरसरात

आजभोलि उपर्युक्त श्रुति-सूत्र-अनुसार प्रत्येक चान्द्रमासका अपरपक्षमा (कृष्णपक्षमा) वा प्रत्येक दर्शमा (अम्सिमा) पार्वणश्राद्ध गर्ने वा गर्न सक्ने व्यक्ति दुर्लभ भएका छन्। आजभोलि त हाम्रो मूल वैदिक अमान्त चान्द्रमास मान्ने मुख्य पक्षमा आश्विनापरपक्ष वा आश्विनकृष्णपक्ष भन्न पनि कैलेकैँ सकिने कृष्णपक्षमा र चल्तिको अवैदिक पञ्चाङ्गका पूर्णिमान्त गौण चान्द्रमास मान्ने त्रैविद्याऽपरिग्राह्य पक्षमा आश्विनकृष्णपक्ष भनिने कृष्णपक्षमा मात्र जातूकर्ण्यको वचन र स्कन्दपुराणका नागरखण्डको वचन इत्यादिका आधारमा बाउका क्षयतिथिमा पार्वणश्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्छ। बाउका तिथिमा छेकथुन भए बुडाबाउका तिथिमा पनि पार्वणश्राद्ध गर्ने चलन छ। बाउको क्षयतिथि पूर्णिमा भए द्वादशीमा वा अम्सिमा उक्त पार्वणश्राद्ध गर्छन्। बाउले सन्न्यास लिएको भए बाउका क्षयतिथिमा पार्वणश्राद्ध नगरि द्वादशीमा नै पार्वणश्राद्ध गर्छन्। एसै पार्वणश्राद्धलाइ भाद्रपदापरपक्षश्राद्ध वा महालयापरपक्षश्राद्ध वा महालयश्राद्ध पनि भन्ने गरिञ्छ। महालय भन्ने तीर्थविशेषको नाम पनि भएको बुजिञ्छ तापनि उक्त कृष्णपक्षलाइ पनि महालय भञ्छन्। महालय भन्नाले पितृको ठुलो आश्रयस्थल वा घर भन्ने बुजिञ्छ। कृष्णपक्षका १५ तिथि र तेस अगिको शुक्लपक्षका पूर्णिमाको १ तिथि लिएर अथवा तेस कृष्णपक्षपछिको शुक्लपक्षको प्रतिपदाको १ तिथि लिएर १६ तिथिहरु विशेष श्राद्धयोग्य तिथिहरु मानिएको बुजिएकाले इ १६ तिथिको समुदायलाइ वा तेसमा गरिने श्राद्धहरुलाइ लिएर **'सोरसरात'** भन्ने नेपालि लोकव्यवहार चलेको मानिञ्छ। वायुपुराणमा पूर्णिमामा गरिएको श्राद्धले पनि विशेष फल दिने कुरा **"कुर्वाणः पौर्णमास्यां च पूर्वं (सर्वं) पूर्णं समश्नुते"** (२।१९।१०) भन्ने वचनले देखाएको छ।

वेदमूलक लगधमुनिप्रोक्त मूल वेदाङ्गज्योतिषका मास-अधिकमासगणनापद्धतिमा र पाश्चात्त्य यावनज्योतिषबाट प्रभावित आजभोलिका सूर्यसिद्धान्तादिमा आधृत पञ्चाङ्गका मास-अधिकमासगणनापद्धतिमा ठुलो भेद भएकाले वैदिक नभस्याऽपरपक्ष (भाद्रपदापरपक्ष) र आधुनिक आश्विनकृष्णपक्ष फरक पर्ने हुञ्छन्। तसर्थ वैदिक विद्वान्हरुले एस विषयमा राम्ररि विचार गरि वैदिक परम्पराको मुख्य नभस्याऽपरपक्ष (भाद्रपदकृष्णपक्ष) चिनेर काम गर्ने गर्नु उचित छ। वैदिककालगणनापद्धतिका विषयमा बुज्न एसै ग्रन्थका परिशिष्टमा (पृ.२६३-२८५) हेर्नुहोला।

१६. पिताका वा पितामहका तिथिमा नै अपरपक्षश्राद्ध (पार्वणश्राद्ध) गर्नमा कारण के हो?

अपरपक्षश्राद्धका विषयमा नानाथरि वचन देखिञ्छन्। कसैले भाद्रपदापरपक्षश्राद्धलाइ काम्य र नित्य दुवै मानेको पनि देखिञ्छ। तथापि मूल वैदिक्परम्पराका ब्राह्मणादिका लागि सबै चान्द्रमासहरुका अमावास्यामा श्राद्ध नित्य हो भन्ने कुरा **"मासिमासि वोऽशनम्"** (शतपथ.२।४।२।२) भन्ने श्रुतिवाक्यबाट बुजिञ्छ। एसै श्रुतिवाक्यलाइ लिएर कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा **"श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत, शाकेनाऽपि नाऽपरपक्षमतिक्रामेत्, मासिमासि वोऽशनमिति श्रुतेः"** भनिएको हो। सबै अम्सिमा श्राद्ध गर्न नसक्नेहरुले वर्षमा तिन पल्ट अम्सिमा श्राद्ध गर्ने र तेति पनि गर्न नसक्नेले वर्षमा एकपल्ट अम्सिमा श्राद्ध गर्ने व्यवस्था मुनिहरुले दिनुभएको बुजिञ्छ। एस विषयमा मत्स्यपुराण-भविष्यपुराणका वचन भनि वचनहरु देखाइ स्मृतितत्त्वका श्राद्धतत्त्वमा (प्रथमखण्ड, पृ.२५४) निर्णयसिन्धुकारभन्दा पनि पुराना बङ्गालि धर्मशास्त्रनिबन्धकार रघुनन्दन भट्टाचार्यले एस्तै कुरा लेखेका छन् भनि 'धर्मशास्त्र का इतिहास' भन्ने ग्रन्थमा पाण्डुरङ्ग वामनकाणेले लेखेको देखिञ्छ (हिन्दी अनुवाद, तृतीय भाग, पृ.१२७४)। रघुनन्दनको लेख एस्तो छ– **"अथ प्रतिमासपार्वणाऽशक्तस्य कर्तव्यत्वमाह मत्स्यपुराणम्। 'अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्।**

कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा॥' अत्र सौरेण वाक्यम्। राश्युल्लेखेन विहितत्वात्। श्राद्धत्रयाऽशक्तस्य कन्यास्थरवौ श्राद्धं कर्तव्यम्। तथा च भविष्यपुराणम्। 'हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनाऽपि गृहे वसन्। पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर् वंशयोर् ऋणम्॥ सूर्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् गृहाश्रमी। कुतस् तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्वास-पीडनात्॥' हंसे सूर्ये।"

तसर्थ सबै कुराको विचार गर्दा यो श्राद्ध वेदाङ्गज्योतिषोक्त नभस्यमासका (वैदिक भाद्रपदमासका) अंमावास्यामा गर्नपर्ने देखिञ्छ। तथापि स्कन्दपुराणका नागरखण्डमा "आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। मृताहनि पुनर् यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः। तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम्। एवं ज्ञात्वा करिष्यन्ति प्रेतपक्षे नरा भुवि" भन्ने वचन (२१६।९६-९८) भएकाले प्रेतपक्षका मृताहमा अमावास्याश्राद्धका अनुकल्पका रूपमा श्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्च। इ वचनमा राशिको उल्लेख हुनाले र वेद-वेदाङ्गमा र महाभारतसम्म पनि राशिको उललेख नहुनाले इ वचन अर्वाचीन ठहर्छन्। तेसैले यो पितृपक्षश्राद्ध कुन मैनाको कृष्णपक्षमा गर्ने हो भन्ने कुरा विमृश्य देखिञ्छ। "आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस् तु पञ्चमः। कुर्याच् छ्राद्धं तत्र रविः कन्यां गच्छतु वा न वा" (अग्निपुराण १७५।३३; पद्मपुराण, सृष्टिखण्ड ५०।२१६-२१७; स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्धकाण्ड, पृ.८६; चतुर्वर्ग-चिन्तामणि, परिशेषखण्ड, श्राद्धकल्प, पृ.१९८; वीरमित्रोदय, समयप्रकाश, पृ.१६७) इत्यादि वचनलाइ लिएर वर्षमा एकपल्ट अमान्त नभस्याऽपरपक्षमा (शुक्लादि-अमान्त भाद्रपदकृष्णपक्षमा) अपरपक्षश्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्छ। तेसमा पनि निर्णयसिन्धुमा "मृताहनि पुनर्" भन्ने स्थानमा "मृताहनि पितुः" भन्ने पाठ देखिएको र निर्णयसिन्धुमै आएको कात्यायनको भनिएको "या तिथिर् यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते। सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः" भन्ने वचन पनि देखिएको हुनाले पिताका क्षयतिथिमा अपरपक्षश्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्छ। आशौचादिले पिताका क्षय-

तिथिमा श्राद्ध हुन नसकेमा पितामहका क्षयतिथिलाइ क्षयाहका रूपमा लिएर तेसमा अपरपक्षश्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्छ। यो आचार स्मृति-पुराणशास्त्रको र युक्तिको पनि अनुकूल नै देखिञ्छ।

१७. पिताको पितृपक्षका चतुर्दशीमा निधन भएकामा पितृपक्षका चतुर्दशीमा एकोद्‌दिष्ट वा एकपार्वण वा पार्वण कस्तो श्राद्ध गर्ने?

पिताको पितृपक्षका चतुर्दशीमा निधन भएको छ भने कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा अम्सिमा वा अपरपक्षमा मरेकाको क्षयाहमा (निधन भएको तिथिमा) पार्वणश्राद्ध गर्नु भन्ने विधान नभएकाले एकोर्द्दिष्टश्राद्ध गर्नु नै स्वशाखा-सूत्रको अनुकूल कुरा देखिञ्छ। तथापि चल्तिअनुसार पार्वणश्राद्ध गर्न पनि हुने देखिञ्छ। युद्धमा शस्त्रक्षत (घाइते) भएर पीठ फर्काइ युद्धबाट भाग्ने इत्यादि काम गर्दा मोरेर अगति परेका पिताको त अरु नै तिथिमा मोरेका भए पनि अपरपक्षको (कृष्णपक्षको) चतुर्दशीमा एकोद्‌दिष्ट नै गर्नपर्छ, पार्वण गर्न हुँदैन भन्ने गार्ग्यको, मनुको, भविष्यत्-पुराणको तथा देवीपुराणको भनिएका वचनहरु पनि पुरुषार्थचिन्तामणिमा देखाइएका छन् (पृ.४८८)। स्वसूत्रानुकूल हुनाले अपरपक्षचतुर्दशीमा मोरेका पिताको क्षयाहश्राद्ध अपरपक्षचतुर्दशीमा एकोद्‌दिष्ट रूपमा गरिएमा वा शस्त्रहतादि हुनाले दुर्मरण भएकामा अरु नै तिथिमा मोरेका पिताको अपरपक्षचतुर्दशीमा एकोद्‌दिष्टश्राद्ध गरिएमा त पितामह-मातामहादि पितृका तृप्तिका लागि अपरपक्षका अन्य उपयुक्त तिथिमा पार्वणश्राद्ध गर्नपर्ने कुरा पनि तिहिँ लेखिएको छ। एसरि पार्वणश्राद्ध गर्दा सपिण्डीकरणमा झैँ पितामह-प्रपितामह-वृद्धप्रपितामहको पार्वण श्राद्ध गर्नपर्ने हुन आउँछ। यदि पिता, पितामह र प्रपितामह तिनै जाना शस्त्रक्षतादिले भएका दुर्मरणमा परेका हुन् भने त अपरपक्षचतुर्दशीमा एकपार्वण श्राद्ध हुने कुरा पनि तिहिँका लेखबाट बुजिन आउँछ। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा काम्यश्राद्धकालप्रकरणमा

"शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याम्" भन्ने वचन आएकाले, उक्त प्रकारले शस्त्रहत भएर दुर्गति परेका अरु नै तिथिमा मोरेका पिताको विशेष तृप्ति र उद्धार होस् भन्ने कामनाले चतुर्दशीमा श्राद्ध गर्दा पितामह-प्रपितामहहरु शस्त्रहतादि भै दुर्गति परेका नभएमा अपरपक्षका चतुर्दशीमा शस्त्रहतादि भएर अगति परेका पिताको (बाउको) एकोद्दिष्ट श्राद्ध नै गर्नपर्छ, पार्वण गर्न हुँदैन। शस्त्रहतादि भएर अगति परेकाका साथमा शस्त्रहतादि भएर अगति नपरेका पितामह-प्रपितामहहरुले श्राद्धको उपभोग गर्दैनन् भन्ने स्कन्दपुराण-नागरखण्डको (२२२।२४-३०) व्याख्या देखिञ्छ।

१८. पिताको अरु पक्षका चतुर्दशीमा निधन भएकामा पितृपक्षश्राद्ध कुन तिथिमा गर्ने?

पिताको अरु पक्षका चतुर्दशीमा दुर्मरण नभै सुमरण नै भएकामा अपरपक्षका (पितृपक्षका) चतुर्दशीमा नै पार्वण-श्राद्ध हुञ्छ। पिताको अरु पक्षका चतुर्दशीमा शस्त्रक्षतादिबाट दुर्मरण भएकामा भने अपरपक्षका चतुर्दशीमा एकोद्दिष्ट श्राद्ध हुञ्छ, पार्वण हुँदैन। अपरपक्षमा गर्नपर्ने पितामहादिको पार्वणश्राद्ध पितामहका क्षयतिथिमा गर्न पर्ने हुञ्छ।

१९. पिता शस्त्रादिहत भएर चतुर्दशीबाएक अरु तिथिमा परलोक भएकामा अपरपक्षश्राद्ध कुन तिथिमा गर्ने?

पिता शस्त्रादिद्वारा मारिएर दुर्मरणमा परि चतुर्दशीबाएक अरु तिथिमा परलोकभएकामा तेस्ता पितृको विशेष प्रीतिका र उद्धारका लागि तिनको अपरपक्षश्राद्ध चतुर्दशीमा एकोद्दिष्टरूपमा गर्नु उचित हुञ्छ। पितामहादिका प्रीतिका लागि पितामहका तिथिमा वा अन्य उपयुक्त तिथिमा पितामहादिको पार्वणश्राद्ध गर्नपर्ने हुञ्छ। अरु कुरा अगि

लेखिसकिएको छ। तेस्ता पिताको सांवत्सरिक क्षयाह एकोद्दिष्टश्राद्ध त परलोक भएकै तिथिमा गर्नपर्छ। अथवा परलोक भएका मैनाका कृष्णचतुर्दशीमा पनि गर्न हुञ्छ।

२०. पिता पूर्णिमामा दिवङ्गत भएकामा अपरपक्षश्राद्ध कुन तिथिमा गर्ने?

निर्णयसिन्धुमा कसैले पूर्णिमालाइ लिएर सोरश्राद्ध भन्ने गरेको र कसैले आश्विनशुक्लप्रतिपदालाइ लिएर सोरश्राद्ध भन्ने गरेको कुरा पाँइञ्छ। तथापि "अहः षोडशकं यत् तु शुक्लप्रतिपदा सह। चन्द्रक्षयाऽविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता" भन्ने देवलका वचनलाइ लिएर निर्णयसिन्धुकारले शुक्लप्रतिपदालाइ सोरश्राद्धमा गन्नु उचित भएको कुरा गरेका छन्। एस पक्षमा पूर्णिमामा मोर्नेको आश्विनशुक्लप्रतिपदामा पितृपक्षश्राद्ध गर्नु उचित देखिन आउँछ। पूर्णिमामा मोर्नेको कृष्णप्रतिपदादेखि अमावास्यासम्मका तिथिमध्ये 'नन्दायां भार्गवदिने' इत्यादि वचनले निषेध गरेका तिथिलाइ छोडेर कुनै तिथिमा श्राद्ध गर्ने पक्ष पनि निर्णयसिन्धुमा सूचित छ। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका १५०५ संवत्मा काशिमा पूर्ण गरिएका श्राद्धकाशिका भन्ने कृष्णमिश्रकृत व्याख्यामा भाद्रपदपूर्णिमामा आरम्भ गरेर सोरसरात गर्ने पक्ष देखाएर (पृ.४३३) पूर्णिमामा मोरेकाको सोरसरात (पार्वणश्राद्ध वा महालयश्राद्ध) भाद्रपदपूर्णिमामा नै गर्न उचित हुने कुरा पनि देखाइएको छ (पृ.४३५)। धर्मसिन्धुमा भने "पौर्णमासीमृतस्याऽपि महालयः पौर्णमास्यां न कार्यः, अपरपक्षत्वाऽभावेन तस्यां महालयाऽप्राप्तेः, तेन चतुर्दशीमृतस्य पौर्णमासीमृतस्य वा महालयो द्वादश्यमावास्यादितिथिषु कार्यः" भनिएको छ (पृ.६४)। वस्तुतः यो अपरपक्षश्राद्ध वैदिकहरुका लागि अमावास्याश्राद्धहरुको अनुकल्प भएकाले पूर्णिमामा मोर्नेको पनि अमावास्यामा श्राद्ध गर्नु नै समुचित देखिञ्छ।

२१. पक्षभोरि नै श्राद्ध गर्ने पक्ष

भाद्रपदापरपक्षमा वा आश्विनकृष्णपक्षमा पक्षभोरि नै प्रत्येक दिन पार्वणश्राद्ध गर्ने विधान पनि कतिपय लघु-स्मृतिपुराणहरुमा भएको बुजिञ्छ। यो कुरा चल्तिका प्रसिद्ध धर्मशास्त्रनिबन्ध निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुहरुबाट पनि देखिञ्च। एस्तो कुरा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रबाट भने सिद्ध हुँदैन। यो पक्ष प्रयोगमा आएको पनि प्रायः देखिँदैन। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शाखाध्यायिहरुले आँफ्ना श्रुति-सूत्रमा अविहित, असूचित र अनाकाङ्क्षित कर्महरु छोडिदिएमा पनि कुनै प्रत्यवाय लाग्दैन। एस्ता विषयमा विद्वान्हरुले विवेक पुऱ्याउनपर्छ।

२२. पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्धहरु मिसाएर गर्ने कुराको विचार

भाद्रकृष्णपक्षमा वा आश्विनकृष्णपक्षमा बाउका क्षयतिथिमा वा अरु कुनै एक दिनमा मात्र श्राद्ध गर्दा पार्वण-श्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्धहरु मिसाएर गर्ने र नित्यब्रह्मयज्ञाङ्ग तर्पण गर्दा जजसलाइ पानि दिइञ्छ ति सबैलाइ पिण्ड दिने चलन पनि नेपालमा समेत धेरै नै ठाममा चलेको पाँइञ्छ। एस्तो रूपमा श्राद्ध गर्ने कुरा निर्णयसिन्धुमा पनि सूचित छ र धर्मसिन्धुमा र संस्काररत्नमालामा पनि प्रतिपादित छ। किन्तु पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्धहरु मिसाएर पितृपक्षमा श्राद्ध गर्नु भन्ने प्रामाणिक विधायकवचन देखिएको छैन। कतिपय चिन्तनशील जनले भने पितृपक्षमा पार्वणश्राद्ध एक दिन र आचार्य-शिष्य-ज्येष्ठभ्रातृ-पितृव्यादिको एकोद्दिष्टश्राद्ध आर्कै दिनमा गर्ने गरेको कुरा पनि सुनिञ्छ। कोइ अविज्ञ-जनहरु भने पितृपक्षमा बाउका वा जिबाउका क्षयतिथिमा वा कुनै अन्य उपयुक्त तिथिमा एक दिन मात्र श्राद्ध गर्नेले नित्य ब्रह्मयज्ञाङ्ग तर्पणमा पानि दिइने जति सबैलाइ नै पिण्ड दिनै पर्ने र पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्धहरु मिसाएर गर्ने

तथा एकोद्दिष्टश्राद्धहरुका लागि पृथक् ब्राह्मण पनि नराख्ने परम्परा रैआएको कुरा गर्चन्। तेस्तो कुरा गर्नेले पनि श्राद्ध-विधि लेख्ता तेस्तो पद्धति भने नदेखाएको पनि पाँइञ्छ। तेस्तो पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्धहरु मिसाएर गर्ने कुरा धर्म-सिन्धुमा लेखिएको भए पनि एस कुराको स्पष्ट विधायक वचन नदेखिएको हुनाले र यो कुरा स्वशाखासूत्रको अनुकूल नहुनाले पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि कात्यायन-श्राद्धकल्पसूत्रानुसारि द्विजोत्तमहरुलाइ मान्य हुन सक्ने देखिँदैन।

कतिपय अन्य लघुस्मृति-पुराणहरुका वचनबाट पितृपक्षश्राद्ध काम्यश्राद्ध देखिए पनि र पितृपक्षमा आचार्य-[illegible] ज्येष्ठभ्रातृ-पितृव्यादिलाइ पनि पिण्ड दिनै पर्ने कुरा देखिए पनि मुख्य रूपमा पितृपक्षश्राद्ध मूल वैदिक परम्पराका द्विजातिका लागि भने प्रत्येक अपरपक्षमा (कृष्णपक्षमा) गर्नै पर्ने श्राद्धको अनुकल्पका रूपमा अशक्तहरुले वर्षमा एकपल्ट गर्ने श्राद्ध हो भन्ने कुरा जातूकर्ण्यादिका विविध वचनहरुबाट बुजिञ्च। तसर्थ अपरपक्षश्राद्धहरुमा वा दर्श-श्राद्धहरुमा झैँ नै पितृपक्षश्राद्धमा पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजवरहरुले ६ पिण्डहरु मात्र दिनु नै परमोचित देखिञ्छ। तथापि जनबल-धनबल-शरीरबलहरु केइ भएर सक्नेहरुले पिण्ड दिने सन्तति नभएका आचार्य-शिष्य-ज्येष्ठभ्रातृ-पितृव्यादिका एकोद्दिष्टश्राद्धहरु पितृपक्षमा छुट्टै गर्नु पनि उचितै देखिञ्छ। तेसमा पितामहभ्राताको र प्रपितामहभ्राताको पनि पिण्ड-पानि गर्ने चलन क्वसैकसैको भएजस्तो बुजिञ्च। किन्तु तेसको आधारभूत शास्त्रवचन हाम्रा दृष्टिपथमा आएको छैन। पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्ध आधारभूत शास्त्रवचन नपाइकनै तेसै मनगडन्ते रूपमा मिसाएर गर्नु भने उचित देखिँदैन। हेमाद्रिले चतुर्वर्गचिन्तामणिका परिशेषखण्डका श्राद्धकल्पमा "पितृव्यादीनामपुत्त्राणामन्येषां चैकोद्दिष्टविधानेन तन्त्रेण पाकं कृत्वा पृथक्-पृथगपरपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति स्थितम्" (पृ.१६९२) भनि निर्णय लेखेअनुसार पार्वणश्राद्ध सिद्ध्याएर पार्वणश्राद्ध गरेकै दिन तेसै पाकले एकोद्दिष्टश्राद्धहरु गर्नु

नै परमोचित देखिन्छ। गरुडपुराणमा "एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुते सुतः। एकं तु विकिरं कुर्यात् पिण्डान् दद्यात् बहूनपि। तीर्थे चाऽपरपक्षे वा चन्द्रसूर्यग्रहेऽपि वा" (मूलगरुडपुराण २।२६।४७-४८, जीवानन्दसंस्करण १६।४७) भन्ने वचन पाँइन्छ। पितृपक्षमा एक दिन पार्वणश्राद्ध गरिसकेपछि पनि आर्को दिन पार्वणश्राद्ध नगरि पितृपक्षनिमित्तक एकोद्दिष्टश्राद्ध मात्र गर्नु पनि उचित देखिँदैन।

एस प्रसङ्गमा तल लेखिएका वचन पनि स्मरणीय छन्—

(क) **दर्शो मृताहश् च समौ न कदाचित् तु शक्यते। येन केनाऽपि वा त्यक्तुं तत्त्यागी चेत् पतत्यधः॥**

—आङ्गिरसस्मृति, श्लो.६२८-६२९; स्मृतिसन्दर्भ, पृ.३०३४।

(ख) **अथ श्राद्धमपरपक्षे सर्वत्राऽविशेषात्, नभस्य एव वा सामर्थ्योपपत्तिभ्याम्।**

—जातूकर्ण्यवचन, आचार्य-विश्वरूपकृत याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या बालक्रीडा १।२१५, पृ.१४४।

(ग) **अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरे सकृत्। द्विश् चतुर् वा यथाश्रद्धं मासेमासे दिनेदिने॥**

—देवलवचन, स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्धकाण्ड, पृ.४३१-४३२।

(घ) **अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्। हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम्॥**—मनुस्मृति ३।२८१।

(ङ) **अथ ब्रह्माऽपि सञ्चिन्त्य तानुवाच कृपान्वितः। युष्मदर्थं मयोपायश् चिन्तितः पितरो लघुः॥**
येन तृप्तिं परां यूयं गमिष्यथ पित्रीश्वराः। अमावास्योद्भवं श्राद्धमलब्ध्वाऽपि च वत्सरम्॥
यथा मम प्रसादेन तच् छृणुध्वं समाहिताः। आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे॥

मृताहनि पुनर् यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः। तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम्॥
एवं ज्ञात्वा करिष्यन्ति प्रेतपक्षे नरा भुवि। श्राद्धं यूयं न सन्देहो भविष्यथ सुतर्पिताः॥
—स्कन्दपुराण, नागरखण्ड २१६।९४-९८।

(च) अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश् चैवाऽग्रजन्मनः। मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पितृवदाचरेत्॥
—कपिलस्मृति, श्लो.१३०-१३१।

(छ) कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः। श्राद्धं पित्रोर् यथावित्तं तद्‌बन्धूनां च वित्तवान्॥—भागवत ७।१४।१९।

(ज) प्रौष्ठपदाऽसिते पक्षे क्षयाहे तीर्थपर्वसु। पित्रोः श्राद्धं प्रकुर्वीत तद्‌बन्धूनां च शक्तितः॥—स्कन्द.वैष्णव.९।२२।४१।

(झ) कालो भाद्रपदं मासमारभ्य वृश्चिकावधि। महालयस्य कथितो मुनिभिस् तत्त्वदर्शिभिः॥—स्कन्दपु.३।१।३६।३७।

(ञ) हस्तर्क्षगे दिनकरे पितृराजानुशासनात्। तावत् पितृपुरी शून्या यावद् वृश्चिकदर्शनम्।
वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह। निश्श्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥—ब्रह्मपु.१११।४९-५१।

(ट) महालयादिकं श्राद्धं नित्यं काम्यमपीष्यते। तस्मादकरणे तस्य प्रत्यवायो महान् भवेत्॥—स्कन्दपु.३।१।३६।१७८।

(ठ) श्राद्धं महालयं नाम तत् तु तीर्थवदाचरेत्।—प्रजापतिस्मृति, श्लो.१६३, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.१६७९।

उपर्युक्त वचनहरुका विचारबाट यो पितृपक्षश्राद्ध मुख्य रूपमा अमावास्याश्राद्धको (दर्शश्राद्धको) अनुकल्प हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुञ्छ। हाम्रा नेपालका शासकनियन्त्रित-निर्देशित आकाशवाणीले वा पत्रिकाले भने अन्य यज्ञ-

विवाहादिकार्यका पूर्वाङ्गका रूपमा नान्दीश्राद्ध गरे झैँ दसैँको देवीपूजनकर्मको पूर्वाङ्गका रूपमा यो श्राद्ध गरिएको हो भन्ने भ्रमात्मक कुराको प्रचार गरेको देखिञ्छ। तथापि त्यो कुरा निराधार हो भन्ने बुजि विज्ञजनले आफन्तलाइ एस श्राद्धको शास्त्रीय स्थितिको र महत्त्वको ज्ञान दिनु उचित छ।

परम्पराप्राप्त भन्दै पितृपक्षमा पार्वणश्राद्ध र एकोद्दिष्टश्राद्ध मिसाइ श्राद्ध गर्निहरुले पनि सके आचार्य-शिष्य-पुत्र-ज्येष्ठभ्रातृ-पितृव्यादि प्रत्येक पितृका लागि एकएक ब्राह्मण वा कुशब्राह्मण वा सिदा राख्ने र तेसो गर्न नसके आचार्य-शिष्य-पुत्र-ज्येष्ठभ्रातृ-पितृव्यादि एकोद्दिष्टश्राद्धपट्टिका पितृहरुका लागि एउटा मात्र भने पनि छुट्टै ब्राह्मण वा कुशब्राह्मण वा सिदा राख्ने गर्नु र तिनैमा अर्घदानादि गर्ने गर्नु परमावश्यक देखिञ्छ। यो कुरा स्मृतिकौस्तुभमा खोलेरै भनिएको पनि देखिञ्छ (पृ.२७३)। आचार्यादिका लागि पृथक् ब्राह्मण नराखिकन तिनलाइ पिण्ड दिनु सर्वथा अशास्त्रीय कुरा देखिञ्छ। एस विषयमा चतुर्विंशतिमतको भनिएको तल लेखिएको वचन पनि स्मरणीय छ—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत्। दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु॥–निर्णयसिन्धु, पृ.११३।

२३. निषिद्ध तिथि-नक्षत्र-वारको विचार

पितृपक्षमा पिताका क्षयतिथिमा एक दिन मात्र श्राद्ध गर्दा निषिद्ध निथि-नक्षत्र-वारहरुको विचार गर्न नपर्ने मानिएको छ। जस्तै—

(क) **पूर्वोक्तनन्दादिनिषेधस् तु मृताहाऽतिक्रमे सकृन्महालये पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्ते च ज्ञेयः।**

–निर्णयसिन्धु, पृ.११२।

(ख) **अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके। तथा तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत्।**–निर्णयसिन्धु, पृ.१११।

(ग) **आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। *मृताहनि पितुर् यो वै श्राद्धं* दास्यति मानवः। तस्य संवत्सरं यावत् सन्तृप्ताः पितरो ध्रुवम्॥**–निर्णयसिन्धु, पृ.१११।

पिताको चतुर्दशीमा वा पूर्णिमामा स्वर्गवास भएकामा वा पिताका क्षयतिथिमा छेकथुन भएकामा पितृपक्षमा वा तेसपछिका पञ्चमीसम्ममा वा सूर्य वृश्चिक राशिमा नजाँदासम्ममा वा वृश्चिकराशिमा रहँदासम्म कुनै एक दिन श्राद्ध गर्दा भने निषिद्ध तिथि-नक्षत्र-वारहरु छोडेर श्राद्ध गर्न पर्ने मानिएको छ। निषिद्ध तिथिमा वा नक्षत्रमा वा वारमा श्राद्ध गर्दा पुत्त्रको र धनको क्षय हुने मानिएको छ। निषिद्ध तिथिमा नन्दा तिथि (प्रतिपदा, षष्ठी, एकादशी), सप्तमी, त्रयोदशी र चतुर्दशी गनिएका देखिञ्छन्; निषिद्ध नक्षत्रमा त्रिजन्म (आँफ्नो जन्मनक्षत्रभन्दा अगिल्ला नक्षत्रदेखि तिन नक्षत्र; स्मृतिकौस्तुभ-धर्मसिन्धुअनुसार त आँफ्नो जन्मनक्षत्र तथा तेसबाट दसौँ र उन्नाइसौँ नक्षत्र), कृत्तिका रोहिणी, मघा, रेवती र भरणी गनिएका देखिञ्छन्; निषिद्ध वारमा रविवार, मङ्गलवार र शुक्रवार गनिएका पाँइञ्छन्। अर्थात् पिताका (र पितामहका) तिथिबाहेक अरु तिथिमा महालयश्राद्ध गर्दा उक्त तिथिहरु नक्षत्रहरु र वारहरु छोडेर अरु तिथि-नक्षत्र-वारहरुमा श्राद्ध गर्न पर्ने मानिएको छ।

अन्य चतुर्दशीमा शस्त्रादिले दिवङ्गत भएकाको पितृपक्षका चतुर्दशीमा एकोद्दिष्ट श्राद्ध गर्ने भन्ने कुनैकुनै लघुस्मृति-पुराणका वचनमा उल्लिखित कुरा हाम्रा शाखाअनुसारका मूल वैदिक मार्गका दृष्टिले समुचित देखिँदैन। चतुर्दशीमा शस्त्रहतको मात्र श्राद्ध हुञ्च भन्ने वचन देखिए पनि शस्त्रहतको चतुर्दशीमा मात्र श्राद्ध हुन सक्छ अरु तिथिमा हुन सक्तैन भन्ने नियम छैन भन्ने कुरा निर्णयसिन्धुमा पनि लेखिएकै छ (पृ.१२०)। पितृपक्षनिमित्तक श्राद्ध

चतुर्दशीमा नहुने भए पनि चतुर्दशीमा दिवङ्गत भएकाको अशस्त्रहतको पनि क्षयाहनिमित्तक श्राद्ध त चतुर्दशीमै हुन्च भन्ने कुरा वीरमित्रोदयका श्राद्धप्रकाशमा स्पष्ट गरिएको छ (पृ.३२१)। शस्त्रादिबाट मर्नेको र अन्य तिथिमा दुर्मरण हुने पातकिहरुको पनि प्रायश्चित्त गरेर क्रिया गरेपछि क्षयाहश्राद्धका रूपमा पनि सम्बद्ध मास-पक्षका चतुर्दशीमा श्राद्ध गर्नु राम्रो हुञ्च भन्ने अभिप्रायको मरीचिको भनिएको वचन पनि निर्णयसिन्धुमा समेत (पृ.११९) देखिञ्छ। तथापि यो पक्ष प्रयोगमा आउने गरेको भने बुजिँदैन। शस्त्रादिबाट दुर्मरण हुनेहरुको पनि जुन तिथिमा दुर्मरण भएको हो तेसै तिथिमा क्षयाहश्राद्ध गर्ने गरिएको देखिञ्छ।

२४. मातृनवमीश्राद्धविचार

पितृपक्षका नवमीलाइ मातृनवमी भन्ने गर्छन्। मैत्रायणीयपरिशिष्टको भनिएको **"अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच् च मृतेऽहनि। मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति"** इत्यादि वचनलाइ लिएर जीवत्पितृकले (बाउ भएकाले) पनि दिवङ्गत आमाका अन्वष्टका श्राद्धहरु गर्न पर्ने र पद्मपुराणको भनिएको **"प्रोष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति"** भन्ने वचनका र **"सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ। नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः"** भन्ने वचनका आधारमा अरु अन्वष्टका श्राद्ध गर्न नसके पनि भाद्रपदाऽपरपक्षमा मातृश्राद्ध गर्न पर्ने कुरा निर्णयसिन्धुमा छ (पृ.११६) तथापि आमा दिवङ्गत भएकि भए पनि बाउ भएका व्यक्तिले पितृपक्षश्राद्ध गर्न पर्दैन। जीवत्पितृकले गर्ने मातृपार्वणश्राद्ध हाम्रा शाखाको अनुकूल कुरा देखिँदैन। बाउ दिवङ्गत भएका र आमा भएका व्यक्तिले पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारिहरुले चाइँ दिवङ्गत सौताने आमा-

लाइ सोरसरातमा छुट्टै पिण्ड दिन पर्दैन, बाउलाइ दिएकै पिण्डले सौताने आमाहरुको पनि तृप्ति हुञ्छ भन्ने कुरा शतपथब्राह्मणबाट बुजिञ्छ। सौताने आमाको वा अरु मातामहीप्रभृति स्त्रीहरुको आवश्यकतानुसार क्षयतिथिश्राद्ध गरे पुग्छ। निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुका सबै कुरा हाम्रा लागि आवश्यक वा मान्य हुँदैनन्। "तातात्म्बात्रितयम्" इत्यादि बोपदेवको श्लोक पनि हाम्रा लागि अनुसरणीय हैन। विशेष रूपको मातृनवमीश्राद्ध वा अविधवा-नवमीश्राद्ध अरु शाखाका आधारमा विभिन्न लघुस्मृति-पुराणग्रन्थहरुमा लेखिएको बुजिञ्छ; एसको सबैका लागि आवश्यकता देखिँदैन; तेसैले निर्णयसिन्धुमा पनि "अत्र देशाचाराद् व्यवस्था" (पृ.११६) भनिएको होला। हाम्रा शाखामा गृह्यसूत्रका मूल भागमा नै बताइएका अष्टका अन्वष्टकाहरु पनि विशेष परिशिष्टादिवचन केइ नदेखिएकाले गृह्याग्नि भएका व्यक्तिले मात्र गर्ने कर्म हुन् भन्ने देखिञ्छ। अरुले ति कर्म गर्न मिल्ने देखिँदैन।

२५. पत्नी रजस्वला भएमा पितृपक्षश्राद्ध रोकिञ्छ?

पत्नी रजस्वला भएमा एक दिन मात्र गरिने पितृपक्षश्राद्ध (पार्वणश्राद्ध) रोकिने र रजस्वला भएका पाँचौं दिनमा श्राद्ध गर्न पर्ने कुरा धेरैले लेखेका छन् (द्रष्टव्य- निर्णयसिन्धु, पृ.३३४-३३९)। किन्तु गुरुवर पण्डित बुद्धिसागर पराजुलिले भार्या रजस्वला भएर कुनै पनि श्राद्ध नरोकिने कुरा काष्ठमण्डपस्थ वाल्मीकि विद्यापीठको मुखपत्र मर्यादा पत्रिकाका उन्नाइसौं पूर्णाङ्कमा (२०४७) प्रकाशित निबन्धमा वेदवचनको आधार लिएर संस्कृतभाषामा बताउनु भएको छ। त्यो पनि द्रष्टव्य छ। अन्य सहायक भएकाले पत्नी रजस्वला भएपनि पितृपक्षश्राद्ध नरोक्ने र अन्य सहायक नभएका व्यक्तिले तेस वेला श्राद्ध रोकेर पत्नी चोखिएपछि श्राद्ध गर्न उचित हुने देखिञ्छ। आमश्राद्ध त रोकिँदैन।

२६. पत्नी गर्भिणी हुँदा श्राद्ध रोकिन्छ?

निर्णयसिन्धुमा महालयप्रकरणमा (पृ.११३) दक्षको वचनका रूपमा "मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः। न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च" भन्ने वचन देखिन्छ। कलिसंवत्का उनन्चासौं शतकका मध्यमा (१८४७ संवत्मा) रचिएका वैष्णव काशीनाथोपाध्यायका धर्मसिन्धुमा तृतीय परिच्छेदका पूर्वार्धमा पुंसवनादिसंस्कारप्रकरणमा गर्भिणीधर्मनिरूपणका सन्दर्भमा (पृ.१२८) "पित्रोः प्रेतविधानं गर्भिणीपतिराचरेत्, अन्वष्टक्याष्टकयोर् गर्भिणीपतिः पिण्डदानं कुर्यात्, केचित् पित्रोः सांवत्सरिके पिण्डदानं कुर्वन्ति, दर्शमहालयादिषु न कार्यम्" भन्ने उल्लेख पाँइन्छ। तेसैले लोकमा 'पत्नी गर्भिणी भएमा श्राद्ध रोकिन्छ कि रोकिँदैन?' भन्ने प्रश्न गर्ने गरिएको पाँइन्छ। वीरमित्रोदयका संस्कारप्रकाशमा सीमन्तोन्नयनसंस्कारनिरूपणका अन्त्यमा गर्भिणीधर्मनिरूपणपछि आएका गर्भिणीपतिधर्मका निरूपणमा आश्वलायनको भनिएको "वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः। श्राद्धं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं चाऽन्यच् च वेदवित्" भन्ने वचनका व्याख्यामा "श्राद्धम्=श्राद्धभोजनम्" भन्ने व्याख्या गरिएको छ। तेसका समर्थनमा हारीतको भनिएको "क्षौरं च तीर्थयात्रां च श्राद्धभोजनमेव च। मासात् तु सप्तमादूर्ध्वं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः" भन्ने वचन (पृ.१८२-१८३) पनि दिइएको छ। एसबाट त गर्भिणीका पतिलाइ अरुका श्राद्धमा पितृब्राह्मणादि भएर भोजन गर्न मात्र निषेध भएको, आँफुले श्राद्ध गर्न निषेध नभएको देखिन्छ। गोपीनाथभट्टका संस्काररत्नमालामा (पृ.८१८-८१९) पनि सत्यव्रतको भनिएको "पित्रोः क्षयाहं दर्शं च गयाश्राद्धं महालयम्। ग्रहणाऽन्वष्टकाश्राद्धे कुर्याद् गर्भवतीपतिः" भन्ने वचन देखाइ "पित्रोः क्षयाहश्राद्धादिकं तु सप्तमान् मासादूर्ध्वमपि भवति" भन्ने निर्णय दिँदै "एतच्च नित्यानां युगादिश्राद्धानामुपलक्षणम्। पिण्डयज्ञोऽपि भवत्येव नित्यत्वात्" भन्ने कुरा गरेर नित्य रूपमा गरिने श्राद्ध नरोकिने व्यवस्था दिइएको

छ। एस्तै कुरा संस्कारभास्करमा पनि छ (पत्र १०६, पूर्वपृष्ठ)। अण्णाशास्त्रिले पनि संस्कारभास्करकै लेख सारेका छन् (कर्मकाण्डप्रदीप, पत्र ६५, उत्तरपृष्ठ)। वर्तमानकालमा मुद्रित व्याघ्रपादस्मृतिमा **"पिण्डदानं मृदा स्नानं तथैव तिल-तर्पणम्। विदेशगमनं चैव न कुर्याद् गुर्विणीपतिः॥ पुंसो भार्या गुर्विणी यस्य नाऽसौ चौलं सूनोः क्षौरकर्माऽऽत्मनश् च। गेहारम्भं पिण्डसंस्थापनं च वार्धौ स्नानं तीर्थयात्रां च कुर्यात्"** (श्लो.३३२-३३३, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२५२२) भन्ने वचन देखिन्छ तापनि प्राचीन धर्मशास्त्रनिबन्धकारहरुमध्ये कृत्यकल्पतरुकार लक्ष्मीधर, स्मृतिचन्द्रिकाकार देवण्णभट्ट, स्मृतिरत्नाकरकार चण्डेश्वर, चतुर्वर्गचिन्तामणिकार हेमाद्रि, पाराशरमाधवीयकार माधव इत्यादिले गर्भिणीका पतिले श्राद्ध गर्न नहुने भन्ने कुरा नउठाएको बुजिएकाले गर्भिणीका पतिले पनि नित्य रूपमा गर्न पर्ने श्राद्धहरु गर्न हुने र गर्न पर्ने नै सिद्ध हुन्छ। पारस्करगृह्यसूत्रका व्याख्याकार काण्वशाखाध्यायि रामकृष्णले संस्कारगणपति भन्ने विस्तृत व्याख्यामा पनि प्रथमकाण्डका पन्ध्रौं कण्डिकाका व्याख्याका अन्त्यमा **"अथ गर्भिणीपतिधर्माः"** भनेर वीरमित्रोदय-कारकै प्रतिपादनको अनुसरण गरेको देखिन्छ। त्याँहाँ उनले गर्भिणीपतिले श्राद्ध गर्न नहुने कुरा लेखेका छैनन्, श्राद्ध-भोजन गर्न नहुने कुरा मात्र लेखेका छन्। **तसर्थ गर्भिणीका पतिले क्षयाहश्राद्ध, अपरपक्षश्राद्धहरु गर्न हुने नै देखिन्छ। पत्नी गर्भिणी हुँदा अपरपक्षश्राद्ध (महालयश्राद्ध) पनि रोकिँदैन।** धर्मसिन्धुकारको निर्णय अग्राह्य देखिन्छ।

२७. नान्दीश्राद्ध गरेपछि आएको पितृपक्षश्राद्धको विचार

नान्दीश्राद्ध गरेपछि पनि मण्डपोत्थापन भएपछि क्षयाहश्राद्ध झैँ नै पितृपक्षश्राद्ध पनि सपिण्डक नै गर्न हुन्छ, गर्न पर्छ। यो कुरा निर्णयसिन्धुमा पनि महालयप्रकरणमा त स्पष्ट रूपमा जनाइएकै छ (पृ.११२)।

२८. वार्षिकश्राद्ध र पितृपक्षश्राद्ध

कसैको पितृपक्षमा स्वर्ग भएकामा पैलो वर्षमा क्षयतिथिमा वार्षिक श्राद्ध गरेर तेसपछिका द्वादशीमा वा अम्सिमा वा अरु कुनै योग्य तिथिमा पितृपक्षश्राद्ध गर्न पर्छ। कसैको पितृपक्षका अम्सिमा निधन भएमा पैलो वर्षमा अम्सिमै पैला वार्षिकश्राद्ध गरेर पितृपक्षश्राद्ध पनि गर्न हुञ्छ।

२९. वार्षिकश्राद्ध (बराखि फुकाउने श्राद्ध) भएपछि आर्को सांवत्सरिक क्षयाहश्राद्ध नहुँदै अपरपक्षश्राद्ध गर्न हुञ्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्नको विचार

बराखि फुकाएपछि एक वर्षपछि आउने क्षयतिथिश्राद्ध गरेपछि मात्र पितृपक्षश्राद्ध गर्ने अधिकार हुञ्छ भन्ने कसैकसैको धारणा रहेको पाँइञ्च; किन्तु त्यो धारणा भ्रमात्मक हो; बराखि नफुक्तै त पितृपक्षश्राद्ध गरे राम्रो हुञ्छ वा गर्न हुञ्छ नगरेमा पनि प्रत्यवायै त हुँदैन भन्ने मत निर्णयसिन्धुमा उल्लिखित छ (पृ.११४) भने बराखि फुकेपछि त पितृपक्षश्राद्ध गर्न नहुने भन्ने कुरै छैन।

उक्त प्रश्न बराबर सोधिने गरेको छ। किन्तु कुन वचनका आधारमा त्यो प्रश्न उठाइएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन सकेको छैन। हामिले देखेसुनेका शास्त्रवचनबाट वार्षिकश्राद्ध भैसकेपछि (बराखि फुकेपछि) आएका भाद्रपदाऽपरपक्षमा (सोरसरातमा) श्राद्ध गर्न हुँदैन भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छैन। **तसर्थ बराखि फुकेपछि सोर सरात गर्न हुने नै मानिएको छ।**

३०. पार्वणश्राद्धमा (अपरपक्षश्राद्धमा) ककसलाइ पिण्ड दिनपर्छ?

पार्वणश्राद्ध भनेको पर्वमा हुने श्राद्ध भनेको हो। पर्व भनेको मुख्य रूपमा अमावास्या हो। अमावास्यामा हुने श्राद्ध पार्वणश्राद्ध हो। यो अमावास्यामा हुने श्राद्ध अपरपक्षश्राद्धविशेष हो। अमावास्यामा श्राद्ध गर्दा सबै कामना पूर्ण हुने कुरा कात्यायनादिबाट **"अमावास्यायां सर्वम्"** (कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्र, कण्डिका ९) इत्यादि भनेर प्रतिपादित गरिएको हुनाले अमावास्याश्राद्ध लोकमा विशेष चल्तिमा आएको र दर्शश्राद्ध भनेर प्रसिद्ध भएको हो। हामि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुको आँफ्नो शाखाको ग्रन्थ कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा पार्वणश्राद्ध भन्ने प्रयोग गरिएको छैन। त्याँहाँ **"अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत"** भनेर ग्रन्थको प्रारम्भ गरिएको हुनाले तेस ग्रन्थमा मुख्य रूपमा बताइएको श्राद्धलाइ अपरपक्षश्राद्ध भन्नु उचित देखिञ्छ। श्राद्धविधानका प्रारम्भमा वासिष्ठधर्मसूत्रमा पनि **"अपरपक्ष ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः पितृभ्यो दद्यात्"** (११।१६) भनिएको छ। मानवमैत्रायणीयगृह्यसूत्रमा पनि **"श्राद्धमपरपक्षे पितृभ्यो दद्यात्"** भनिएको छ (२।९।९)। बौधायनगृह्यसूत्रमा पनि **"एवमेव मासिश्राद्धमपरपक्षस्याऽन्यतमेऽहनि क्रियेत"** भन्ने वचन देखिञ्छ (२।११।६८)। आपस्तम्बधर्मसूत्रमा पनि **"श्राद्धम् ... मासिमासि कार्यम्, अपरपक्षस्याऽपराह्णः श्रेयान्, तथाऽपरपक्षस्य जघन्यान्यहानि, सर्वेष्वेवाऽपरपक्षस्याऽहस्सु क्रियमाणे पितॄन् प्रीणाति"** (२।७।१।१।१-६) भन्ने उल्लेख पाँइञ्छ। गौतमधर्मसूत्रमा पनि **"अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चमीप्रभृतिषु वाऽपरपक्षस्य, यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा"** भन्ने वचन छन् (२।६।२-४), गोभिलश्राद्धसूत्रका प्रारम्भमा पनि **"अथ श्राद्धम्, अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्य, यदहरुपपद्येत"** भन्ने विधान छ। उक्त विवरणबाट कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रादिमा बताइएको मुख्य श्राद्धको नाम अपरपक्षश्राद्ध हो भन्ने बुजिञ्छ। तेसैलाइ अन्य ग्रन्थमा र लोकमा पार्वणश्राद्ध (सोरसरात) भन्ने गरिएको हो भन्ने बुजिञ्छ।

अब पार्वणश्राद्ध भनिने एस अपरपक्षश्राद्धमा कति र कुनकुन पितृलाइ पिण्ड दिनपर्छ त भन्ने कुराको विचार गरिञ्छ। तेसमा वेदशाखाभेदले नानाप्रकारका व्यवस्था देखिञ्छन्। स्वशाखाका ग्रन्थ राम्ररि नचिनेका, ति ग्रन्थ गुरुमुख गरि नपडेका, वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममा शाखाव्यवस्थाको महत्त्व नबुजेका माञ्छेहरु नानाप्रकारका लघुस्मृति-पुराणादिका नानाप्रकारका छिटफुट वचनहरु देखेर नानाप्रकारका कुरा गरिदिञ्छन् र आँफु नै कुइराको काग भएर अरुलाइ पनि अलमलमा पारिदिञ्छन्। तेसै भएर प्रजापतिस्मृतिमा भनिएको छ– **"चतुर्णामपि वेदानां शाखाः सन्ति सहस्रशः। अज्ञानादल्पशास्त्रार्था मोहयन्ति पदेपदे"** (श्लो.६)। स्कन्दपुराणका नागरखण्डका २१५औं अध्यायमा ब्राह्मणहरुका श्राद्धकर्ममा नानाप्रकारका धेरै भेद देखेर अल्मलिएर सोद्ने रोहिताश्व राजाका प्रश्नको उत्तर दिँदै मार्कण्डेयमुनिले भनेको **"सत्यमेतन् महाभाग यत् पृष्टोऽस्मि नृपोत्तम। श्राद्धस्य बहवो भेदाः शाखाभेदैर् व्यवस्थिताः"** भन्ने श्लोक (२१५।२५) आएको छ। एसबाट अपरपक्षश्राद्ध वा पार्वणश्राद्ध पनि नानाप्रकारको हुने कुरा देखिञ्छ। मनुस्मृतिमा **"पितॄणां मासिकं श्राद्धम्"** (३।१२३) इत्यादिले बताइएका चन्द्रक्षय हुँदा (अम्सिमा) गरिने श्राद्धमा केवल पित्रादि तिन पितृलाइ मात्र पिण्ड दिने कुरा **"त्रींस् तु तस्माद् हविश्शेषात् पिण्डान् कृत्वा"** (३।२१५) इत्यादि श्लोकले बताइएको देखिञ्छ। एइ विधि हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षाऋतुहरुमा गरिने श्राद्धका लागि पनि अनुसरणीय भनिएको पनि देखिञ्छ (३।२१८)। भारद्वाजगृह्यसूत्रमा (२।१२,१३) पितृ-पितामह-प्रपितामहलाइ मात्र पिण्ड दिने कुरा छ। ऋग्वेदिहरुको आश्वलायनगृह्यसूत्रमा पनि **"अपरपक्षे मासिमासि चैवम्"** (२।५।११) भनेर एस्तै कुरा गरिएको देखिञ्छ। त्याँहाँ माता-महादिको उल्लेख नभए पनि **"स्त्रीभ्यश् च"** (२।५।५) भनेर माता-पितामही-प्रपितामहीहरुलाइ पनि पिण्ड दिने कुरा गरिएको छ। एस्तै कुरा ऋग्वेदिहरुकै कौषीतकिगृह्यसूत्रमा पनि **"पिण्डान् तत्पश्चिमेन पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय"** भनेर

(३।१४।७) बताइएको छ। एस्तै कुरा कृष्णयजुर्वेदिहरुको आपस्तम्बगृह्यसूत्रले पनि देखाएको छ (२।१९)। आपस्तम्ब-मन्त्रपाठमा (आप.श्रौ.सू., प्रश्न २५-२६) "मार्जयन्ताम् मम पितरः" इत्यादि र "मार्जयन्ताम् मम मातरः" इत्यादि मन्त्र पनि पडिएका देखिञ्छन्। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा भने पिता, पितामह, प्रपितामह इ ३ पितृलाइ र मातामह, प्रमातामह, वृद्धप्रमातामह इ ३ पितृलाइ गरेर ६ पिण्ड दिने कुरा छ। कुनै शाखामा पित्रादि ३ पितृलाइ, मात्रादि ३ पितृलाइ र मातामहादि ३ पितृलाइ गरेर ९ पिण्ड दिने विधान भएको बुजिञ्छ। तेस्तो प्रचलन पनि कतै देखिञ्छ। फेरि कसैका शाखामा पित्रादि ३ पितृलाइ, मात्रादि ३ पितृलाइ, मातामहादि ३ पितृलाइ र मातामह्यादि ३ पितृलाइ गरेर १२ पिण्ड दिने विधान भएको पनि बुजिञ्छ। तेसैले निर्णयसिन्धुमा **"विभवे सति मातामहीनां पृथक् कार्यम् 'महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चाऽन्वष्टकासु च। ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रौष्ठे मघासु च' इति निगमोक्तेः"** भनी ४ पार्वण गर्ने पक्ष देखाइएको छ। ३ पार्वण गर्ने पक्ष **"महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चाऽन्वष्टकासु च। नवदैवत्यमत्रेष्टं शेषं षाट्पौरुषं विदुः"** भन्ने विष्णुधर्मका वचनका आधारमा हेमाद्रिले देखाएको कुरा पनि निर्णयसिन्धुमा उल्लिखित छ। एस्ता विभिन्न शाखासूत्रादिमूलक विभिन्न पक्षहरु भए पनि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुयायिहरुले अपरपक्षश्राद्धमा (पार्वणश्राद्धमा) ६ पितृलाइ ६ पिण्ड मात्र दिनपर्छ। मात्रादिपार्वण र मातामह्यादिपार्वण गर्नपर्दैन। सपत्नीक भनेर उच्चारण गरेर अवनेजनादि दिन पनि पर्दैन। यो कुरा मा.वा.शु.य.वे.शतपथब्राह्मणका **"स्वयंव् वै तेषाँ सह येषाँ सह"** (२।४।२।१९) भन्ने वचनबाट प्रतिपादित सिद्धान्तबाट स्पष्टतया सिद्ध पनि हुञ्च।

स्वशाखाश्रुतिसूत्रादिको माहात्म्यमा ध्यान नदिने कतिपय व्यक्तिहरु सकृन्महालय गर्दा (भाद्रपदापरपक्षका कुनै एक तिथिमा मात्र श्राद्ध गर्दा) तर्पण पाउने एकोद्दिष्टगणका भ्रातृ-पितृव्यादि सबैलाइ नै पिण्ड दिनपर्छ, पक्षभोरि

सबै तिथिमा श्राद्ध गर्नेले मात्र पित्रादिलाइ र मातामहादिलाइ मात्र पिण्ड दिए हुञ्छ, एकोद्दिष्टगणकालाइ पिण्ड दिन पर्दैन भञ्छन्। वास्तवमा शास्त्र नानामुख भएकाले र कुन शास्त्र स्वशाखासूत्रको अनुकूल हो र कुन हैन भन्ने कुरामा विवेक नपुग्नाले तेसो ठानिएको देखिञ्छ। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको र स्कन्दपुराण-नागरखण्डको सम्बद्ध प्रकरणको अध्ययन-मनन गर्दा प्रत्येक मैनामा गर्न पर्ने अपरपक्षश्राद्ध गर्न नसकिएकामा पुराणका कथाले देखाएको व्यवस्था-अनुसार उक्त मासिक अपरपक्षश्राद्धका अनुकल्पका रूपमा वार्षिक अपरपक्षश्राद्ध गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट भएकाले स्वसूत्रमा विहित मासिक अपरपक्षश्राद्धपद्धतिले नै वार्षिक अपरपक्षश्राद्ध गर्न पर्ने कुरा स्पष्ट भएकाले सकृन्महालय भनेपनि जे भनेपनि भाद्रपदापरपक्षमा पितृक्षयतिथिमा एक दिन गरिने श्राद्ध पनि स्वसूत्रोक्तपद्धतिले ६ पिण्ड मात्र दिने गरि गर्नु नै पूर्णतया शास्त्रसम्मत हो भन्ने कुरा हृदयङ्गम गर्नपर्ने निश्चय हुन आएको छ। मासिकाऽपरपक्षश्राद्ध गर्न नसक्नेका लागि नै यो वार्षिकाऽपरपक्षश्राद्धको विधान हो भन्ने कुरा मत्स्यपुराणको र भविष्यपुराणको भनिएका वचन देखाइ रघुनन्दनले पनि स्मृतितत्त्वका श्राद्धतत्त्वमा (भाग १, पृ.२५४) लेखेकै छन्। एस श्राद्धलाइ महालय वा पार्वण वा सकृन्महालय भन्नुभन्दा कुरो सर्वथा स्पष्ट हुने गरेर "मासिकाऽपरपक्षश्राद्धाऽनुकल्परूप-वार्षिकापरपक्षश्राद्ध" भन्नु समुचित देखिञ्छ। एस्तो श्राद्ध नै माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारि ब्राह्मणहरुका लागि नित्य हो; अरु प्रकार कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुयायि समर्थ व्यक्तिका लागि काम्य हुन सवछन् नित्य हैनन्। तसर्थ कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारिहरुले अनुकल्प रूपले वार्षिक रूपमा भाद्रपदापरपक्षश्राद्ध गर्दा अपरपक्षश्राद्धका विधानले ६ पिण्ड मात्र दिने हो। भ्रातृ-पितृव्यादिलाइ पिण्ड दिन पर्दैन। एस्तो आचारपरम्परा पनि नेपालका कुनै जनपदमा वा ग्राममा आइरहेकै पनि बुजिञ्छ।

३१. पितामह जीवितै भएका पिता परलोकभएका व्यक्तिले पार्वणश्राद्ध (सोरसरात) कसरि गर्ने?

एस विषयमा मनुस्मृतिमा "पिता यस्य तु वृत्तः स्याज् जीवेच् चाऽपि पितामहः। पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत् प्रपितामहम्॥ पितामहो वा तच् छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन् मनुः। कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत्" (३।२२१-२२२) भन्ने वचन भएकाले पितामह (बुडाबाउ) जिम्दै भएका पिता (बाउ) परलोकभएका व्यक्तिले सोर सरात (पार्वणश्राद्ध) गर्दा पितामहको अनुमति लिएर पितालाइ, प्रपितामहलाइ र वृद्धप्रपितामहलाइ पिण्ड दिने गरि श्राद्ध गर्नपर्ने देखिन्छ। अथवा पितामहले चाहेमा पिताका लागि एक ब्राह्मणलाइ, पितामहलाइ र प्रपितामहका लागि एक ब्राह्मणलाइ भोजन गराउने पिण्ड चाइँ परलोक भएका दुइटालाइ मात्र दिने गरि श्राद्ध गर्नपर्ने देखिन्छ। एस विषयमा निर्णयसिन्धुका जीवत्-पितृकश्राद्धाधिकारनिर्णयप्रकरणमा विचार भएको छ (पृ.३५३-३५६)। त्याँहाँ जीवित पितामहादिलाइ भोजन गराउने पक्षलाइ कलिवर्ज्य भनिएको छ। एस विषयमा विष्णुधर्मसूत्र वा विष्णुस्मृति भन्ने ग्रन्थको वचन भनेर हेमाद्रिले लेखेको वचन पनि त्याँहाँ दिइएको छ। यो विषय देवण्णभट्टका स्मृतिचन्द्रिकामा, हेमाद्रिका चतुर्वर्गचिन्तामणिका परिशेषखण्डका श्राद्धकल्पमा, वीरमित्रोदयका श्राद्धप्रकाशमा र अरु धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थहरुमा पनि आएको छ।

३२. मान्नलिपट्टिका जिबाउ-ज्यामा जिम्दै भए मातामहादिपार्वण केकसरि गर्ने?

मनुस्मृतिमा "ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्। विप्रवद् वाऽपि तं श्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत्" (३।२२०) इत्यादि वचनमा पिता जीवित छँदै पनि पितामहादिको श्राद्ध गर्ने कुरा आएको छ तापनि (माध्यन्दिनीय)वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाको श्रौतसूत्र कात्यायनश्रौतसूत्रमा "प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृकोऽपि जीवान्तर्हितेऽपि, जीवपितृकस्य

होमान्तम्, अनारम्भो वा, न व्यवेते जातूकर्ण्यः, न जीवन्तमतीत्य ददातीति श्रुतेः" (४।१।२३-२७) भन्ने सूत्रहरु देखिए-
काले विभिन्न विधान भएपनि वाजसनेयिहरुले जीवत्पितृकहरुले पितृयज्ञ नगर्ने पक्ष लिएको र तेसमा "न जीवन्त-
मतीत्य ददाति" भन्ने वेदवाक्यको प्रमाण पनि प्रस्तुत गरिएकाले मातामह जिम्दै भए तिनलाइ नागेर प्रमातामहादिलाइ
पिण्ड दिनु अनुचित देखिएकाले मातामह जिम्दै भए मातामहादिपार्वण नगर्ने पक्ष नै माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्ल-
यजुर्वेदशाखाध्यायिहरुका लागि अनुसरणीय देखिन्छ।

३३. पार्वणश्राद्धमा विश्वेदेवका आवाहनादिवाक्य र नामहरु

पार्वणश्राद्धमा विश्वेदेवको आवाहन गर्ने विषयमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा "बिश्श्वान् देवानावाहयिष्ष्ये"
(कण्डिका २) भन्ने वचन छ। एस वचनमा र आवाहनमन्त्रमा र जपमन्त्रमा पनि विश्वेदेवका प्रातिस्विक (एकएकका
विशेष) नाम लिने कुनै सङ्केत नभएकाले चल्तिका पार्वणश्राद्धपद्धतिमा देखिने "ओम् अद्याऽमुकगोत्राणाम् ....
महालयापरपक्षान्तर्गतपार्वणश्राद्धे श्राद्धसम्बन्धिनो विश्वान् देवान् पुरूरवोमाद्रवोनाम्नः आवाहयिष्ये" इत्यादि रूपका
लम्बे चौडे आवाहनादिवाक्य उचित देखिँदैनन्। फेरि विश्वेदेवका प्रातिस्विक नामहरु मूल वेदवेदाङ्गमा नभएका र
अरु लघुस्मृति-पुराणको अध्ययन-अध्यापन वेद-वेदाङ्गहरुको जस्तो सुदृढ गुरु-शिष्यसम्बन्धबाट नभैआएकाले पनि
विश्वेदेवका प्रातिस्विक नामहरु कुन ग्राह्य कुन अग्राह्य हुन् कुन शुद्ध कुन अशुद्ध हुन् कुन काँहाँ उचित हुन् भनेर
निर्णय गर्नु पनि दुष्कर भएकाले समेत माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले "ओ३म् विश्श्वान्
देवानावाहयिष्ष्ये" इत्यादि स्वसूत्रोक्त रूपमा मात्र विश्वेदेवका आवाहनादिवाक्यको प्रयोग गर्नु उचित देखिन्छ; अरु
पचेडामा पर्नु उचित देखिँदैन।

३४. पार्वणश्राद्धमा ब्राह्मणहरुको सङ्ख्या

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले पार्वणश्राद्ध गर्दा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रअनुसार सक्नेले पित्रादि-श्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि २ र मातामहादि-श्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि २ गरि वैश्वदेव-ब्राह्मण ४, पित्रादि-ब्राह्मण ३ र मातामहादि-ब्राह्मण ३ गरि १० ब्राह्मण राख्न पर्छ। अथवा पित्रादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि र मातामहादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि पनि संयुक्त रूपमा २ मात्र ब्राह्मण र पित्रादि-ब्राह्मण ३ र मातामहादि-ब्राह्मण ३ गरि ८ ब्राह्मण राख्नपर्छ। सक्नेले उक्त श्राद्धकल्पसूत्रअनुसार सङ्ख्या मिलाएर अझै धेरै ब्राह्मणहरु राख्न पनि हुन्छ। नसक्नेले भने पित्रादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि १ र मातामहादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि १ गरि वैश्वदेव ब्राह्मण २, पित्रादि-ब्राह्मण १ र मातामहादि-ब्राह्मण १ गरि जम्मा ४ ब्राह्मण राख्नपर्छ। अथवा पित्रादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि र मातामहादिश्राद्धसित सम्बद्ध वैश्वदेवश्राद्धका लागि पनि संयुक्त रूपमा वैश्वदेवब्राह्मण १, पित्रादि ब्राह्मण १ र मातामहादि ब्राह्मण १ गरि ३ ब्राह्मण राख्नपर्छ। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको एस्तो ब्राह्मणसङ्ख्याव्यवस्था नबुजेर धेरै धर्मशास्त्रि-पण्डित-गुरु-पुरोहित-यजमानहरु अल्मलिएका देखिन्छन्। तेसरि अल्मलिन हुँदैन।

याँहाँ पद्धतिमा श्राद्धयोग्य ब्राह्मणको दुर्लभतालाइ र स्वशाखाश्रुतिसूत्रअनुसार शुद्ध रूपमा श्राद्ध गर्न चाहाने अल्पसम्भारतम (अल्पधन) शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुलाइ पनि ध्यानमा राखेर नराखिनहुने सङ्ख्यामा मात्र ब्राह्मणहरु राख्ने गरेर प्रयोगवाक्यहरु देखाइएका छन्। तेसो गर्दा तिन ब्राह्मण मात्र राख्ने पक्ष लिइएको छ।

श्राद्धका लागि शास्त्रोक्त लक्षण भएका ब्राह्मण नपाइनाले वा अज्ञानले वा अशक्तिले गर्दा ब्राह्मणका स्थानमा कुशब्राह्मण वा आमान्नपात्र (सिदा) राखेर पनि श्राद्ध गर्ने गर्छन्।

वस्तुतः पार्वणश्राद्धमा वा पितृपक्षश्राद्धमा पनि साक्षात् ब्राह्मणहरु नै राखेर तिनलाइ घृतौदन (भुजा), क्षीरौदन (खिर), व्यञ्जन (तर्कारि, अचार), सूप (दाल) इत्यादि पक्वान्नको भोजन गराएरै श्राद्ध गर्नु नै मुख्य शास्त्रीय पक्ष हो। कुशब्राह्मण राखेर आमान्नले (नपकाएका अन्नका सिदाले) श्राद्ध गर्नु अनुकल्प (कामचलाउ पक्ष) हो।

३५. श्राद्धका लागि आवश्यक कुश

श्राद्धका लागि कस्ता कुश आवश्यक हुञ्छन् भन्ने विषयमा पनि शास्त्रीय परम्परामा स्पष्टीकरणहरु पाँइञ्चन्। हाम्रा चलनचल्तिमा कुशे अम्सिमा काटेका लामालामा कुशका टुप्पा नभएका टुक्राहरुबाट पनि पवित्र बनाइने गरेको देखिञ्च। किन्तु त्यो चलन शास्त्रानुकूल देखिँदैन। कर्म गर्ने दिन नै कर्मअनुसारका प्रकारले कुश काटेर वा उखलेर कर्म गर्नु शास्त्रसम्मत कुरा हो। शास्त्रमा श्राद्धमा जरासहितका वा जरानेरै खनित्रिकाले खनेर एक्कैपल्ट उत्पाटित गरिएका (उखेलिएका) वा काटिएका मुडिहातसम्मका वा बित्तासम्मका वा गोकर्णप्रमाणका (गाइका कानजत्रा) मात्र कलिला कुशहरु प्रयोगमा ल्याउन पर्ने विधान छ। श्राद्धमा पिण्डदानस्थलमा लामा कुश प्रयोगमा ल्याउन हुँदैन भन्ने वायुपुराणको भनिएको वचन पनि लक्ष्मीधरभट्टका कृत्यकल्पतरुका श्राद्धकाण्डमा "वायुपुराणे– रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः। उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः॥ तथा। गुन्द्राः श्राद्धे क्षीरकुशा बल्वजाः गन्धकी तथा। वीरणाश् चोलपश् चैव *लम्बा वर्ज्याश् च नित्यशः*" भनि देखाइएको छ। तेस वचनका स्पष्टीकरणमा "लम्बा उक्त-

प्रमाणाधिकाः कुशा एव दीर्घाः" भन्ने उल्लेख पनि देखिञ्छ (पृ.११४-११५)। कुश पाँइदै नपाइएमा कुशका स्थानमा प्रयोग गर्न सकिने कास, शर (नियालो), गुँद, जौका बिरुआ, बाब्बियो इत्यादि अरु पदार्थहरुको विधान पनि शास्त्रमा पाँइञ्छ। एस सम्बन्धमा पनि माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका र कात्यायनश्रौतसूत्रका वचनको र आँफ्ना शाखाका अष्टादश परिशिष्टहरुमध्येको यज्ञपार्श्वपरिशिष्टका वचनको विशेष रूपमा अनुसरण गर्नपर्छ। एस विषयमा कतिपय वचन तल देखाइञ्छन्—

(क) **हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञिकाः । समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥**–स्मृतिसन्., पृ.१२३७।

(ख) **(रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्तृताः।) अप्रसूतास् तु वै दर्भाः प्रसूतास् तु कुशाः स्मृताः।**
समूलाः कुतपा ज्ञेया इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥–द्वितीय यज्ञपार्श्व, श्लो.४-५।

(ग) **मन्त्रपूता हरिद्गर्भाः प्रातर् विप्रसमुद्धृताः । गोकर्णमात्रा दर्भाः स्युः पवित्राः पुण्यभूमिजाः ॥**–स्मृतिसन्.,पृ.१६७३।

(घ) **देवानामृजवो दर्भा अच्छिन्नाग्रा अमूलकाः । समूलाः पितृकार्येषु दक्षिणाग्रा द्विभुग्नकाः ॥**–स्मृतिसन्., पृ.२५१५।

(ङ) **ततो दात्रेण पूर्वास्य उदगास्योऽथवा कुशान्। मुष्टिमात्रोपरिष्टात् तु छिन्द्यात् प्रणवमुच्चरन्॥**
प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थकं तथा। दक्षिणाभिमुखश् छिन्द्यात् प्राचीनावीतिको द्विजः॥

–स्मृतिसन्दर्भ, पृ.३१९९; निर्णयसिन्धु, पृ.२८८।

(च) **अच्छिन्नाग्रान् सपत्राँश् च समूलान् कोमलान् शुभान्। पितृदेवजपार्थं च समादद्यात् कुशान् शुभान्॥**

–हेमाद्रिकृत श्राद्धकल्प, पृ.६३७।

(छ) विधिहीनं तु यच् छ्राद्धं दर्भैर् वा मूलवर्जितैः। वितस्तेरधिकैर् वापि तत् सर्वं ते भविष्यति॥–स्कन्द.६।१८७।४३।

(ज) उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः। तथा श्यामाकनीवारा दूर्वाश् च समुदाहृताः॥–स्कन्दपु.७।१।१०६।३४।

(झ) कुशानथाऽऽहरेत् साग्रान् ह्रस्वान् मूलयुतान् तथा।–स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२१९८।

(ञ) कुशाः काशाः शरो गुन्द्रो यवा दूर्वाऽथ बल्वजाः। गोकेश-मुञ्ज-कुन्दाश्च पूर्वाभावे परःपरः॥–निर्णय., पृ.२८८।

(ट) कुश-काश-शरा दूर्वा यव-गोधूम-बल्वजाः। सुवर्णं रजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्तिताः॥
–गदाधरभाष्य (कातीयश्राद्धकल्पसूत्र, कण्डिका २, भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र) पृ.४४५।

(ठ) कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च सकुन्दुराः। गोधूमा व्रीहयो मुञ्जा दश दर्भाः सबल्वजाः॥–हेमाद्रि.श्रा., पृ.६४२।

३६. श्राद्धमा ब्राह्मणलाइ बस्न दिइने आसन

श्राद्धमा पितृब्राह्मणादिका रूपमा सम्मिलित हुने श्राद्धभोजि ब्राह्मणलाइ बस्न दिइने आसनमा कुतप (नेपाल-कम्बल, नेपालमा बनेको काम्लो) अति प्रशस्त मानिन्छ। एस विषयमा तलका वचन स्मरणीय छन्–

(क) आसनं कुतपं दद्यादितरद् वा पवित्रकम्।–निर्णयसिन्धु, पृ.३०३; द्र.– मनु.३।२३४।

(ख) त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस् तिलाः। त्रीणि चाऽत्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम्॥
–वासिष्ठध.सू.११।३२; मनु.३।२३५; पद्मपु.सृष्टि.५०।२७०-२७१; भविष्यपु.१।१८५।२०; स्कन्दपु.प्रभास.१।२०५।१३।

(ग) क्षौमं दुकूलं नैपालमाविकं दारुजं तथा। तार्णं पार्णं बृसीं चैव विष्टरादि च विन्यसेत्॥–निर्णयसिन्धु, पृ.३०३।

(घ) मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः। रौप्यं दर्भास् तिला गावो दौहित्रश् चाऽष्टमः स्मृतः॥
कुत्सितं पापमित्याहुस् तस्य सन्तापकारिणः। अष्टावेते यतस् तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः॥
–निर्णयसिन्धु, पृ.२९५, (वाचस्पत्यम्, पृ.२०९४)।

(ङ) श्रीपर्णी वारुणी क्षीरी जम्बुकाम्रकदम्बकम्। सप्तमं बाकुलं पीठं पितॄणां दत्तमक्षयम्॥–निर्णयसिन्धु, पृ.३०३।

(च) शमी च काष्मरी शेलुः कदम्बो वरुणस् तथा। पञ्चाऽऽसनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा॥–निर्णय., पृ.३०३।

३७. श्राद्धमा दर्भ, पवित्र र कुश

हाम्रा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाको अपरपक्षश्राद्धादि श्राद्धहरुको विधान गर्ने कात्यायन-श्राद्धकल्पसूत्रमा "पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये, द्विगुणास्त् तु दर्भाः" भन्ने वचन छ। एसबाट पिण्डपितृयज्ञमा ऋजुदर्भ (सोजा कुश) प्रयुक्त हुने भए पनि अपरपक्षश्राद्धादि श्राद्धहरुमा द्विगुणदर्भ वा भुग्नदर्भ वा मोटित कुश (मोटक) प्रयुक्त हुने भन्ने बुजिञ्छ। तेसैले कुमाइँहरुका कतिपयश्राद्धपद्धतिहरुमा अर्घमा पनि पवित्रका रूपमा मोटकको नै प्रयोग गर्ने कुरा बताइएको पाँइञ्छ। हेमाद्रिले पनि एस्तो कुरा देखाएका छन्। किन्तु कात्यायनश्राद्ध-कल्पसूत्रमा भएका दर्भादिशब्दका प्रयोगका वैशिष्ट्यले गर्दा अपरपक्षश्राद्धादि श्राद्धहरुमा कुशको विविध रूपले प्रयोग गर्न पर्ने देखिञ्छ। त्याँहाँ सामान्य रूपमा "द्विगुणास्त् तु दर्भाः" भनिएको हुनाले "आसनेषु दर्भानास्तीर्य्य" भन्ने वचनका आधारमा पितृब्राह्मणका आसनमा ओच्छ्याइने दर्भ द्विगुण वा मोटकरूप नै हुन पर्ने देखिञ्छ। "यज्ञिय-

वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकैकस्मिमन्नप आसिञ्चति" भन्ने वचनका आधारमा अर्घपात्रमा राखिने कुश भने सामान्य दर्भ नभएर विधायक वचनमा पवित्रशब्दको प्रयोग भएकाले पारिभाषिक पवित्रका रूपका नै हुन पर्ने देखिञ्छ। तसर्थ पुर्बिया ब्राह्मणहरुका परम्परामा अर्घपात्रमा पारिभापिक पवित्रका रूपका नै कुश राखिने गरेका देखिञ्छन्। पवित्रका परिभाषाका विषयका "अनन्तर्‌गर्भकं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र-कुत्र चित्", "पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर् दर्भपिञ्जुलैः। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णेवर्णे यथाक्रमम्" (निर्णयसिन्धु, पृ.२८८), "पत्रद्वयात्मकं प्रोक्तं प्रादेशं च पवित्रकम्। पत्रत्रयात्मकं पित्र्ये ह्यथवा यत्रकुत्र चित्" (द्वितीय यज्ञपार्श्व, श्लो.९) "द्वेद्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्। तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे। एकां शलाकां निक्षिप्यैकोद्दिष्टे त्वर्घ्यमाहरेत्" (चतुर्विंशतिमतसङ्ग्रह, पृ.१५०, १५३, १६७), "एकोद्दिष्टे शलाकैका श्राद्धेष्वर्घेषु निक्षिपेत्" (श्राद्ध-काशिका, पृ.४५३) इत्यादि वचनहरु स्मरणीय छन्। एकोद्दिष्टश्राद्धमा भने "एकम् पवित्त्रम्" भन्ने वचन हुनाले तेसका व्याख्याअनुसार (याज्ञवल्क्यस्मृति, मिताक्षरा १।२५१; श्राद्धकाशिका, पृ.४९५; हेमाद्रि, पृ.१६०६) 'साग्र प्रादेशमात्र कुशैकदलरूप' (टुप्पो भएको एक कुरेतको कुशको एउटा पात) नै प्रयुवत हुने देखिञ्छ। "पवित्रपाणिर्‌द् दद्यादा-सीनः सर्ब्वत्त्र" भन्ने परिभाषाअनुसार वैश्वदेव कर्ममा र पित्र्यकर्ममा पनि दाधातुका प्रयोगले बताइएका कर्म गर्दा पाणिमा (हातमा) लिइने कुश पनि पारिभाषिक पवित्रका रूपका नै हुन पर्ने देखिञ्छ। किन्तु परम्परामा तेस्ता कर्म गर्दा मोटक-तिल-जल लिएर गर्ने गरिएको र प्रत्येक पटक मोटकादिको त्याग गर्ने गरिएको देखिञ्छ। एस परम्पराको आधारभूत शास्त्रवचन कुन हो कसैले स्पष्ट गरेको पाइएको छैन। कसैले श्राद्ध गर्दा दुवै हातमा पवित्री (कुशका मुन्द्रा) लाउने, कसैले दाइने हातमा मात्र लाउने गरेको पनि बुजिञ्च। अन्य कर्ममा देउरे हातमा उपग्रहरूप कुश लिने विधान माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका ग्रन्थहरुमा पनि देखिञ्छ तापनि श्राद्धकर्मका सम्बन्धमा तेस्तो कुरा

पाइँदैन। अन्य ग्रन्थमा श्राद्धमा देउरे हातमा कुश लिन नहुने कुरा बताइएको पाँइन्छ। "पवित्त्रपाणिः" भन्ने शब्दको अर्थ 'पवित्त्रयुक्तः पाणिर् यस्य सः' भन्ने पनि हुन सक्ने भएकाले शब्दप्रमाणक कर्ममा शब्दलाइ चरितार्थ गर्ने गरि लघुतम कर्म गर्न सकिने हुनाले दाइने हातलाइ मात्र वा अन्य कर्ममा प्रयुक्त हुने कुशोपग्रहको विचार गरेर देउरे हातलाइ मात्र पवित्रयुक्त गराएर उक्त कर्म गरे हुने देखिन्छ। एस्तो पवित्र सग्रन्थि वा ग्रन्थिरहित वा कुशाङ्गुलीयकरूप (पवित्री वा मुन्द्रो) कस्तो हुन पर्ने भन्ने विषयमा विशेष वचन देख्न पाइएको छैन। कुशाङ्गुलीयकको प्रयोग गरेमा पनि त्यो पारिभाषिक पवित्रका स्वरूपको पनि विचार गरेर बनाउन पर्ने देखिन्छ। पिण्डवेदिका रेखामा "उपमूलꣳ सकृदाच्छिन्नानि लेखायाङ् कृत्त्वा" (का.श्रौ.सू. ४।१।११) भन्ने वचनका र "पिण्डपितृयज्ज्ञवदुपचारः पित्र्ये दद्विगुणास्त् तु दर्ब्भाः" (कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्र, कण्डिका २) भन्ने वचनका आधारमा ओच्छ्याइने दर्भहरु भने कात्यायनश्रौतसूत्रमा भनिएका लक्षणले युक्त र द्विगुण (मोटित) पनि हुन पर्ने कुरा निश्चित छ। तथापि एस विषयमा शास्त्रधर्ममा श्रद्धा नभएका, गतानुगतिक, लोकवञ्चनामा सीमित, शूद्रपुरोहितादि अविज्ञ अन्त्येष्टि- श्राद्धपद्धत्यादिसम्पादकहरुले मात्र हैन विद्वान्मै गनिएका व्यक्तिहरुले पनि समुचित ध्यान दिएको पाइँदैन। समाजमा एस्तो स्थिति हुनु राम्रो कुरा हैन। "स्वधावाचनीयान् त्सपवित्त्रान्न् कुशानास्त्तीर्य्य" भन्ने वचनका आधारमा प्रयुक्त हुने कुशहरु भने विधायकवचनमा कुशशब्दको प्रयोग भएकाले साधारण कुश वा द्वितीय यज्ञपार्श्वका "अप्रसूतास् तु वै दर्भा प्रसूतास् तु कुशाः स्मृताः। समूलाः कुतपा ज्ञेया इत्येषा नैगमी श्रुतिः" (श्लो.५) भन्ने परिभाषाअनुसार ऋजु (सोजा) कुशहरु नै हुन पर्ने देखिन्छ। इ स्वधावाचनीय कुशका साथमा राख्न पर्ने पवित्र भने "अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्" (अमरसिंहकृत नामलिङ्गानुशासन २।४।१६६) भन्ने शब्दकोशअनुसार पवित्रशब्द कुशकै पर्यायवाचक भए पनि प्रस्तुत वाक्यका वैशिष्ट्यले गर्दा पारिभाषिक पवित्र नै मान्न पर्ने देखिन्च। यो पवित्र अर्घदानमा प्रयुक्त पवित्र हो कि नएँ पवित्र हो भन्ने विषयमा पनि

पुराना धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थमा (हेमाद्रि, पृ.१३०३, वीरमित्रोदय, श्राद्धप्रकाश, पृ.२७६; श्राद्धमयूख, पृ.६८) विचार भएको पाँइञ्छ। नएँ नै पवित्रको प्रयोग उचित देखिञ्छ।

३८. पार्वणश्राद्धमा जौ-तिलको प्रयोग

पार्वणश्राद्धमा विश्वेदेवको आवाहन गरेपछि गरिने अवकरणमा जौको प्रयोग गर्ने कुरा चल्तिका श्राद्धपद्धतिहरुमा देखिञ्छ। किन्तु कर्कोपाध्यायले "अवकरणम् प्रकरणम्; तच् च तिलैः कर्तव्यम्, दैवे केचिद् यवैः कुर्वन्ति, तदयुक्तम्, अनुपदेशात्, न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवति, तस्मात् प्रकरणानुग्रहात् तिलैरेव कर्तव्यं दैवेऽपि" भनेर त्यो अवकरण तिलैले गर्ने कुरा बताएका छन्। श्राद्धकाशिकाकारले र गदाधरले परसूत्र-याज्ञवल्क्यस्मृति-पुराणादिका पछि दकुरेर जौले अवकरण गर्ने कुरा लेखेका छन्। हेमाद्रिले पनि "..... न च तिलैः क्रियमाणमदैवं भवतीति यद् उपाध्याय-कर्केणोक्तं तत् पुराणाऽपर्यालोचनमूलम्" (श्राद्धकल्प, पृ.१२०९-१२१०) भनेर जौले नै उक्त अवकरण गर्ने कुरा लेखेका छन्। किन्तु तेसरि आँफ्ना सूत्रग्रन्थबाट प्राप्त कुरा छोडेर परसूत्र-परशाखामूलकस्मृति-पुराणहरुका पछि दकुर्नु वैदिक अधीति-बोधाऽऽचरण-व्यवस्थाको प्रतिकूल भएकाले कर्कोपाध्यायकै व्याख्यालाइ मान्यता दिएर तिलले नै अवकरण गर्नु उचित देखिञ्छ। भविष्यपुराणमा (४।१९९।१०) पनि दैव कर्ममा पनि तिलको प्रयोग गर्ने कुरा पाँइञ्छ।

चल्तिका पार्वणश्राद्धपद्धतिहरुमा "यवोसीति मन्त्रेण यवान् क्षिपेत्" भनि वैश्वदेविक अर्घमा जौ हाल्नि कुरा प्रतिपादित छ। याज्ञवल्क्यस्मृतिमा "शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवाँस् तथा" (१।२३०) भन्ने वचन पनि पाँइञ्छ। किन्तु कर्कोपाध्यायले "दैवे पात्रे केचिद् यवानावपन्ति, तदयुक्तम् उक्तहेतुत्वात्; यदि स्मृत्यन्तरे स्पष्टं वचनं

भविष्यति ततो विकल्पेन भवितव्यम्, न पुनरेकान्तेन यवानामावपनम्" भनि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रव्याख्यामा वैश्वदेविक अर्घपात्रमा जौ नै हाल्न पर्छ भन्ने कुराको निराकरण गरेका छन्। तेसको श्राद्धकाशिकाकारले र गदाधरले पनि समर्थन नै गरेको बुजिञ्च। तसर्थ याज्ञवल्क्यस्मृतिमा र कूर्मपुराण-पद्मपुराण-ब्रह्मपुराण-मत्स्यपुराण-स्कन्दपुराण-नागरखण्ड-चतुर्विंशतिमतसङ्ग्रहादि ग्रन्थमा दैव अर्घपात्रमा जौ हाल्ने कुरा भए पनि याज्ञवल्क्यस्मृति पनि मूल रूपमा बैजवापादिशाखान्तरमूलक भएको बुजिएको र त्याँहाँ अर्घपूरणादिमा काण्डानुसमय (एउटाका पदार्थहरु सकेर आर्काका पदार्थ गर्ने रीति) देखाइएको हुनाले समेत याज्ञवल्क्यस्मृतिका सबै कुरा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रोक्त श्राद्धमा नलाग्ने देखिनाले, कूर्मपुराणादिका कुरा पनि शाखान्तरमूलक भएका बुजिएका हुनाले, कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा अर्घपूरणादिमा पदार्थानुसमय (सबैको एउटा-एउटा पदार्थ सँगसँगै गर्ने रीति) मानिएको र दैव पात्रमा जौ हाल्ने कुनै सङ्केत नभएको तथा स्वशाखाग्रन्थका कुनै परिभाषाबाट पनि दैवार्घपात्रमा जौ हाल्ने कुरा प्राप्त हुन सक्ने नदेखिएको हुनाले र स्वशाखासूत्रबाट प्राप्त कुरा छोडि परशाखासूत्रादिका पछि दकुर्नु वैदिक अधीति-बोधा-ऽऽचरण-व्यवस्थाको प्रतिकूल कुरा भएकाले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुयायि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले दैव अर्घमा पनि तिल नै हाल्नु परमोचित देखिञ्छ। मनुस्मृतिमा पनि श्राद्धमा दैव-पित्र्य दुवैथरि ब्राह्मणमा तिलैको प्रयोग हुने कुरा बताइएकै छ (३।२१०)। भविष्यपुराणमा (४।१९९।८-११) पनि एस्तो कुरा पाँइञ्छ।

श्राद्धमा ब्राह्मणका हातमा दिइने अक्षता भने सग्ला जौ हुन् भन्ने कुरा बुज्न पर्छ। ब्रह्मपुराणदिमा पनि "अक्षतास् तु यवौषध्यः" (११०।४९) भन्ने कुरा पाँइने र "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम्। अस्पष्टानां विधिं सम्यग्

दर्शयिष्ये प्रदीपवत्" भनि प्रारम्भ गरिएका कात्यायनस्मृतिमा (कर्मप्रदीपमा) पनि "अक्षतास् तु यवाः प्रोक्ताः" (२८।१) भन्ने वचन देखिएकाले पनि उक्त कुरा बुज्न पर्ने देखिञ्छ। हेमाद्रिले पनि "अक्षतशब्देन यवा उच्यन्ते" भनेको (पृ.१२८०) पाँइञ्छ। पारस्करगृह्यसूत्रमा (१।९।२) पनि अक्षतशब्दले सग्ला जौलाइ नै बताय्येको देखिञ्छ।

३९. संस्रवको संस्रवपात्रको र संस्रवपात्रको न्युब्जीकरणको विचार

ब्राह्मणहरुका हातमा अर्घ दिए पछि अर्घपात्रहरुमा अलिअलि अवशिष्ट (बाँकि) पानि संस्रव भनिञ्छ। त्यो संस्रव कुन अर्घपात्रमा एकत्रित गर्ने भन्ने विषयमा र काँहाँनेर कसरि घोउटच्याउने भन्ने विषयमा विविध मतहरु देखिञ्छन्। कसैले दैव अर्घपात्रको न्युब्जीकरण (घोउटच्याउने काम) नहुने, पितृपात्रहरुको एकीकरण गरेर पितृब्राह्मणका वामभागमा (देउरेतिर) तिनको न्युब्जीकरण गर्ने र मातामहपात्रहरुको एकीकरण गरेर मातामहब्राह्मणका वामभागमा तिनको न्युब्जीकरण गर्ने अथवा पितृपात्रहरुको र मातामहपात्रहरुको सबैको एकीकरण गरेर पितृब्राह्मणका वामभागमा तिनको न्युब्जीकरण गर्ने कुरा गरेको देखिञ्छ। किन्तु कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा "प्रथमे पात्रे सङ्स्रवान् त्समवनीय पितृभ्य स्त्थानमसीति न्युब्ब्जम् पात्रन् निदधाति" भन्ने वचन भएको र पैलो पात्र वैश्वदेवार्घपात्र भएकाले तेसैमा पित्रर्घपात्रहरुका र मातामहार्घपात्रहरुका समेत सबै अर्घपात्रहरुका संस्रवहरु एकत्रित गरेर तेसै प्रथमपात्रको पितृब्राह्मणका वामभागतिर पितृब्राह्मणका र वैश्वदेवब्राह्मणका माजामा यथाविधि न्युब्जीकरण गर्न पर्ने देखिञ्छ। अरु प्रकारहरु अन्य शाखाका भएका देखिञ्छन्। तसर्थ माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि-हरुले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका विधानअनुसारै संस्रवहरुको एकीकरण र पात्रन्युब्जीकरण गर्न पर्ने देखिञ्छ।

४०. अग्नौकरण-विचार

अग्नौकरणका (होमका) सम्बन्धमा माथि नै पार्वणश्राद्धका अधिकारिका विषयमा विचार गर्दा नै विचार भैसकेको छ। मुख्य रूपमा अग्नौकरण गृह्य अग्निमा नै गर्न पर्ने देखिएको छ। अनुकल्पका रूपमा ब्राह्मणहस्त-जलादिमा होम गर्न पनि हुने नै देखिएको छ।

४१. हुतशेषदानादि-विचार

हुतशेषदानका (होमेर रएको अन्न दिने कामका) विषयमा वैश्वदेविक-ब्राह्मणका भोजनपात्रमा हुतशेष दिनि कि नदिनि भन्नि विषयमा श्राद्धपद्धतिका विवेचकहरु र प्रयोक्ताहरु पनि अलमलमा परेको देखिञ्छ। अन्य शाखामा जे-जस्तो विधान भए पनि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा "पिण्डपितृयज्ञँवद् धुत्त्वा हुतशेषन् दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति" भन्ने वचनमा पितृपात्रमा मात्र हुतशेष दिनु भन्ने विशेष विधान नभएकाले माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्ल-यजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनपात्र समेत सबै पात्रमा नै हुतशेष दिन पर्छ। यो कुरा कर्कोपाध्यायले "विशेषाऽनवगमात् सर्वेभ्यो देयम्" भनेर स्पष्ट गरेका छन्। एस कुराको श्राद्धकाशिकाकारले र गदाधरले पनि समर्थनै गरेका छन्। श्राद्धकाशिकाकारले शाट्यायनको "हुतशेषं पूर्वं दैवे दत्त्वा पश्चात् पित्र्ये दद्यात्" भन्ने वचन, कात्यायनको "विप्रपाणौ ततो हुत्वा दद्याच् छेषं पृथक्पृथक्। देवानामादितः कृत्वा पितृपात्रेषु च क्रमात्" भन्ने वचन, वृद्धमनुको "दैवपूर्वं यतः श्राद्धं तस्माद् दद्यात् प्रयत्नतः। अग्नौकरणशेषं च देवानामादितः क्रमात्" भन्ने वचन र धर्मप्रदीपको "कुशेषूत्तानपाणिस् तु जुहुयाद् वै घृतप्लुतम्। शेषं देवाय दातव्यं पितृभ्यस् तदनन्तरम्" भन्ने वचन पनि देखाएका छन्।

वैष्णवबृहत्पराशरस्मृतिमा (७।२१०-२१६) पनि हुतशेष वैश्वदेविक ब्राह्मणलाइ पनि दिने विधान छ। यद्यपि याज्ञवल्क्यस्मृति-मिताक्षराकारले, कृत्यकल्पतरुकारले र हेमाद्रिले पनि हुतशेष पितृब्राह्मणभोजनपात्रमा (र मातामहब्राह्मणभोजनपात्रमा) मात्र दिने पक्ष लिएको देखिन्छ, तथापि तिनको प्रतिपादन शाखान्तरमूलक वचनका आधारमा भएको देखिन्छ। विश्वरूपले भने "दानपदार्थस्य चाऽभेदात् सर्वेभ्योऽन्नं दत्त्वा ततः पात्राऽऽलम्भनम्" भनि सबै पात्रमा हुतशेष दिन पर्ने कुरा नै बताएका छन्। कसैले 'प्राचीनावीति भै दक्षिणतिर फर्केर होमेको हविको शेष दैवब्राह्मणलाइ दिनु अनुचित देखिएकाले र धेरै मुनिको मत पनि हुतशेष दैवब्राह्मणपात्रमा नदिने पितृब्राह्मणपात्रमा मात्र दिने भन्ने भएकाले पनि अपसव्यले हवन गर्ने अवशेष पितृब्राह्मणमा मात्र चढाउन योग्य देखिन्छ' भन्ने निर्णय दिएको देखिन्छ तापनि विश्वेदेवहरु पनि मुख्य रूपमा पितृतृप्तिका लागि गरिने श्राद्धका नै अङ्ग भएका हुँदा पितृका आरक्षका रूपमा नै ति रहने हुनाले, मनुष्यपितृलाइ हैन कव्यवाहन अग्निलाइ र पितृमान् सोमलाइ होमेका हविको शेष दैवब्राह्मणलाइ दिनुमा कुनै अनौचित्य नदेखिनाले र विभिन्न वेदशाखाहरुमा विभिन्न पक्ष भएको देखिएकामा स्वशाखोक्त पक्ष नै ग्राह्य भएकाले तथा "न गृह्यादिस्मृतिर् येषां श्राद्धादावुपलभ्यते। कर्तुमर्हन्ति ते कृत्स्नं यस्यकस्य मुनेर् मतम्" (हेमाद्रि, श्राद्ध.पृ.१४८४) भन्ने र "मुनिभिर् भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम्। तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद् विचक्षणः" भन्ने वचनले (हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१४०८) समेत सूचित गरेका स्वशाखासूत्रानुसार नै कर्म गर्नपर्छ भन्ने सिद्धान्तअनुसार आँफ्ना शाखाका गृह्यसूत्र-परिशिष्टसूत्र इत्यादि स्वशाखीय विशेष स्मृति नभएका दुर्ब्राह्मणादिले मात्र अरु मुनिको मत हेरेर काम गर्न हुने, आँफ्ना शाखाको विशेष स्मृति भएकाले त आँफ्ना विशेष स्मृतिअनुसारै कर्म गर्न पर्ने हुनाले पनि धेरै मुनिहरुको वा विशिष्ट आचार्यहरुको मत भनेर पनि स्वशाखोक्त पक्ष छोडेर परशाखामूलक पक्ष लिनु उचित हुँदैन। तसर्थ कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसार कर्क-कृष्णमिश्र-गदाधर-रुद्रधरादिले बताएअनुसार र हाम्रा परम्परागत

पार्वणश्राद्धपद्धतिमा भएअनुसार नै हुतशेष दैवब्राह्मणभोजनपात्रमा पनि दिनपर्छ। हुतशेष दिएपछि अरु अन्न नदिँदै नै दाइने हातले अन्नपात्रालम्भन (अन्नपात्रलाइ छुने काम) गरेर अन्नपात्र छोडेर **"पृथिवी ते पात्रम्"** इत्यादि मन्त्रको जप गर्नपर्छ। एइ नै कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको विधान हो। अधोमुख वा उत्ताना व्यत्यस्त पाणिहरुले अन्नपात्रालम्भन गर्दै **"पृथिवी ते पात्रम्"** इत्यादि मन्त्र पढ्ने चलन शाखान्तरमूलक-पद्मपुराणादिवचनमूलक हो। त्यो चलन माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुका लागि स्वशाखासूत्रको प्रतिकूल भएकाले त्याज्य हो।

४२. भूस्वामिपितृभागको विचार

आँफ्ना घरमा वा भूमिमा श्राद्ध गर्दा ब्राह्मणका घर-खेतमा राजा पनि शास्त्रीयदृष्टिले स्वामि नमानिने हुँदा ब्राह्मणले भूस्वामिपितृलाइ अन्नदान गर्न पर्दैन। अरुले गर्नपर्छ। वन-पर्वत-नदीतट-तीर्थहरुमा शास्त्रीयदृष्टिले कसैको पनि स्वामित्व नरहने कुरा "अटवी पर्वताश् चैव नद्यस् तीर्थानि यानि च। सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर् न हि तत्र परिग्रहः" भन्ने लघुस्मृति-पुराणहरुका तथा महाभारतका (अनु.६६।३५-३६) वचनबाट बुजिने हुँदा वन-पर्वतादिमा श्राद्ध गर्दा त कसैले पनि भूस्वामिपितृलाइ अन्नदान गर्न पर्दैन।

४३. पिण्डप्रमाणविचार (पिण्ड कत्रा बनाउने?)

पिण्ड कत्रा हुन पर्छ भन्ने विषयमा स्वसूत्रको विशेष विधान नभएकाले अरु ग्रन्थका विचारबाट पिण्ड कत्रा हुन पर्छ भन्ने निर्णय गर्नु उचित हुञ्छ। तेसमा पार्वणश्राद्धमा पिण्ड आला (नसुकेका) मदेसे ठुला अमला-जत्रा हुन

पर्ने, एकोद्दिष्टश्राद्धमा पिण्ड बेल-जत्रो हुन पर्ने, नवश्राद्धमा पिण्ड बेलभन्दा अल्लि ठुलो हुन पर्ने, आशौचभित्र प्रेतपिण्ड दिँदा पिण्ड त्योभन्दा पनि ठुलो हुन पर्ने भन्ने कुरा पाँइन्छ। जस्तै—

आर्द्रामलकमात्राँस् तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे। एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रं पिण्डमेकं तु निर्वपेत्॥
नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मात् पिण्डं तु निर्वपेत्। तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम्॥

—मरीचिवचन, श्राद्धकाशिका, भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४८०।

निर्णयसिन्धुमा एस विषयमा एस्तो वचन पनि देखिन्छ—

कपित्थबिल्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद् विधानतः। कुक्कुटाण्डप्रमाणान् वाऽमलकैर् बदरैः समान्॥—पृ.३२१।

चतुर्विंशतिमतसङ्ग्रहका व्याख्यामा भट्टोजिदीक्षितले देखाएका (पृ.१५८) सङ्ग्रहकारका वचन एस्ता छन्—

एकोद्दिष्टे सपिण्डे च कपित्थं तु विधीयते। नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा॥
तीर्थे च दर्शे सम्प्राप्ते कुक्कुटाऽण्डप्रमाणतः। महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम्॥

इ वचन निर्णयसिन्धुमा पनि छन् (पृ.३२१)।

४४. मातामहादिपिण्डको स्थानको विचार

पिण्डवेदिकामा पितृ-पितामह-प्रपितामहलाइ एकरेखामा ओच्छ्याइएका द्विगुणदर्भमाथि दक्षिणसंस्थ (उत्तर-तिरबाट थालेर दक्षिणतिर सम्म राख्ने) गरेर पिण्ड दिएपछि मात-पितामही-प्रपितामहीलाइ वा मातामह-प्रमातामह-

वृद्धप्रमातामहलाइ उक्त पितृ-पितामह-प्रपितामह-पिण्डहरुबाट कतापट्टि पिण्ड दिने हो भन्ने विषयमा आजभोलिका पुरोहित-यजमानहरु व्यामूढ भएको (अल्मलिएको) पाँइन्छ। चल्तिका पद्धतिपुस्तकहरुमा पनि एस विषयमा कुनै स्पष्ट व्यवस्था दिइएको पाँइदैन। एस विषयमा प्रचलित बजारु श्राद्धपद्धतिका सम्पादक-अनुवादक-व्याख्यायक-सम्मतिदायकादिलाइ पनि कुनै चेतना भएको लक्षण कतै देखिँदैन। पार्वणश्राद्धसित मिलाएर एकोद्दिष्टश्राद्ध पनि गर्ने र धेरै पिण्डहरु दिनेले त वेदिकामा जता पायो तेतै स्त्री-पुत्रादिका पिण्ड लडाउने गरेको बुजिन्छ। पार्वणश्राद्धसित मिलाएर एकोद्दिष्टश्राद्धहरु पनि गर्ने कुराको शास्त्रसम्मतत्व प्रमाणित नभएकाले स्त्री-तनयादिका पिण्डहरुको स्थानको विचार गर्नु आवश्यक नभए पनि मातृ-पितामही-प्रपितामहीहरुका वा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहहरुका पिण्ड-हरुका स्थानको त विचार गर्नु परमावश्यक छ। एस विषयमा हेमाद्रिकृत चतुर्वर्गचिन्तामणिका परिशेषखण्डका श्राद्ध-कल्पमा "पितृवर्गीयपिण्डार्थां लेखां कृत्वा ततः पश्चिमेन मातृवर्गीयपिण्डार्थां ततोऽपि पश्चिमेन मातामहवर्गीयपिण्डार्थां कुर्यात्" (पृ.१४४५, १४४८) इत्यादि भनेर पितृ-पितामहादिपिण्डभन्दा पश्चिमपट्टि मातृ-पितामह्यादिपिण्ड र त्योभन्दा पनि पश्चिमपट्टि मातामहादिपिण्ड दिन पर्ने कुरा प्रतिपादित गरिएको छ। एस कुराको उल्लेख निर्णयसिन्धुमा (पृ.३२२) पनि गरिएको देखिन्छ। धर्मसिन्धुमा पनि पिण्डदानप्रकरणमा "आग्नेय्यग्रं प्रत्यगपवर्गं पार्वणसङ्ख्यया रेखामेकां द्वित्र्यादिकां वोल्लिख्य" (पृ.३०८) भनेर पितृ-पितामहादिपिण्डभन्दा पश्चिमपट्टि नै अरुलाइ पिण्ड दिने कुरा सूचित देखिन्छ। एस्तै कुरा देखेर होला कतै 'पिण्डदानमा मातामहीवर्गलाइ मातामहवर्गभन्दा पश्चिमतर्फ सबैको पछाडी राख्नपर्छ' भन्ने गरिएको पनि पाँइन्छ। किन्तु हेमाद्रिका श्राद्धकल्पमा र निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुहरुमा उक्त कुरा "भुक्त-वत्सु पिण्डान् दद्यात्, परस्तादेके, पिण्डान् तत्पश्चिमेन पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय" (कौषीतकिगृह्यसूत्र ३।१४।५-७), "ततः स्वस्य भर्तृपिण्डस्य पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय भर्तॄणामिव पिण्डदानं कर्तव्यम्" (साङ्ख्यायनगृह्य-

सङ्ग्रह, पृ.५८), "पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात्, अपरासु स्त्रीभ्यः" (आश्वलायनगृह्यसूत्र २।५।७,८), "स्त्रीभ्यश् च पिण्डा इह पश्चिमाः स्युः" (आपस्तम्बगृह्यभाष्यार्थसङ्ग्रहकारवाक्य, हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१४४६) इत्यादि अन्यशाखाका व्यवस्थाका आधारमा बोलिएको देखिन्छ। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुले भने कात्यायनश्रौतसूत्रको "प्राञ्च्युदग्ग्वा, आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्, विपर्य्यस्स्य पित्र्येषु सकृद् दक्षिणा च" (१।७।२४,२५,२६) भन्ने परिभाषाको र "प्रतीच्यां समुपक्रम्य प्राच्यां निष्ठा यदा भवेत्। दक्षिणासंस्थता ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणि" (हेमाद्रि, पृ.१२०१; वीरमित्रोदय, श्राद्ध. पृ.१९१; द्र.- निर्णयसिन्धु, पृ.३०३) भन्ने छागलेयस्मृतिको वचनको पनि विचार गरेर पितृ-पितामहादिपिण्डभन्दा पूर्वपङ्क्ति नै मातामहादिपिण्ड दिनु उचित देखिन्छ। तेसैले श्राद्धकाशिकामा एस्तो भनिएको छ—

"अत्रैतच् चिन्त्यते- किं पिण्डपङ्क्तयः प्रागुपक्रमाः पश्चादपवर्गा उत पश्चादुपक्रमाः प्रागपवर्गा इति। अत्रैक आहुः- पूर्वभागे पित्रादिवर्गार्थाऽऽस्तरणं पश्चाद्भागे तु मात्रादिवर्गार्थमित्यापस्तम्बगृह्य(भाष्य)वचनात्, 'स्त्रीभ्यश् च पिण्डा इह पश्चिमाः स्युः' इति भाष्यार्थसङ्ग्रहकारवचनाच् च पश्चादपवर्गा इति। तथा 'पिण्डान् पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय' इति शाङ्खायनगृह्यादपीति। अन्ये त्वाहुः- पित्र्यकर्मत्वात् पङ्क्तीनां प्राक्संस्थताया अनुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थतैवेति। अत्रोच्यते- यदुक्तं प्रागुपक्रमा इति तत्र तथा सति पित्र्यकर्मणि प्रदक्षिणोपचारः स्यात्। द्वितीयेऽपि स एव दोषः। न चैवमिष्टम्। 'प्रत्यगुपक्रमाः प्रागपवर्गाः पितृब्राह्मणसंस्था भवन्ति, दक्षिणदिगुपक्रमा उदगपवर्गा वैश्वदेवद्विजसंस्था भवन्ति' इति बौधायनेन ब्राह्मणोपवेशनस्मृत्या पङ्क्तीनामपि तथैव ज्ञापितत्वात्। अन्यथा वैषम्यव्युत्क्रमोपपत्तेः। सदाचारादपि प्राक्संस्थतैवेति। यत् तु आपस्तम्बादिगृह्यद्वयं यच् च 'अग्नेर् दक्षिणदेशे तु स्थानं कुर्वीत सैकतम्। मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं तथा। तत्र स्थाने ततो दर्भानेकमूलाञ् छिवान् बहून्। दक्षिणाग्रानुदक्पादान्

द्विधा तान् स्तृणुयात् समम्। पूर्वभागस्थदर्भेषु पितृपिण्डान् विनिक्षिपेत्। पश्चात् स्तृतेषु दर्भेषु मातृपिण्डान् विचक्षणः' इति वृद्धवसिष्ठवचनं तत् तच्छाखिनामेवेत्यविरोधः" (भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४८०)।

उक्त प्रकारले पित्रादिपिण्डका पूर्वपट्टि नै मात्रादिका वा मातामहादिका पिण्ड दिन पर्ने निर्णय दिइएको छ।

४५. अक्षय्योदकदानको विचार

चल्तिका पद्धतिहरुमा अक्षय्योदक (अक्षय्य होस् भन्न लाउन दिइने जल) पिण्डमा दिने कुरा देखिन्छ। किन्तु स्वसूत्रमा "आचान्तेषूदकम् पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ् च दद्यात्" भन्ने वाक्यमा दद्यात् भन्ने क्रियापदले विधान गरिएका उदकादि ब्राह्मणका हातमा दिइने हुनाले तेसै क्रियापदले विधान गरिएको अक्षय्योदक पनि ब्राह्मणका हातमै दिनु उचित देखिएकाले, "पितॄणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम्। ब्राह्मणानां द्विजैर् वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति" भन्ने (स्मृतिचन्द्रिका, श्रा. पृ.३९२), "पितॄणां नामगोत्रेण करे देयं तिलोदकम्। प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति" (हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१४८७; निर्णयसिन्धु, पृ.३२३) भन्ने र "ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यमात्मवान्" (वराहपुराण १९१।१२८) भन्ने समेतका वचनहरु पनि पाँइने हुनाले, "अक्षय्यमस्तु इति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्तेषूदकदानं कुर्यात्, तैश् चाऽक्षय्यमस्त्विति वक्तव्यम्" (याज्ञवल्क्यस्मृति-मिताक्षरा १।२४२), "अक्षय्यमस्त्वित्युक्त्वा विप्रहस्ते जलं निनयेदित्यर्थः" (स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.३९१), "ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव चेति अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः" (पाराशरमाधवीय, प्रथमभाग, पृ.७५७), "दत्तं श्राद्धमक्षय्यमस्त्वित्यभिधाय वैश्वदेविकस्यैकैकस्य द्विजस्य हस्ते कुशयवसहितं जलम् प्रक्षिपेत्, विप्रैश् चाऽस्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यम्" (हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१४८७), "अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्तेषूदक-

दानं कुर्यात्, **अस्त्वक्षय्यम् इति ते ब्रूयुरित्यर्थः"** (श्राद्धमयूख, पृ.९८-९९) इत्यादि व्याख्याहरु पनि देखिएको हुनाले, कर्क-गदाधरहरुले पनि कातीयश्राद्धकल्पसूत्रभाष्यहरुमा ब्राह्मणलाइ नै अक्षय्योदक दिने कुरा जनाएकाले (भाष्य-पञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४५८, ४६१) र विश्वरूपले पनि **"किञ्च अक्षय्योदकं दद्यात् तिलव्यामिश्रितम्, अक्षय्यमस्त्विति च वाचयेत्"** (याज्ञवल्क्यस्मृति-बालक्रीडा १।२३९) भनि अक्षय्योदक ब्राह्मणलाइ नै दिन पर्ने कुरा ध्वनित गरेकाले पनि **अक्षय्योदक पिण्डमा हैन ब्राह्मणहरुका हातमा नै दिन पर्ने देखिञ्छ।**

अक्षय्योदक पित्र्य ब्राह्मणहरुलाइ मात्र दिने दैवब्राह्मणलाइ दिन नपर्ने तर्क कर्कले गरेका छन्। किन्तु याँहाँनेर भने कर्कको तर्क आगमको कत्ति पनि अनुकूल देखिँदैन। **"आचान्तेषूदकम् पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ् च दद्द्यात्"** भन्ने कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका वाक्यबाट पित्र्य ब्राह्मणलाइ अक्षय्योदक दिने दैव ब्राह्मणलाइ नदिने भन्ने अर्थ निस्कन सक्ने देखिँदैन। **"शब्दप्रमाणका वयम्, यच् छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्"** (पाणिनीयव्याकरणभाष्य, पस्पशाह्निक २।१।१, वार्त्तिक ५) भन्ने वैदिकपरम्परामा सूत्रवाक्यबाट निस्कने अर्थ नै ग्राह्य हुने देखिञ्छ। तेसैले स्मृतिचन्द्रिकाकार हेमाद्रि इत्यादि धर्मशास्त्रनिबन्धकारहरुले दैवब्राह्मणलाइ पनि अक्षय्योदक दिने कुरा लेखेका छन्। हाम्रा चल्तिका श्राद्धपद्धतिहरुमा लेखिएका पित्रादि-पिण्डहरुमा अक्षय्योदक दिने कुरा सर्वथा अशास्त्रीय देखिञ्छन्। **"अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने। तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च"** (श्राद्धकाशिका, भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्कर-गृह्यसूत्र, पृ.४५३; कात्यायनस्मृति ४।८, २४।१५) इत्यादि वचन देखिए पनि अर्घका विषयमा **"एकैकस्यैकेन ददाति"** भन्ने वचनजस्तो वचन अक्षय्योदकदानका विषयमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा नभएकाले र स्मृतिचन्द्रिकामा (श्राद्ध-काण्ड, पृ.३९२) पनि पित्रादिको नामगोत्राद्युच्चारण गरेर पित्रादिब्राह्मणलाइ र मातामहादिको नामगोत्राद्युच्चारण गरेर

मातामहादि ब्राह्मणलाइ अक्षय्योदक दिने प्रयोग देखाइएकाले पनि प्रत्येक पितृका लागि छुट्टाछुट्टै ब्राह्मण नराखिएमा प्रस्तुत पद्धतिमा देखाइएअनुसार नै अक्षय्योदक दिनु समुचित देखिन्छ।

४६. सपवित्र स्वधावाचनीय कुश ओच्छ्याउने स्थानको र पयोधाराको विचार

पवित्रयुक्त स्वधावाचनीय भनिने कुश पिण्डका समीपमा भूमिमा ओच्छ्याउने कि पिण्डमाथि ओच्छ्याउने भन्ने विषयमा चल्तिका नेपालि पुर्बिया ब्राह्मणका बजारु श्राद्धपद्धतिहरुमा विभिन्नता देखिएको छ। सत्कर्मरत्नावलीमा पार्वणश्राद्धमा (प्रथम भाग, पृ.४४३) र एकोद्दिष्टश्राद्धमा पनि (पृ.५७२) **"सपवित्रान् कुशान् न्युब्जपात्रात् समादाय पिण्डोपरि निक्षिप्य"** भनि सपवित्र स्वधावाचनीय कुश पिण्डमाथि ओच्छ्याउने कुरा गरिएको छ। संस्कृत-विश्वविद्यालयले प्रकाशित गरेका कर्मकाण्डभास्करमा दधिराम मरासिनिले लेखेका भनेका श्राद्धपद्धतिमा पनि (प्रथम संस्करण २०५५, पृ.४७२, ४९५) तेस्तै कुरा देखिन्छ। दुर्गाप्रसाद लम्सालका श्राद्धविधिमा पनि कतै (पृ.५८, १०७, १२२) तेस्तै कुरा देखिन्छ भने कतै (पृ.९२) **"पिण्डसमीपे भूमौ निक्षिप्य"** भनिएको पाँइन्छ। रत्नपुस्तक भण्डारका "मोल रु.४।५०" भन्ने उल्लेख भएका पुरानो संस्करणका "एकोद्दिष्ट-पार्वण-तर्पण-श्राद्धविधिः" भन्ने पुस्तकमा भने कतै **"सपवित्रान् कुशान् न्युब्जपात्रात् समादाय पिण्डसमीपे भूमौ निक्षिप्य"** भन्ने उल्लेख पाँइन्छ (पृ.३५,८०) भने कतै **"पिण्डोपरि निक्षिप्य"** भन्ने उल्लेख देखिन्छ (पृ.१२३)। अरु पद्धतिमा पनि कुनैमा **"पिण्डोपरि"** भनिएको देखिन्छ भने कुनैमा "पिण्ड नजिक भुईमा राखी" भनिएको पनि पाँइन्छ। एस स्थितिमा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शाखाध्यायिहरुले कसो गर्न पर्ने हो त भन्ने प्रश्न उठ्छ। तेसमा एस विषयमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा **"स्वधावाचनीयान्**

त्सपवित्रान् कुशानास्तीर्य्य स्स्वधांव् वाचयिष्य इति पृच्छति" भन्ने वचन छ। त्याँहाँ "आस्तीर्य्य" (ओच्छ्याएर) भनिएको र आस्तरण (ओच्छ्याउने काम) पिण्डमाथिभन्दा भैँमा नै गर्नु उचित हुने हुनाले तथा एकोद्दिष्टश्राद्धमा एउटा मात्र पिण्ड हुने हुनाले तेसमाथि दक्षिणाग्र सपवित्र कुश ओच्छ्याउन र तेसमा दक्षिणाग्र जलधारा दिन सजिलै भए पनि पार्वणश्राद्धमा ६ पिण्डका दक्षिणसंस्थ २ पङ्क्ति हुने हुनाले तिमाथि सपवित्र कुश ओच्छ्याउन र एकैपटक दक्षिणाग्र जलधारा दिन पनि नमिल्ने हुनाले पिण्डमाथि सपवित्र स्वधावाचनीय कुश ओच्छ्याउनु उचित देखिँदैन। कात्यायनश्रौतसूत्रका पिण्डपितृयज्ञका विधानमा "ऊर्ज्जमित्त्यपो निषिञ्चति" (४।१।१९) भन्ने सूत्रका व्याख्यामा कर्कको पक्ष पनि देखाएपनि पद्धतिमा देवयाज्ञिकले "पिण्डानामुपर्येव सिञ्चति" भनेका छन्। त्याँहाँ स्वधावाचनीयकुशको प्रयोग नहुने भएकाले र पिण्डहरु दक्षिणसंस्थ एक पङ्क्तिमा रहने हुनाले देवयाज्ञिकले पद्धतिमा भनेअनुसार गर्नु पनि सम्भव र उचितै पनि हुन सक्छ तापनि कर्कोपाध्यायले त्याँहाँ पनि "पिण्डमूलेषु" भन्ने व्याख्या गरेको देखिञ्छ। देवयाज्ञिकले पनि सूत्रका व्याख्यामा त "पिण्डानामुपरि निषिञ्चति पिण्डसमीपे भूमौ वा उभयथा शाखान्तरे श्रवणात्" भनेकाले र पार्वणश्राद्धमा पिण्डका दक्षिणसंस्थ २ पङ्क्ति हुने र सपवित्र स्वधावाचनीय कुशको प्रयोग पनि हुने हुनाले पिण्डहरुका समीपमा भूमिमा नै स्वधावाचनीय कुशहरु ओच्छ्याइ तिनै कुशमाथि एकै पटक दक्षिणाग्र जलधारा दिनु सम्भव र सुकर हुनाले तेसै गर्नु समुचित देखिञ्छ। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका एस प्रकरणको हेमाद्रिले देखाएको साम्प्रदायिकहरुको व्याख्यामा पनि "आस्तीर्य पिण्डानामुत्तरतो दक्षिणाग्रान्" भन्ने उल्लेख पाँइञ्छ (पृ.१४९३)। स्मृत्यर्थसारमा पनि "स्वधेति प्रत्युक्ते भूमौ जलं सिञ्चेत्" (पृ.५५) भनिएको छ। पिण्डका समीपमा भूमिमा जलधारा दिने कुराका बोधक स्पष्ट वचनहरु पनि कतै पाँइञ्छन्। जस्तै—

(क) **उदकं निनयेच्छेषं शनैः *पिण्डान्तिके* पुनः। अवजिघ्रेच् च तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समाहितः ॥**–मनु.३।२१८।

(ख) **ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते *भूमौ* सिञ्चेत् ततो जलम्।**–याज्ञवल्क्यस्मृति १।२४५।

(ग) **अपसव्यं ततः कृत्वा *पिण्डपार्श्वे* समाहितः। क्षिप्त्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत् संस्रवाँस् ततः ॥**

–अत्रिवचन, श्राद्धमयूख, पृ.६८।

चल्तिका पद्धतिहरुमा एस प्रसङ्गमा **"ततः पयसादिसहितं पुटकं वामहस्ते कृत्वा ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीर् ...." इति मन्त्रेण सपवित्रकुशोपरि दक्षिणाग्रां पयोधारां दद्यात्"** भन्ने उल्लेख पाइञ्छ। एसबाट चल्तिका बजारु श्राद्धपद्धतिका सम्पादक-अनुवादक-समीक्षक-परीक्षक र पुरोहित-यजमानहरु अल्मलमा परि अशास्त्रीय रूपको कर्म गर्न-गराउन पुगेका देखिञ्छन्। कात्यायनश्रौतसूत्रमा पनि **"अपो निषिञ्चति"** (४।१।१९) भन्ने वचन आएको हुनाले र कात्यायन-श्राद्धकल्पसूत्रमा पनि **"स्वधावाचनीयेष्ववपो निषिञ्चत्त्यूर्ज्जमिति"** भनि स्पष्ट रूपमा अप्को (पानिको) नै निषेचन गर्ने कुरा उपदिष्ट भएकाले एस कर्ममा जलको धारा नै दिने हो, दुदको हैन। एस विषयमा मनुस्मृतिमा पनि **"उदकं निनयेत्"** (३।२१८) भन्ने वचन देखिञ्छ र याज्ञवल्क्यस्मृतिमा पनि **"भूमौ सिञ्चेत् ततो जलम्"** (१।२४५) भन्ने वचन पाइञ्छ।

कात्यायनश्रौतसूत्रका प्रकरणबाट यो पानि उदपात्रले (लोटाले वा अङ्खराले वा कमण्डलुले) दिने हो भन्ने बुजिञ्छ। तेसैले याज्ञवल्क्यस्मृतिका मिताक्षरा व्याख्यामा **"कमण्डलुना उदकं भूमौ सिञ्चेत्"** (१।२४५) भनिएको छ। तसर्थ एस कर्ममा अनेक फाष्टा गरिरन पर्दैन उदपात्रले स्वधावाचनीय कुशमा दक्षिणाग्र जलधारा दिए पुग्च। एस विषयमा श्राद्धकाशिकामा देखाइएको **"सर्वत्रैव पवित्राणि पयो मधु तिलास् तथा। ऊर्जकाले न दातव्याः केवलं चोदकं क्षिपेत्"** भन्ने वचन (पृ.४८१) पनि स्मरणीय छ।

४७. दक्षिणाको विचार

सबै वैदिक कर्महरु ब्राह्मणका समक्षमा ब्राह्मणलाइ साक्षि राखेर गर्ने विधान छ। यो कुरा तिति कृत्यका मूल विधानहरुबाट नै स्पष्ट हुन्छ। एस विषयमा विशेष वचन पनि पाँइन्चन्। जस्तै—

(क) **विना विप्रमुखं कर्म न किञ्चिदपि विद्यते। कर्ममात्रे ब्राह्मणो वै साक्षी सर्वस्य वैधतः॥**

—मार्कण्डेयस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.५१।

(ख) **न दैवतानि तीर्थानि क्षेत्र-कृच्छ्र-तपांसि च। तुलितानि ब्राह्मणेन भवेयुर् वेदिना सता॥**

—मार्कण्डेयस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.५२।

(ग) **यत् कर्म वैदिकं तत् तु विप्रसाक्षिकमाचरेत्। कर्म ब्राह्मणराहित्ये साद्गुण्यं नाऽधिगच्छति॥**

—लौगाक्षिस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग, पृ.२२९।

(घ) **उत्तमः पैतृको यज्ञस् तत्र सर्वेऽपि देवताः। पितरश्चापि तुष्यन्ति ब्राह्मणोऽत्राऽऽदिकारणम्॥**—पूर्ववत्, पृ.३७८।

(ङ) **ब्राह्मणः सर्वदेवानां नित्यमाश्रय उच्यते। सर्वेषामपि वेदानां छन्दसां श्रेयसां श्रियाम्॥**—पूर्ववत्, पृ.३८५।

(च) **ब्राह्मणाः श्राद्धयज्ञस्याऽऽहवनीयाऽग्नयः स्मृताः। तस्मात् तैरेव सततं भोक्तव्यं पितृतृप्तये॥**—पूर्ववत्, पृ.४००।

(छ) **विष्णुर् ब्राह्मणरूपेण विचरेत् पृथिवीमिमाम्। ब्राह्मणेन विना कर्म सिद्धिं प्राप्नोति नैव हि॥**

—पद्मपुराण, स्वर्गखण्ड ६१।४८-४९।

(ज) देवेभ्यश् च पितृभ्यश् च यो दद्याद् यज्ञकर्मसु। दानं होमं बलिं चैव विना विप्रेण निष्फलम्॥
विना विप्रं च यो धर्मः प्रयासफलमात्रकः। भुञ्जते चाऽसुरास् तत्र प्रेता भूताश्च राक्षसाः॥–भविष्य.२।१।५।१६,१७।

देवयज्ञ-पितृयज्ञादिमा संलग्न हुने ब्राह्मणलाइ दक्षिणा दिन पर्ने विधान छ। दक्षिणा दिनाले गरिएको वैदिक यज्ञादि कृत्य फल दिन दक्ष (समर्थ) हुने हुनाले नै दक्षिणालाइ दक्षिणा भनिएको हो भन्ने कुरा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशतपथब्राह्मणमा "तद्यदेनन् दक्षिणाभिरदक्षयँस्त् तस्मात् दक्षिणा नाम" (२।२।२।२) भनि प्रतिपादित गरिएको छ। दक्षिणा दिने विषयमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा "उत्तानम् पात्रङ् कृत्त्वा यथाशक्ति दक्षिणान् दद्याद् ब्राह्मणेभ्यः" भन्ने सामान्य वचन छ। वैदिक कृत्यमा सामान्यतया हिरण्य (सुन), गौ (गाइ), वासः (वस्त्र) र अश्व (घोडा) इ चार थोकलाइ मुख्य दक्षिणा मानिएको पाँइन्छ (मा.वा.शत.४।३।४।७)। मत्स्यपुराणमा पनि भनिएको छ–

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच् छक्त्या च दक्षिणाम्। गो-भू-हिरण्य-वासांसि भव्यानि शयनानि च॥
दद्याद् यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च। वित्तशाठ्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमावहन्॥–१७।५०-५१।

श्राद्धका दक्षिणाका विषयमा हेमाद्रिले देखाएको (पृ.७४७) सौरपुराणको वचन एस्तो छ–

बह्वीभिर् दक्षिणाभिर् यः श्राद्धे प्रीणयति द्विजान्। स पितॄणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकम्॥
अशक्तस् तु यथाशक्त्या श्राद्धे दद्यात् तु दक्षिणाम्। अदक्षिणं तु यच् छ्राद्धं ह्रियते तद् धि राक्षसैः॥
यज्ञोपवीतमथवा ह्यतिदारिद्र्यपीडितः। प्रदद्याद् दक्षिणाऽर्थं वै तेन स्यात् कर्म सद्गुणम्॥

देवयज्ञ-पितृयज्ञादिका दक्षिणाका विषयमा बृहस्पतिको भनिएको वचन एस्तो पनि छ–

तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथाऽपि वा। प्रदद्याद् दक्षिणां यज्ञे तया स सफलो भवेत्॥–निर्णय., पृ.३२३।

यद्यपि यज्ञमा रजतदान (चाँदिको दान) तैत्तिरीयकृष्णयजुर्वेदसंहितामा **"यदश्रवशीयत तद् रजतं हिरण्यमभवत् तस्माद् रजतं हिरण्यमदक्षिण्यम्"** (१।५।१।१-२) इत्यादि वाक्यद्वारा निषिद्ध देखिन्च, तथापि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा **"सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा"** भन्ने वचनमा पितृकर्ममा रजतका पात्रको पनि ग्राह्यता देखाइएको र अन्य स्मृतिपुराणहरुमा पनि पितृकर्ममा रजतको (चाँदिको) महिमा धेरै देखाइएको हुनाले पनि पितृकर्ममा रजत दक्षिणा दिन हुने नै देखिन्छ। एस विषयमा विचार गरेर हेमाद्रिले (पृ.१०४३) वैश्वदेव ब्राह्मणलाइ पनि रजतदक्षिणा पनि दिन हुञ्छ, किन्तु रजतदक्षिणाभन्दा तिनलाइ हिरण्यदक्षिणा दिनु राम्रो हुञ्छ; पितृ-ब्राह्मणलाइ पनि हिरण्यदक्षिणा पनि दिन हुञ्छ, किन्तु हिरण्यदक्षिणाभन्दा तिनलाइ रजतदक्षिणा दिनु राम्रो हुञ्छ भन्ने शास्त्रवचनहरुको तात्पर्य हो भन्ने कुरा बताएका छन्। कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा दक्षिणादानमा विशेष रूपमा पितृलाइ उद्देश्य नगरिने ब्राह्मणका आनतिका लागि (सत्कारपूर्वक प्रवर्तनका लागि) नै दक्षिणा दिने कुरा झल्किएकाले तदनुसारै वाक्य बनाइने र उपवीति भएरै दक्षिणा दिइने हुनाले पितृब्राह्मणलाइ पनि हिरण्यदक्षिणा दिने कुरा पनि सुतराम् उपपन्न देखिन्छ। एस विषयमा तलका वचन पनि स्मरणीय छन्–

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्याद् वै दक्षिणां बुधः। पित्र्ये तु रजतं देयं शक्त्या भूमिगवादिकम्॥

–वृद्धमनुवचन, हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१०४३।

उत्तानमर्घपात्रं तु कृत्वा दद्याच् च दक्षिणाम्। हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा॥

—स्कन्दपुराण, नागरखण्ड २२४।४३, निर्णय. पृ.३२३।

श्राद्धमा केवल ब्राह्मणहरुलाइ मात्र हैन, अरु ज्ञाति-बान्धवहरुलाइ पनि दक्षिणा दिने विधान लघुस्मृतिमा भएको देखिन्छ। जस्तै—

ज्ञातयो बान्धवा वाऽपि तथा चाऽतिथयोऽपरे। प्रदद्याद् दक्षिणां तेषां सर्वेषामनुरूपतः॥—हेमाद्रि, श्रा. पृ.१६०९,१०४९।

श्राद्धका ब्राह्मणहरुलाइ भक्ष्य-भोज्य समान रूपमा दिने विधान भए पनि दक्षिणा त ब्राह्मणविशेषका पात्रतानुसार (योग्यतानुसार) दिन पर्ने कुरा पनि व्याघ्रपादवचनमा र श्लोकपारस्करका वचनमा पाँइन्छ। जस्तै—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धभोजने। भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः॥

—स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२५०७; स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.३९३; हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१०४३-१०४४;
पाराशरमाधवीय, प्रथमभाग, पृ.७५७; श्राद्धकाशिका, पृ.४८३; श्राद्धमयूख, पृ.९९।

४८. ब्राह्मणविसर्जनको विचार

ब्राह्मणहरुका विसर्जनका विषयमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा "बाजेवाजेऽवतेति विसृज्ज्य" भन्ने सामान्य वचन छ। किन्तु प्रायः पद्धतिकारहरुले याज्ञवल्क्यस्मृतिका "पितृपूर्वं विसर्जनम्" (विश्वरूपपाठमा १।२४३, विज्ञानेश्वर-पाठमा १।२४७) भन्ने वचनको र पुराणको "पश्चाद् विसर्जयेद् देवान् पूर्वं पैतामहान् द्विजान्। मातामहानामप्येवं सह

देवैः क्रमः स्मृतः" (स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.४००; हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१४९२) भन्ने वचनको तथा तेस पक्षका अर्थवादका रूपमा **"रक्षणं चैव श्राद्धस्य आतिथ्यस्य विधिद्वयम्। भूतानां देवतानां च पितृणां चैव कर्मणि"** (ब्रह्माण्डपुराण २।१२।१४) इत्यादि अरु वचनको पनि विचारबाट होला पैला पित्रादिब्राह्मणको र मातामहाद्नि ब्राह्मणको विसर्जन गरेर पछि मात्र वैश्वदेवब्राह्मणको विसर्जन गर्ने कुरा देखाएका छन्। तथापि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका र य़ाज्ञवल्क्यस्मृतिका श्राद्धका पदार्थहरुमा र तिनका क्रममा पनि धेरै नै भेद देखिएको हुनाले याज्ञवल्क्यस्मृति वाजसनेयिचरणगुरु याज्ञवल्क्यका नामको स्मृति भए पनि त्यो कर्मकाण्डांशमा वाजसनेयिचरणकै बैजवापादि अन्य शाखाको अनुसरण गर्ने स्मृति भएको बुजिएकाले कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका अनुयायि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुका लागि त्यो स्मृति सबै अंशमा अनुसरणीय हुँदैन। पुराणका कर्मकाण्डहरु पनि कुनैनकुनै शाखाका अनुगामि हुने हुनाले ति पनि स्वशाखासूत्रका प्रतिकूल भएमा वेदशाखाविशेषका अध्येताहरुका लागि अनुसरणीय हुँदैनन्। मनुस्मृतिका र याज्ञवल्क्यस्मृतिका श्राद्धका पदार्थहरुमा र अनुष्ठानक्रममा पनि धेरै फरक भएको कुरामा पनि विचार पुऱ्याउनपर्छ। उक्त कुराको विचार गरि सबै ग्रन्थका कुरा सबैका लागि अनुसरणीय हुँदैनन् भन्ने कुरा राम्ररि बुज्नपर्छ। तसर्थ कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा **"दैवपूर्वं श्राद्धम्"** भन्ने व्यवस्था भएको र तेसको त्याँहाँ कुनै अपवादवचन नदेखिएको हुनाले तेस व्यवस्थाको कर्कोपाध्यायले गरेको **"यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्वं दैवपूर्वम्"** (पृ.४४३) भन्ने व्याख्या नै युक्तिसङ्गत देखिन्छ। अन्य स्मृतिपुराणका वचनहरुलाइ अपवादका रूपमा लिएर श्राद्धकाशिकाकार कृष्णमिश्रले गरेको **"परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्तेष्ववतिष्ठते"** (पृ.४४८) भन्ने व्याख्या समुचित देखिँदैन। तेस्तै गदाधरले अरु लघुस्मृतिपुराणका वचनसित मुख मिलाउन **"आ उपस्पर्शनादित्यनुवतति, निमन्त्रणादि आचमनपर्यन्तं श्राद्धे**

यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्वं दैवपूर्वं कर्तव्यमित्यर्थः" (पृ.४४४) भनि गरेको व्याख्या पनि युक्तियुक्त देखिँदैन। तेसरि अरु लघुस्मृतिपुराणवचनसित मुख मिलाउन स्वशास्त्रको बलजफत अर्थ बटार्न थाल्ने हो भने त दक्षिणादानका विषयमा पनि देवलको "दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः" (स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.३९५; पाराशरमाधवीय, प्रथमभाग, पृ.७५८; वीरमित्रोदय, श्राद्ध. पृ.२७८) भन्ने व्यवस्था भएकाले दक्षिणादान पनि पैला पितृब्राह्मणलाइ नै गर्ने कुरा मान्नका लागि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको "दैवपूर्वं श्राद्धम्" भन्ने व्यवस्थालाइ अझै अरु सङ्कुचित गर्न पर्ने हुन आउला। धर्मसिन्धुमा (पृ.३१०) र श्राद्धमयूखमा (पृ.११२) पितृपूर्व दक्षिणा दिने कुरा भए पनि चल्तिका हाम्रा परम्परागत पद्धतिहरुमा त दक्षिणादान दैवपूर्व नै गर्ने गरि पद्धति लेखिएको देखिन्छ (गदाधरकृत पद्धति, भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४६५; रुद्रधरकृत श्राद्धविवेक, पृ.१७६-१७७; सत्कर्मरत्नावलि, प्रथमभाग, पृ.४४३-४४४ इत्यादि)। गदाधरले समेत दैवपूर्व नै दक्षिणा दिने कुरा लेखेको विषय याँहाँनेर विशेष स्मरणीय छ। तसर्थ अरु ग्रन्थका वचनका पछि नलागि कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारि माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजोत्तमहरुले पार्वणश्राद्धमा विसर्जन पनि स्वसूत्रका व्यवस्थाअनुसार दैवपूर्व नै गर्नपर्छ, पितृपूर्व गर्न हुँदैन। तेसैले महाराष्ट्रस्थ नासिक्याभिजन वैदिकप्रवर अण्णाशास्त्रि वारेले बनाएको र वासुदेव पणशीकरले सम्पादन गरेको कर्मकाण्डप्रदीपमा "ततो वाजेवाजेवतेति मन्त्रावृत्त्या कुशाग्रेण वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान् विसृज्य अपसव्यं पितृब्राह्मणांश् च तथैव विसर्जयेत्" भनेर (पत्र २८२ पूर्वपृष्ठ) दैवपूर्व नै विसर्जन गर्ने कुरा लेखिएको पाँइन्छ। अरु शाखामा त जस्तो विधान पनि हुन सक्छ। विष्णुधर्मसूत्रमा त पार्वणश्राद्धमा पितृपूर्व कर्म गर्ने विधान छ। तसर्थ परशाखामूलक स्मृतिपुराणका कुरा अनुसरणीय हुँदैनन् भन्ने कुरा राम्ररि बुज्नपर्छ। **स्वशाखासूत्रानुसार विसर्जन पनि दैवपूर्व नै गर्नपर्छ।**

४९. पिण्डप्रतिपत्तिको (पिण्ड तहलाउने कामको) विचार

वैदिक परम्परामा सबै श्राद्धको मूल पिण्डपितृयज्ञका पिण्डप्रतिपत्तिका विषयमा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका मन्त्रसंहितामा "आ धत्त पितरो गर्ब्भम्" (२।३३) इत्यादि मन्त्र छ। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मणका पिण्डपितृयज्ञप्रकरणमा (२।४।२।१-२४) एस विषयमा केइ उल्लेख नभए पनि कात्यायनश्रौतसूत्रमा "आधत्तेति मद्ध्यमपिण्डम् पत्त्नी प्राश्नाति पुत्त्रकामा" (४।१।२२) भनेर पुत्त्र पाउन चाहानि यजमानपत्नीले मध्यमपिण्ड (पितामहलाइ दिइएको) पिण्ड खाने विधान गरिएको देखिञ्छ। पुत्त्रहरु पाइसकेकि हुनाले यजमानपत्नी अरु पुत्त्र पाउन नचाहानि भएमा त्यो मध्यमपिण्डसमेत अरु पिण्ड के गर्नि त भन्ने विषयमा त्याँहाँ केइ भनिएको छैन। तथापि स्वयूथ्य वैदिकहरुका आचारबाट एस विषयको कर्तव्य बुज्न सकिञ्छ। एस विषयमा शाङ्खायनश्रौतसूत्रमा "अवघ्राय पिण्डान्, अवधाय प्राश्नीयात्, ब्राह्मणाय वा दद्यात्, अपो वाऽभ्यवहरेत्, मध्यमपिण्डं पत्नी पुत्त्रकामा प्राश्नीयाद् आ धत्त पितरो गर्ब्भङ् कुमारम् पुष्करस्रजम्। यथेह पुरुषोऽसदिति" (४।५।४-८) भन्ने विधान पाँइञ्छ। एस स्थितिमा "पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये" इत्यादि उल्लेख गर्दै रचिएका कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा पिण्डप्रतिपत्तिका विषयमा विशेष उल्लेख नभएकाले पिण्डपितृयज्ञका पिण्डहरुको जस्तो प्रतिपत्ति हो पार्वणश्राद्धको पनि तेस्तै प्रतिपत्ति हुने कुरा बुजिन आएकाले पार्वणश्राद्धका पिण्डप्रतिपत्तिका विषयमा पनि पिण्डपितृयज्ञको पिण्डप्रतिपत्तिको मार्ग नै अनुसरणीय भएको बुजिञ्छ। विकर पनि पिण्ड झैँ नै सेलाउनपर्छ। लघुस्मृति-पुराणहरुमा कार्य सम्पन्न भएको पिण्ड गोरुलाइ वा ब्राह्मणलाइ वा बुडो बोकालाइ वा अग्निलाइ ख्वाउने वा पानिमा हाल्ने विधान छ। फलविशेषका इच्छाले कागहरुलाइ वा वनकुखुराहरुलाइ दिने पनि विधान छ। एस विषयमा अरु अनुस्मृति-पुराणहरुमा एस्ता वचन पाँइञ्छन्–

(क) एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डाँस् ताँस् तदनन्तरम्। गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत्॥
पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते। वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा॥
पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा। मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी॥
आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्। धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा॥–मनुस्मृति ३।२६०-२६३।

(ख) पिण्डाँस् तु गो-ऽज-विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। प्रक्षिपेत् (सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्)॥
–याज्ञवल्क्यस्मृति १।२५७।

(ग) अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा। तदा तं जीर्णवृषभश् छागो वा भोक्तुमर्हति॥
–बृहस्पतिवचन, स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.४०३; निर्णयसिन्धु, पृ.३२५।

(घ) गतवीर्यस् तु यश् छागोऽनड्वाँश् चैव तथाविधः। तयोः पिण्डः प्रदातव्यो ययोर् वीर्यं न रोहति॥
–वायुपुराणवचन, स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.४०४।

(ङ) पिण्डमग्नौ सदा दद्याद् भोगार्थी प्रथमं नरः। पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद् वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्॥
उत्तमां कान्तिमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति। प्रज्ञां चैव यशः कीर्तिमप्सु वै सम्प्रयच्छति॥
प्रार्थयन् दीर्घमायुश् च वायसेभ्यः प्रयच्छति। सौकुमार्यमथाऽन्विच्छन् कुक्कुटेभ्यः प्रयच्छति॥
आकाशे प्रक्षिपेद् वाऽपि स्थितो वा दक्षिणामुखः। पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च॥
–ब्रह्माण्डपुराण ३।१२।३१-३४; द्र.- निर्णयसिन्धु, पृ.३२४; वायुपुराण २।१४।३१-३४,
स्कन्दपुराण, प्रभासखण्ड १।२०६।७६-७९।

(च) पिण्डवत् प्रतिपत्तिः स्याद् विकिरस्येति तौल्वलिः।–भार्गववचन, हेमाद्रिश्राद्धकल्प, पृ.१४०१; निर्णय., पृ.३२०।

(छ) यदुक्तं पिण्डदानस्य तत् कर्म विकिरस्य च। क्षिपेत् पिण्डान् जलेऽग्नौ तु विकिरं तत्र निक्षिपेत्॥
–षट्त्रिंशन्मतवचन, हेमाद्रि, श्राद्ध., पृ.१४०१।

५०. कुशब्राह्मण राखि श्राद्ध गरेकामा ब्राह्मण-भक्ष्यभोज्यको प्रतिपत्ति

कुशब्राह्मण राखेर श्राद्ध गरिएकामा कुशब्राह्मणलाइ दिइएका भक्ष्य-भोज्यादि के गर्नि त भन्ने विषयमा पनि लघुस्मृति-पुराणहरुमा विधान भएको देखिञ्छ। तेसमा त्यो भक्ष्यभोज्यादि अग्निमा हालिदिने वा गाइलाइ दिने वा पानिमा सेलाइ दिने विधान छ। जस्तै—

(क) पात्राऽभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः। निर्दिश्याऽप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः॥
निधाय वा दर्भवटूनासनेषु समाहितः। प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत्॥
पात्राऽभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यादथाऽप्सु वा। न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः॥
–देवलवचन, स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्ध. पृ.४१५; द्र.- हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१५२६।

(ख) दैवे कर्मणि पित्र्ये च ब्राह्मणो नैव लभ्यते। सङ्कल्पयित्वा चाऽन्नं तु गोभ्यो देयं यथाविधि॥
गवामभावे नद्यां वा क्षिपेदन्नं प्रयत्नतः। अपात्राय न दातव्यं नास्तिकाय गुरुद्रुहे॥
गोलकाय न दातव्यं कुण्डाय च विशेषतः। इत्युक्त्वा पितरः सर्वे गताः स्वर्गाय भामिनि॥-वाराहपु.१९०।५२-५६।

एस प्रसङ्गमा इ वचन पनि स्मरणीय छन्–

(क) **यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्। प्रास्येदग्नौ तदन्नं वा दद्याद् वा ब्रह्मचारिणे॥**
–वासिष्ठधर्मसूत्र ११।२७-२८; निर्णयसिन्धु, निर्णयसागरमुद्रणालय, पञ्चमसंस्करण, पृ.२८५।

(ख) **भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्। दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चाद् वह्नौ तु तत् क्षिपेत्॥**–शङ्खस्मृ. १४।१०।

(ग) **विप्राभावे वृथा न स्याद् दद्यादग्नौ जलेऽपि वा।**–चतुर्विंशतिमतवचन, पृ.१४२।

५१. वैश्वदेवविचार

गृह्याग्नि भएका माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजवरहरुले ब्रह्मयज्ञ छोडेर अरु पञ्चमहायज्ञान्तर्गत कर्म (वैश्वदेव कर्म) गरेर तेसै वैश्वदेवान्नले नै श्राद्ध गर्नु भन्ने विधान भए पनि गृह्याग्नि नभएका पृष्ट्योदिविविधानले प्रतिदिन स्थापना गरिने अनुकल्पकाग्निमा वा लौकिकाग्निमा वैश्वदेवकर्म गर्ने माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि-द्विजवरहरुले चाइँ श्राद्ध सकेर श्राद्धशेष अन्नले ब्रह्मयज्ञ छोडेर अरु पञ्चमहायज्ञान्तर्गत कर्म (वैश्वदेवकर्म) गर्नु भन्ने विधान माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका अष्टादश परिशिष्टमध्येका यज्ञपार्श्व परिशिष्टमा छ। जस्तै–

(क) **वैश्वदेवं पुरा कृत्वा श्राद्धं तच्छेषपाकतः। कुर्यादिवाग्निमान् विप्र एष धर्मः सनातनः॥**–प्रथमयज्ञपार्श्व, श्लो.२२।

(ख) यदा श्राद्धं पितृभ्यस् तु दातुमिच्छत्यनग्निमान्। वैश्वदेवं ततः कुर्यान् निर्वृत्ते श्राद्धकर्मणि॥
अकृत्वा पैतृकं श्राद्धं वैश्वदेवं करोति यः। अकृतं तद् भवेच् छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते॥

—प्रथमयज्ञपार्श्व, श्लो.२०,२१; द्र.- संस्कारगणपति, पृ.८५७।

एस पक्षका वचन अन्यत्र पनि पाँइञ्छन्। जस्तै—

(क) वैश्वदेवं ततः कुर्यात् स्वशाखोक्तविधानतः। भुञ्जीताऽतिथिसंयुक्तो भूरिभोजनबान्धवः॥

—ब्रह्मोक्तयाज्ञवल्क्यसंहिता ४।१४६।

(ख) श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन श्राद्धं कृत्वा विधानतः। देवपूजां प्रकुर्वीत वैश्वदेवं ततः परम्॥—कण्वस्मृति, श्लो.७८८।

(ग) कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणाँश् च विसर्ज्य च। वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान् नराधिप॥

—भविष्यपुराणवचन, हेमाद्रि, श्राद्धकल्प, पृ.१०६३।

(घ) यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः। वैश्वदेवं तदा कुर्यान् निवृत्ते श्राद्धकर्मणि॥

—स्मृत्यन्तरवचन, हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१०६३।

(ङ) श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः। कुर्याद् भिक्षां ततो दद्याद् हन्तकारादिकां तथा॥

—पैठीनसिवचन, हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१०६३; निर्णयसिन्धु, पृ.३२६।

(च) वैश्वदेवं ततः कुर्यान् निवृत्ते श्राद्धकर्मणि। इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितम्॥

—मत्स्यपुराण १६।५५, १७।६१-६२।

श्राद्धभन्दा अगि देवपूजादि नगर्नु श्राद्धपछि मात्र गर्नु भन्ने वचन पनि कुनैकुनै लघुस्मृतिहरुमा पाँइन्छन्। जस्तै—

(क) **जपं होमं तथा दानं तर्पणं देवतार्चनम्। क्षयेऽहनि समासाद्य न कुर्यात् पूर्वमेव हि॥**
क्षयेऽहनि समासाद्य न कुर्यात् पूर्वतर्पणम्। पितृघाती स विज्ञेयो वदत्येवं पितामहः॥—ब्रह्मोक्तयाज्ञ.सं.३।७,८।

(ख) **देवाग्निगुरुबालानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। श्राद्धपाको न दातव्यो यावत् पिण्डं न निर्वपेत्॥**—पूर्ववत् ३।७२-७३।

(ग) **गृहेऽपि शिशु-देवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। श्राद्धपाको न दातव्यो यावत् पिण्डान् न निर्वपेत्॥**
—व्याघ्रपादस्मृति, श्लो.१८१।

(घ) **तत्र श्राद्धदिने यत्नाद् देवतान्तरपूजनम्। न कुर्यादेव नितरां यदि कुर्यात् प्रमादतः॥**
कुप्यन्ति पितरस् त्वेनं तस्मात् तत् परिवर्जयेत्। दाना-ऽध्ययन-देवार्चा-जप-होम-व्रतादिकम्।
न कुर्याच् छ्राद्धदिवसे प्राग् विप्राणां विसर्जनात्॥—कपिलस्मृति, श्लो.२४८-२५०।

वैदिक परम्परामा उक्त प्रकारका विविध व्यवस्थाहरु नै अनुसरणीय भए पनि वैष्णव-वृद्धहारीतस्मृतिमा **"मनुस् तु धर्मशास्त्रं तु सामान्येनोक्तवान् स्वयम्। तदेव हि मया राजन् वैशेष्येण तवेरितम्"** भनेर स्पष्टीकरण गरिएका प्रकारले वैदिक धर्मशास्त्रमा नै ठाम-ठाममा आँफ्ना-आँफ्ना कुरा घुसाएर वृद्धहारीतस्मृति, बृहत्पराशरस्मृति, (वृद्ध)-वासिष्ठस्मृति, वृद्धगौतमस्मृति, शाण्डिल्यस्मृति इत्यादि स्मृति बनाउने वैष्णवादिले र तदनुसारै वैष्णवादिका आचार-विचार पनि सङ्गृहीत गरिदिने पुराणसंहितासम्पादकले पनि विष्णु-शिवादिको पूजा गरेर विष्ण्वादिलाइ चडाएर शेष रहेका नैवेद्यपदार्थले पितृलाइ पिण्ड दिने गरि श्राद्ध गर्न पर्ने कुरा देखाएको पाँइन्छ। जस्तै—

(क) **हरेर् निवेदितं भक्त्या यो दद्याच् छ्राद्धकर्मणि। पितरस् तस्य यान्त्येव तद् विष्णोः परमं पदम्॥**

–वृद्धहारीतस्मृति ८।३२०-३२१, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.१२३०।

(ख) **हरेर् निवेदितं सम्यग् देवेभ्यो जुहुयाद् धविः। पितृभ्यश् चाऽपि तद् दद्यात् सर्वमानन्त्यमाप्नुयात्॥**

–पद्मपुराण, उत्तरखण्ड २५३।१०७; २५५।६२,९६।

(ग) **विष्णोर् निवेदिताऽन्नेन यष्टव्याः सर्वदेवताः। पितरोऽतिथयश् चैवमिति वेदेषु निश्चितम्॥**

–ब्रह्मवैवर्तपुराण, कृष्णजन्मखण्ड ३७।२२-२३।

(घ) **यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम्।**
तेनैव पिण्डान् सुतिलैर् विमिश्रानाकल्पकोटिं पितरः सुतृप्ताः॥–स्कन्दपुराण, प्रभासखण्ड ४।४३।८।

किन्तु वैदिक धर्मशास्त्रमा वैष्णव-शैव-शाक्तादिले आँफ्ना-आँफ्ना कुरा मिसाएर बनाएका ति स्मृतिपुराणका वैष्णवादिपरक आचारविचारहरु अनादिपरम्परागत वेदमार्गानुयायि अधिकारि वैदिकहरुका लागि अनुसरणीय हुँदैनन्। एस विषयमा कपिलस्मृतिमा स्पष्टीकरण गरिएको देखिन्छ। जस्तै–

(क) **शिवं शैवाः समभ्यर्च्य केशवं वैष्णवा अपि। श्राद्धं कर्तव्यमेवेति कुर्वन्ति प्रददन्ति च॥**
न तथा वैदिकाः कुर्युः किन्तु श्राद्धाय यत् पुनः। भिन्नपाकाद् देवपूजावैश्वदेवादिकं चरेत्॥

–कपिलस्मृति, श्लो.२५२-२५४; स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२५५२।

(ख) **अयमेव महामार्गः श्राद्धीयेऽहनि संस्थिते। पितृपूजानन्तरं तन् निखिलं देवतार्चनम्॥**

–कपिलस्मृति, श्लो.२५९, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२५५३।

५२. शेषभोजनको विचार

माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदशाखाका कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रमा श्राद्धका निमित्त छुट्टै पाकको विधान नगरिकन श्राद्धका निमित्त समेत भनेर विशेष व्यञ्जनादिको र संस्कारको व्यवस्था गरि सिद्ध गरिएका वैश्वदेवान्न-बाट नै श्राद्ध गर्ने कुरा **"उद्धृत्त्य घृताक्क्तमन्नम्"** भनि सूचित गरिएको छ। तसर्थ वैश्वदेवकर्म गरेर श्राद्ध गर्ने गृह्याग्नि भएका श्राद्धकर्ताका लागि र श्राद्ध गरेर वैश्वदेवकर्म गर्ने गृह्याग्नि नभएका श्राद्धकर्ताका लागि पनि शेषभोजन **"बाल-ज्ज्येष्ठा गृह्य्या यथार्हमश्नीयुः, पश्च्चाद्द् गृहपतिः पत्त्नी च, पूर्ब्बो वा गृहपतिस्त् तस्मादु स्स्वादिष्ट्टङ् गृहपतिः पूर्ब्बोऽतिथिब्भ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः"** (पारस्करगृह्यसूत्र २।९।१३-१५) भन्ने वचनबाट नै प्राप्त भएकाले कात्यायनश्राद्ध-कल्पसूत्रमा श्राद्धशेषभोजनको छुट्टै विधान गर्नु आवश्यक नभएकाले त्याँहाँ श्राद्धशेषभोजनको विधान गरिएको छैन। तथापि उक्त वचनका आधारमा नै श्राद्धशेषभोजन (ब्राह्मणलाइ ख्वाएर पिण्ड दिएर बाँकि रएको खाद्य-पेयादि पदार्थको भोजन) गर्नपर्छ। श्राद्धशेषभोजनका विषयमा अन्य ग्रन्थका कतिपय वचन तल देखाइञ्छन्—

(क) **प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्**।—याज्ञवल्क्यस्मृति १।२४९।

(ख) **ततो नित्यक्रियां कुर्याद् भोजयेच् च तथाऽतिथीन्। ततस् तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर् नरः॥**

—मार्कण्डेयवचन, स्मृतिचन्द्रिका, श्राद्धकाण्ड, पृ. ४०५।

(ग) **तस्मात् सर्वे तद्दिनेऽस्मिन् सम्यग्भुक्तिं सुतृप्तिकाम्। कुर्वीरन् पितृतृप्त्यर्थं न चेत् ते स्युर् हि दुःखिताः॥**

—मार्कण्डेयस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ-६, पृ.२०९।

(घ) श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो नैव भुङ्क्ते कदाचन। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस् तथा॥
–दाल्भ्यस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२९३८।

(ङ) श्राद्धं कृत्वा तु यो मूढो न भुङ्क्ते पितृसेवितम्। इष्टैः पुत्रैर् बन्धुभिश् च ब्राह्मणैर् ब्रह्मवादिभिः॥
आचार्यैर् गुरुभिः सद्भिरागताभ्यागतैरपि। पितरो नैव तृप्ताः स्युर् भुञ्जीयात् तेन तृप्तितः॥
–आङ्गिरसस्मृति, श्लो.१०८५, १०८६; स्मृतिसन्दर्भ, पृ.३०६१।

(च) श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो नाऽश्नाति पितृसेवितम्। स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्लवम्॥
–जैमिनिवचन, श्राद्धकाशिका, पृ.४८५।

(छ) वैश्वदेवं ततः कुर्यान् निवृत्ते श्राद्धकर्मणि। इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितम्॥–मत्स्यपुराण १६।५५।

(ज) ततश् च वैश्वदेवाऽन्ते सभृत्यसुतबान्धवः। भुञ्जीताऽतिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्॥–मत्स्यपुराण १७।६२।

माथि देखाइएका वचनहरुबाट श्राद्धकर्ताले श्राद्धशेषभोजन गर्नैं पर्ने कुरा स्पष्ट हुन्च। तेसमा हेमाद्रिप्रभृति निबन्धकारहरुले एकादशी-शिवरात्रि-प्रभृति उपवसनीय दिनमा श्राद्ध गर्न पर्दा श्राद्धशेषभोजन नगर्ने र श्राद्धशेषको आघ्राण (सुँग्नु) मत्रै गर्ने पक्ष पनि पुराणवचनका आधारमा देखाएका छन् (हेमाद्रि, श्राद्ध.पृ.१५२०-१५२१)। तथापि हेमाद्रिभन्दा प्राचीन देवण्णभट्टले त स्मृतिचन्द्रिकाका श्राद्धखण्डका शेषभोजनप्रकरणमा ति पुराणवचनको र आघ्राण-पक्षको कुनै उल्लेख गरेका छैनन्। एकादशीव्रत, शिवरात्रिव्रत, रामनवमीव्रत, कृष्णाष्टमीव्रत इत्यादि पुराणहरुमा प्रतिपादित व्रतहरुका विधायक वाक्यहरुमा वैदिकधर्मानुष्ठानको प्रचार घट्तै गएपछिका, आँफ्ना कृत्य बिर्सि जजमान-

हरुका कृत्यतिर मत्रै ध्यान दिने, शूद्रपुरोहितादि, कलियुगि धर्मशास्त्रनिबन्धलेखकहरुले जैमिनीयधर्ममीमांसाशास्त्रका न्याय लगाइ एकादशीव्रतादिको नित्यता देखाएका छन् तापनि ति व्रतहरु वैदिक मूल मार्गका अधिकारि द्विजोत्तमहरुका लागि नित्य हैनन्। वैष्णव-शैवादिका लागि मात्र नित्य हुन्। ति व्रतहरु वैदिक द्विजोत्तमहरुका लागि त आँफ्ना वैदिक-धर्मका आचरणमा बाधाव्यवधान नहुने भएमा ऐच्छिक रूपमा गर्न सकिने व्रत हुन्। तसर्थ वैदिक मूल मार्गका द्विजो-त्तमहरुले एकादशीव्रतादिका दिनमा श्राद्ध गर्न पर्ने भएमा व्रत लिएर श्राद्धशेषभोजन नगर्ने काम गर्न हुँदैन। विष्णुका अवतारहरुमध्ये पनि वाराह-नारसिंहादि अवतारहरु दिव्यावतार हुन् भन्ने कुरा र राम-कृष्णसमेत मानुषावतारहरु शाप-मूलक हुन् भन्ने कुरा "चतुर्थ्यां तु युगाख्यायामापन्नेष्वसुरेष्वथ। सम्भूतः स समुद्रान्तर् हिरण्यकशिपोर् वधे। द्वितीयो नरसिंहोऽभूद् रुद्रः सुरपुरस्सरः। बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमे युगे। दैत्यैस् त्रैलोक्य आक्रान्ते तृतीयो वामनो-ऽभवत्। .... एतास् तिस्रः स्मृतास् तस्य दिव्याः सम्भूतयः शुभाः। मानुष्याः सप्त यास् तस्य शापजाँस् तान् निबोधत" (वायुपुराण २।३६।७२-७४, ८७) भन्ने वायुपुराणका कथनबाट बुजिञ्छ। पद्मपुराणमा पनि "यत् त्वया जानता धर्म-मवध्या स्त्रीनिषूदता। तस्मात् त्वं सप्तकृत्वो हि मानुषेषूपयास्यसि" (सृष्टिखण्ड १३।२४५-२४६) भन्ने वचन आएको छ। वैष्णवैहरुले पनि ब्राह्मणहरुले विष्णुका वाराहादि (दिव्य) अवतारहरुको मात्र पूजा गर्नु भन्ने कुरालाइ "वाराहं नारसिंहं च हयग्रीवं च वामनम्। ब्राह्मणः पूजयेद् विष्णुं यज्ञमूर्तिं च केवलम्" (वैष्णव-वृद्धहारीतस्मृति ५।१८६; स्मृतिसन्दर्भ, पृ.१०९२; ८।१९२; स्मृतीनां समुच्चयः, आनन्दाश्रम १९२९ सन्, पृ.२८७) भनि सिद्धान्त बनाएका छन्। "मनुष्याकृति-देवेषु न कार्यं पूजनं बुधैः" भनि माञ्छेको आकार भएका देवतामा विज्ञले पूजा नगर्नु भन्ने कुरा बताइएको समेत वैष्णव-शाण्डिल्यस्मृतिमा पनि देखिञ्छ (श्लो.१७, स्मृतिसन्दर्भ, पृ.२८३०)। तसर्थ वैष्णव-शैव-विशेषहरुका लागि

मात्र विशेष रूपमा मान्न पर्ने देखिएका एकादशीव्रत-शिवरात्रिव्रत-रामनवमीव्रत-कृष्णाष्टमीव्रतादि व्रत लिएर वैदिक द्विजोत्तमहरुले श्राद्धशेष नखाएर सुँगेर मात्र छोड्ने काम गर्नु सर्वथा अनुचित देखिन्छ। एस सम्बन्धमा तल उद्धृत गृहस्थ र ब्रह्मचारिले पर्याप्त भोजन गर्नु, उपवास नगर्नु भन्ने वचन पनि स्मरणीय छन्–

(क) **आहिताग्निरनड्वाँश् च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्॥**

–वासिष्ठधर्मसूत्र ६।२१, बौधायनधर्मसूत्र २।१३।९।

(ख) **गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्नँस् तु व्रतं चरेत्। प्राणाऽग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत् तु सः॥**

–बौधायनधर्मसूत्र २।१३।१०।

श्राद्धशेष खाँदा ब्राह्मणलाइ ख्वाइएका घृतौदन (भुजा) क्षीरौदन (खीर) इत्यादि सबैथोक नै यथाशक्ति खानपर्छ भन्ने कुरा देवण्णभट्टले स्मृतिचन्द्रिकाका श्राद्धकाण्डमा **"एतच् च पितृसेवितभोजनं सर्वविधात् पितृसेवितात् किञ्चित्किञ्चिदुपादाय कर्तव्यम्"** भनेर (पृ.४०९) स्पष्ट गरेका छन्। हेमाद्रिले पनि **"पित्र्यब्राह्मणैर् यद्यदन्नं भुक्तं तस्यतस्य शेषं भुञ्जीत। अतश् च यत् प्रमादेन श्राद्धभोक्तृभ्यो न दत्तं तन् न भोक्तव्यमेवेति गम्यते। पितृनिषेवितं च सर्वमपि स्तोकंस्तोकं भोक्तव्यम्"** भनि तेस कुराको स्पष्टीकरण गरेका छन् (श्राद्धकल्प, पृ.१५१७)।

एस विषयमा आपस्तम्बगृह्यसूत्रको (२१।९) तल लेखिएको वचन पनि स्मृतिचन्द्रिकामा (श्राद्धकाण्ड, पृ.४०९) उद्धृत छ–

"सर्वतस् समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावराध्र्यं प्राश्नीयात्।"

साथै मत्स्यपुराणको भनिएको तल लेखिएको वचन पनि देवण्णभट्टका स्मृतिचन्द्रिकाका श्राद्धकाण्डमा (४०९), हेमाद्रिका चतुर्वर्गचिन्तामणिका परिशेषखण्डका श्राद्धकल्पमा (पृ.१५१८) माधवाचार्यका पाराशरमाधवीयमा (प्रथम-भाग, पृ.७६०), मित्रमिश्रका वीरमित्रोदयका श्राद्धप्रकाशमा (पृ.२८२) र कमलाकरभट्टका निर्णयसिन्धुका तृतीय परिच्छेदका पूर्वार्धका नित्यश्राद्धनिरूपणपछि गरिएका शेषभोजननिर्णयमा (पृ.३२७-३२८) पनि पाँइन्छ—

ततस् तु वैश्वदेवाऽन्ते सभृत्यसुतबान्धवः। भुञ्जीताऽतिथिसंयुक्तस् सर्वं पितृनिषेवितम्॥

श्राद्धकाशिकामा (पृ.४८५) ब्रह्मवैवर्तपुराणको भनिएको तल लेखिएको वचन पनि पाँइन्छ—

पितृद्विजेभ्यः पितृभ्यो यद्यदत्र निवेदितम्। अश्नन्नेव हि तत् सर्वं पितॄन् प्रीणाति मानवः॥

उक्त प्रकारका शास्त्रीय स्थितिमा श्राद्धमा मासुको प्रयोग गरिएको भए श्राद्धकर्ताले पितृभुक्तशेष मांसु खानु आवश्यक छ कि छैन भन्ने विचार पनि धर्मशास्त्र-निबन्धग्रन्थहरुमा भएको देखिन्छ। मिताक्षरामा विज्ञानेश्वरले **"भुञ्जीत पितृसेवितम्"** भन्ने (१।२४९) वचनका व्याख्यामा **"मांसे तु यथारुचीति द्विजकाम्ययेत्यत्रोक्तम्"** भनेका छन्। **"द्विजकाम्यया"** (१।१७९) भन्ने वचनका व्याख्यामा उनले **"न दोषभागिति दोषाऽभावमात्रं वदता अतिथ्याद्यर्चनाऽव-शिष्टस्याऽभ्यनुज्ञानमात्रं न प्रोक्षितादिवन् नियमः इति दर्शितम्"** भनेका छन्। वीरमित्रोदयमा पनि **"मांसेषु निमन्त्रितवद् यजमानस्य न नियमः 'देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्' इत्युक्तत्वात्"** भनि विज्ञानेश्वरकै विचारको अनुसरण गरि श्राद्धकर्ताले पितृभुक्तशेष मासु खानैपर्छ भन्ने नियम छैन भन्ने कुरा गरिएको छ (श्राद्ध. पृ.२८२)। देवण्णभट्टले स्मृतिचन्द्रिकामा त **"अकृताऽन्वाधानेनाऽनग्निना च पञ्चदश्यामपि पितृसेवितं मांसं 'भुञ्जीत पितृसेवितम्'**

इत्येवंविधवचनैर् विहितत्वाद् भक्षणीयम्" भनि (श्राद्ध. पृ.४१०) अन्वाधान नगरेका र अग्नि नभएका श्राद्ध गर्नेले श्राद्धका दिन पूर्णिमा वा अम्सि नै परेको भए पनि पितृसेवित मासु खानपर्छ भन्ने निर्णय दिएका छन्। व्रत लिएका व्यक्तिले पनि पितृसेवित मासु खानपर्छ भन्ने कुरा पनि **"निषिद्धं कुर्वतां दोषस् तद्वद् वैधमकुर्वताम्। मांसाऽशनस्य वैधत्वान् न व्रतच्युतिरश्नताम्"** भन्ने बृहस्पतिको वचन समेत देखाइ अवघ्राण मात्र गर्ने भन्ने पक्षका वचनको खण्डन समेत गरि देवण्णभट्टले देखाएका छन्। हेमाद्रिले पनि प्रायः देवण्णभट्टका प्रतिपादनको नै अनुसरण गरेको देखिञ्छ (श्राद्ध. पृ.१५१८-१५१९)। अवघ्राणपक्षमा अरुचि देखाउँदै उनले त्यो पक्ष **"अन्ये तु"** (पृ.१५१९) भनेर देखाएका छन्। निर्णयसिन्धुमा पनि देवण्णभट्ट-हेमाद्रिहरुको अनुसरण गर्दै उक्त मत्स्यपुराणको भनिएका वचनको **"सर्वम्"** भन्ने पदको व्याख्या गर्दै **"सर्वं पर्वनिषिद्धं मांसमाषाद्यपीत्यर्थः"** भनिएको छ (पृ.३२७-३२८)। एस शेषभोजननिरूपण-प्रकरणमा माथि उल्लिखित धर्मशास्त्रनिबन्धकारहरुले कसैले पनि श्राद्धमा मासु कलिवर्ज्य हो भन्ने कुरा लेखेका छैनन् भन्ने कुरा पनि सम्झिराख्नु उचित देखिञ्छ। श्राद्धमा मांसको प्रयोगका विषयमा विस्तृत विवेचना एकोद्दिष्ट-श्राद्धपद्धतिका भूमिकामा दिइसकिएको छ (द्वि.सं., २०६४, पृ.५९-७१)।

५३. श्राद्धसम्बन्धि अरु कुराको विचार

श्राद्ध भनेको के हो, श्राद्धको माहात्म्य, श्राद्धका प्रमुख प्रकार, क्षयतिथिमा एकोद्दिष्टश्राद्ध नै गर्ने हो, एकोद्दिष्ट-श्राद्धमा ऊहको विचार, छुट्टिएका दाजुभाइले पिता-माताको श्राद्ध छुट्टाछुट्टै गर्ने हो, जस्तै दीन-हीन व्यक्तिले पनि माता-पिताको एकोद्दिष्टश्राद्ध छोड्न हुँदैन, श्राद्ध गर्ने अधिकारि, श्राद्ध अड्केमा कैले गर्ने, श्राद्धमा कस्ता ब्राह्मण

चाइञ्छन्, वैदिक धर्मको संरक्षणका निम्ति ब्राह्मणजातिको संरक्षणको आवश्यकता, गुरु-शिष्य-पुरोहित-यजमानहरुको सम्बन्ध, विशेष गरेर श्राद्धमा अत्यन्त शुद्ध हुन पर्ने सात कुराहरु, ब्राह्मण अपवित्र हुन जाने कारणहरु र श्राद्ध निष्फल हुने कारणहरु, श्राद्धमा गृहशुद्धि र वस्त्रशुद्धि, श्राद्धमा मुण्डन, एकभक्त (एकछाकि) वा हविष्यभोजन, केइ हविष्य वस्तुहरु र आमिष वस्तुहरु, एकछाकिका दिनका अरु नियम, श्राद्धका लागि ब्राह्मण-निमन्त्रण, श्राद्धवेला, श्राद्धका सङ्कल्पमा कालको उल्लेख, श्राद्धमा पाक गर्ने व्यक्ति, श्राद्धमा दीप, श्राद्धमा शय्यादिदान, श्राद्धमा टक्र्याउन पर्ने वस्तु, श्राद्धमा प्रशस्त कुराहरु र निन्दित कुराहरु, श्राद्धभूमिबाट पर हटाउन पर्ने कुराहरु, श्राद्धमा रिसाउन र हत्पत् गर्न हुँदैन, श्राद्धमा मासुको प्रयोग र वैदिकशास्त्र, पिण्डमा प्रयुक्त हुने वस्तु, श्राद्धमा वसन्तादिपूजा वा पिण्डपूजा, श्राद्धका दिनमा गर्न हुने र गर्न नहुने केइ काम, श्राद्धाङ्गतर्पण, श्राद्ध मुख्य रूपमा कुन शास्त्रले बताएअनुसार गर्नपर्छ, निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुका कुरा आँफ्ना शाखासूत्रका अनुकूल भए मात्र ग्राह्य हुञ्छन्, आँफ्नो शाखासूत्र छोडेर अरु शास्त्रका आधारमा धर्मकर्म गर्न हुँदैन, आँफ्ना गृह्यसूत्रले बताएका प्रयोगका बिचमा अनाकाङ्क्षित अरु कर्म मिसाउन हुँदैन, कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको परिचय, श्राद्धादि धर्मकर्ममा शास्त्रोक्त विधिको अनुसरणको आवश्यकता, शास्त्रको र शास्त्रविधिको पालनामा ब्राह्मणको विशेष उत्तरदायित्व, वैदिक द्विजातिहरुले शुद्ध वैदिक मन्त्रले नै कर्म गर्नपर्छ, शुद्ध वेदमन्त्र भनेको कस्तो वेदमन्त्र हो?, शूद्रादिले पुराणका मन्त्रले श्राद्धादि कर्म गर्नपर्छ, श्राद्धादि वैदिक कर्मकाण्डमा संस्कृतभाषाको आवश्यकता, कर्मकाण्डपद्धतिको अध्ययनको आवश्यकता, हाम्रा पण्यवीथिमा (बजारमा) पाइने श्राद्धपद्धतिहरु इत्यादि श्राद्धसम्बन्धि अरु कुराहरुका विषयमा पूर्वप्रकाशित (प्र.सं.२०५८, द्वि.सं. २०६४) **एकोद्दिष्टश्राद्धपद्धतिका** भूमिकामा र परिशिष्टमा लेखिसकिएको छ। जिज्ञासु वा शास्त्रपरिचिन्तनशील आस्तिक सज्जनहरुले उक्त कुराहरु तिहिँ हेर्नुहोला।

५४. आँफ्ना कर्मगतिले विभिन्न योनिमा परेका पितृलाइ श्राद्धफल कसरि प्राप्त हुञ्छ?

आँ-आँफ्ना शुभ-अशुभ नानाप्रकारका कर्मका फलभोग गर्न नाना प्रकारका योनिहरुमा परेका पितृलाइ एस लोकमा छोराहरुले गरेका श्राद्धको फल कसरि प्राप्त हुञ्छ भन्ने विषयमा गरुडपुराणमा, ब्रह्माण्डपुराणमा, मत्स्यपुराणमा र वायुपुराणमा पनि विशेष विचार गरिएको देखिञ्छ। अरु पुराणमा पनि एस विषयका वचन देखिञ्छन्। ब्रह्माजिले बाँद्नुभएका व्यवस्थाअनुसार पितृका अधिपति देवताद्वारा पितृहरुलाइ जुन योनिमा परेका भए पनि श्राद्धफल प्राप्त हुने कुरा त्याँहाँ बताइएको छ। निदर्शनका रूपमा याँहाँ मूल गरुडपुराणको धर्मकाण्डको (प्रेतकल्पको) दशम अध्यायको (२।१०।१–२६) प्रसङ्ग देखाइञ्छ—

गरुड उवाच

सपिण्डीकरणे जाते आब्दिके च स्वकर्मभिः। देवत्वं वा मनुष्यत्वं पक्षित्वं वाऽऽप्नुयुर् नराः ॥१॥

तेषां विभिन्नाऽऽहाराणां श्राद्धं वै तृप्तिदं कथम्। यदप्यन्यैर् द्विजैर् भुक्तं हूयते यदि वाऽनले ॥२॥

शुभाऽशुभात्मकैः प्रेतैस् तद्दत्तं भुज्यते कथम्। श्राद्धस्याऽऽवश्यकत्वं तु अमावास्यादिषु श्रुतम् ॥३॥

श्रीभगवानुवाच

प्रेतानां शृणु पक्षीन्द्र यथा श्राद्धं तु तृप्तिदम्। देवो यदपि जातोऽयं मनुष्यः कर्मयोगतः ॥४॥

तस्याऽन्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुयाति च। गान्धर्व्ये भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ॥५॥

श्राद्धं हि वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। फलं भवति पक्षित्वे राक्षसेषु तथाऽऽमिषम् ॥६॥

दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरं तथा। मनुष्यत्वेऽन्नपानादि बाल्ये भोगरसो भवेत् ॥७॥

गरुड उवाच

कथं कव्यानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह। गच्छन्ति पितृलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गद्यते ॥८॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धमाप्यायनं यदि। निर्वाणस्य प्रदीपस्य तैलं संवर्द्धयेच् छिखाम् ॥९॥
मृताश् च पुरुषाः स्वामिन् स्वकर्मजनितां गतिम्। गाहन्तस् ते कथं स्वस्य सुतस्य श्रेय आप्नुयुः ॥१०॥

श्रीभगवानुवाच

श्रुतेः प्रत्यक्षतस् ताक्ष्र्य प्रामाण्यं बलवत्तरम्। श्रुत्या तु बोधिताऽर्थस्य पीयूषत्वादिरूपता ॥११॥
नामगोत्रं पितॄणां वै प्रापकं हव्यकव्ययोः। श्राद्धस्य मन्त्रास् तद्वत् तु प्रापकाश् चैव भक्तितः ॥१२॥
अचेतनानि चैतानि प्रापयन्ति कथन्त्विति। सुपर्ण नाऽवगन्तव्यं प्रापकं वच्मि तेऽपरम् ॥१३॥
अग्निष्वात्तादयस् तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः। काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ॥१४॥
अन्नं नयन्ति तत्रैते जन्तुर् यत्राऽवतिष्ठते। नाम गोत्रं च मन्त्राश् च दत्तमन्नं नयन्ति ते ॥१५॥
अपि योनिशतं प्राप्ताँस् ताँस् तृप्तिरुपतिष्ठति। तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर् नामगोत्रकैः ॥१६॥
अपसव्यं क्षितौ दर्भे दत्ताः पिण्डास् त्रयस् तु वै। यान्ति ताँस् तर्पयन्त्येवं प्रेतस्थानस्थितान् पितॄन् ॥१७॥
अप्राप्तयातनास्थानाः श्रेष्ठा ये भुवि पञ्चधा। नानारूपास्तु जाता ये तिर्यग्योन्यादिजातिषु ॥१८॥
यदाहारा भवन्त्येते पितरो यत्र योनिषु। तासुतासु तदाहारः श्राद्धान्नमुपतिष्ठति ॥१९॥
यथा गोषु प्रनष्टासु वत्सो विन्दति मातरम्। तथाऽन्नं नयते विप्रो जन्तुर् यत्राऽवतिष्ठते ॥२०॥
पितरः श्राद्धभोक्तारो विश्वैर् देवैः सदा सह। एते श्राद्धं सदा भुक्त्वा पितॄन् सन्तर्पयन्त्यतः ॥२१॥

वसुरुद्राऽदितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः। प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄञ् श्राद्धेषु तर्पिताः ॥२२॥
आत्मानं गुर्विणी गर्भमपि प्रीणाति वै यथा। दोहदेन तथा देवाः श्राद्धैः स्वाँश् च पितॄन् नृणाम् ॥२३॥
हृष्यन्ति पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम्। अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवम् ॥२४॥
ब्राह्मणैः सह चाऽश्नन्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः। वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम्।२५॥
निमन्त्रितास्तु ये विप्राः श्राद्धपूर्वदिने खग। प्रविश्य पितरस् तेषु भुक्त्वा यान्ति स्वमालयम् ॥२६॥

निर्णयसिन्धुमा पनि तृतीयपरिच्छेदका उत्तरार्धमा श्राद्धप्रकरणमा श्राद्धाधिकारिनिर्णयपछि अथ पितरः भनेर पितृहरुको विचार गर्दा "नामगोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। अग्निष्वात्तादयस् तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः" इत्यादि मत्स्यपुराणका र देवलका श्लोकहरुले यो विषय प्रतिपादित छ। यो कुरा धर्मसिन्धुमा पनि तृतीयपरिच्छेदका उत्तरार्धमा श्राद्धकालनिर्णय सिद्धिएपछि दिइएकै छ (पृ.२८८)। यो प्रसङ्ग पद्मपुराणका सृष्टिखण्डमा (१०।३५-४४) पनि आएको छ।

५५. प्रस्तुत पार्वणश्राद्धपद्धतिको प्रकाशनको आवश्यकता

आजभोलि पण्यवीथिमा (बजारमा) पाइने नेपालि पुर्बिया ब्राह्मणका पार्वणश्राद्धका पद्धतिहरु कसले कैले कुन वेदशाखाका अध्येताहरुका लागि कुनकुन ग्रन्थका आधारमा बनाएका हुन् भन्ने कुरा निश्चय गर्न गारो भएको छ। वैदिक कर्मकाण्डपद्धतिमा सम्बद्ध पद्धति कुनशाखासूत्रअनुसार विरचित हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लिखित हुनपर्नेमा ति पद्धतिमा त्यो कुरा पनि उल्लिखित देखिँदैन। भारतवर्षमा आजभन्दा ५००० वर्ष जति अगि कलियुगको प्रारम्भ भएदेखि नै विभिन्नकालमा विशेष रूपमा बडेका चार्वाक-हैरण्यगर्भ-वैष्णव-शैव-शाक्त-सौर-गाणपत्य-कौमार-जैन-

बौद्धहरुका क्रियाकलापले गर्दा वैदिक अध्ययन र धर्माचरण शिथिल हुन थालेको देखिञ्छ। तेसमा पनि कलियुगाब्दका अड्तिसौं शतकमा मुसल्बानहरुको सिन्धुप्रदेशमा प्रवेश भएपछि र एकचालिसौं शतकमा मुसल्बानहरुले भारतवर्षको पश्चिमभागमा प्रभासक्षेत्रको सोमनाथमन्दिरसम्म अनेकपटक लुट मच्चाएपछि त भारतवर्षमा वैदिक अध्ययन र धर्माचरण सारै नै शिथिल हुन थालेको बुजिञ्छ। कलियुगाब्दका त्रिचालिसौं शतकमा भारतवर्षको प्रमुख शक्तिकेन्द्र दिल्लि नै मुसल्बानहरुका अधीनमा परेपछि त भारतवर्षीय वर्णाश्रमि समाज सारै नै छिन्नभिन्न भएको तथा भागाभागमा परेको र वैदिक अध्ययन र धर्माचरण पनि उच्छिन्नै हुँदै जान थालेको देखिञ्छ। एस्तै अवस्थामा क्रियाशील भएका मिथिलाका श्रीदत्तले, रुद्रधरले र तरुण-वाचस्पतिले बनाएका श्राद्धपद्धतिहरुका आधारमा बनाइएकाजस्ता र काशि-तिर अर्वाचीनकालमा रचिएका ग्रन्थहरुका प्रभावमा पनि परेकाजस्ता पनि देखिने हाम्रा चल्तिका पार्वणश्राद्धपद्धतिहरु चुरोमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रकै अनुकूल भए पनि माध्यन्दिनीयवाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मण-कात्यायन-श्रौतसूत्र-पारस्करगृह्यसूत्र-कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्र-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रहरु देख्दै नदेखेका वा तिनको राम्रो अध्ययन गर्न नपाएका वा नसकेका वा नगरेका वा ति ग्रन्थको ठीक प्रकारले अध्ययन गर्ने योग्यता वा चेतना नै नभएका व्यक्तिले आर्काका लहैलहैमा दकुरेर बनाइएका वा थपघट गरिएका वा सम्पादन गरिएका वा सार्दासार्दै बिगारिएका बुजिञ्चन्। तसर्थ ति पद्धतिहरु आँफ्नो वेदशाखासूत्रको ठेगान नभएका अब्राह्मणहरुका लागि वा, वैदिकशाखासूत्र-विशेषमा अधिकार नभएका ब्रह्मबन्धुहरुका लागि वा, आँफुलाइ अनादिपरम्परासिद्ध आर्यावर्ताभिजन ब्राह्मण नमानि आर्यावर्तबाह्य खशसमुदायको अर्वाचीन कृत्रिम विभाजनले बनेका ब्राह्मण मात्रे भ्रष्टहरुका लागि वा, वैदिक सोमयाग-सम्मको पनि तुच्छ स्वार्थका लागि राजनीतिकीकरण गर्न अगिसर्ने र वैदिक अधीति-बोधाऽऽचरण-प्रचारण-व्यवस्थाको व़ास्तै नगर्ने तथा वेदादिशास्त्रव्यवस्थाको सम्मान गर्नु आवश्यकै नमान्ने, लोकवञ्चना गर्न पाए पुग्ने, धर्मध्वजि

दाम्भिकहरुका लागि वा बुट-बन्दुक-गुटका र कालाधनका पुटका सुरमा चल्ने र लोकापवाद टार्न मात्र श्राद्ध गरे भैँ गर्ने धर्ममोक्षपराङ्मुख अर्थकामपरायण नास्तिकहरुका लागि वा अज्ञहरुका लागि ग्राह्य भए पनि र अगिका नेपाल-भारतका गनिएका विद्वान् महाराजगुरु, राजगुरु, राजपुरोहित, महामहोपाध्याय, विद्वच्छिरोमणि, पण्डितराज, महापण्डित, दर्शनालङ्कार, दीक्षित, अग्निहोत्रि इत्यादि उपाधि लिए-पाएका व्यक्तिहरुले ति भ्रष्टपद्धतिका विषयमा विशेष विचार गरेर गएको नदेखिए पनि, शास्त्र-धर्म-सत्य-न्यायका मार्गमा चल्ने, वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-धर्मका मुख्य अधिकारि, आँफ्नो वेदशाखासूत्र निश्चित भएका, श्रुति-स्मृति-पुराणमा श्रद्धा राख्ने, शुद्धकुलीन, धर्मकाम, आस्तिक, उद्बुद्ध, अनादिपरम्परासिद्ध उपाध्याय ब्राह्मणहरूका लागि अशास्त्रीय ति पद्धतिहरु ग्राह्य हुन नसक्ने देखिएकाले तेस्ता माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजवरहरुका लागि ग्राह्य हुने र कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको पूर्ण अनुकूल रूपमा पनि प्रयोगमा ल्याउन सकिने यो पार्वणश्राद्धपद्धति प्रकाशनमा ल्याउन परको हो।

यो पद्धति शास्त्रीय रूपमा वेदाध्ययनका निम्ति वैध उपनयन हुने र वेदमन्त्रसंहितादि पढ्ने परम्परागत शास्त्रीय अधिकार भएका वैदिक कर्मकाण्डका मुख्य अधिकारि शुद्धकुलीन सुसंस्कृत सदाचारि द्विजातिका लागि हो, अरु अनुकल्पविधिले उपनयनादि हुनेहरुका लागि हैन।

५६. प्रस्तुत पार्वणश्राद्धपद्धतिका विशेष कुरा

एस पार्वणश्राद्धपद्धतिमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रअनुसार पार्वणश्राद्धमा नगरि-नहुने कर्म देखाउने भाग ठुला मोटा अक्षरमा छापिएका छन्; स्वसूत्रले सूचित नगरेका वा आकाङ्क्षा नगरेका हुनाले नगरेपनि हुने वा प्रयोगप्राशुभाव

समेत बिगार्ने र अनाकाङ्क्षित समेत हुनाले गर्नै नहुने भए पनि चलनचल्तिका पुराना पद्धतिमा भएका सबै कुराहरु परम्पराऽऽगत भन्दै प्रयोगमा ल्याउन चाहानेहरुलाइ पनि प्रस्तुत मुद्रित पुस्तक ग्राह्य बनाउन, तुलनात्मक अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउन र स्वसूत्रोक्त पदार्थमा र आगन्तुक पदार्थमा विवेक गर्न सजिलो पार्न पनि तेस्ता आगन्तुक कर्म देखाउने भाग झिना साना अक्षरमा कोष्ठभित्र छापिएका छन्। **साना अक्षरमा छापिएको अंशको प्रयोग नगरे पनि हुने भएकाले तेस अंशलाइ विशेष परिष्कृत गर्न प्रयास गरिएको पनि छैन, सामान्यतया मिलाइएको छ।**

हाम्रा पुराना परम्परागत पद्धतिहरुमा पनि नभएका, धनि-बलिहरुका आश्रित र प्रयोज्य हुनाले समेत नाना-परिबन्दले आँफ्ना पद्धति विविध रूपमा सार्वजनिक सम्पत्तिले समेत छपाउन समर्थ भएका आधुनिक अविज्ञ लेखक-सम्पादकहरुले मनलाग्दि थपेका दीपको पूजा, गणेशादिस्मरण, कुशबटुप्रतिष्ठा, नीविकरणको वेदमन्त्र, कुशबटुग्रन्थि-मोचन, कुशबटुग्रन्थिमोचनमन्त्रहरु, दीपाच्छादनमन्त्र, हरेराम हरेराम इत्यादिको उच्चारण इत्यादि विषयहरुलाइ भने याँहाँ कुनै स्थान दिइएको छैन।

चलनचल्तिका श्राद्धपद्धतिमा भएका तर कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रग्रन्थका विधानसित सोजै बाजेका वा शास्त्र-वचनहरुसित मेलै नखाने कुराहरुलाइ भने उक्त सूत्रअनुसार कतैकतै परिवर्तित रूप पनि दिइएको छ।

श्रुति-स्मृति-पुराण-रामायण-महाभारतहरुका श्राद्धप्रयोग-सम्बन्धि नानाप्रकरणहरु समेत आँफै पडेर केलाइ प्राचीन-नवीन अनेक धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थहरुको पनि छानबिन गरि श्राद्धसम्बन्धि अनेक कुराहरु भूमिकामा केइ विस्तृतै रूपमा समाविष्ट गरेर प्रस्तुत गरिएको एस्तो धर्मशास्त्रीय-विवेचनयुक्त मूल वैदिक पद्धतिग्रन्थ एक हजार वर्ष-जतिदेखि स्वशाखासूत्रोक्त वैदिक कर्मकाण्डका क्षेत्रमा छाएको अज्ञान-अन्धकारलाइ चिर्दै एस हिमवत्खण्डमा सर्व-

प्रथम उदाएकामा स्वधर्मपालनका लागि एस हिमवत्खण्डमा स्थायि आश्रय लिएका वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मानुयायि ब्राह्मणहरुका वंशधर ब्राह्मणहरुले गौरवानुभूति गर्न सक्ने गरि यो पार्वणश्राद्धपद्धति प्रस्तुत गरिएको छ।

एस पद्धतिका सम्बन्धमा भन्न पर्ने अरु प्रमुख कुराहरु सङ्क्षेपमा तल दिइएका छन्—

१. एस पद्धतिमा वैदिक मन्त्रहरुको छपाइ अरु पाठक पुरोहितहरुका आँखाका बानिलाइ ध्यानमा राखि चल्तिका अरु पद्धतिको जस्तै नै प्रायः राखिएको छ। वस्तुतः याँहाँको यो वैदिक मन्त्रहरुको छपाइ ति मन्त्र सामान्यतया सम्जाउनमात्र काम लाग्छ। वैदिक मन्त्र त गुरुमुख गरेर शुद्ध रूपमा घोकेर पडेका आधारमा नै शुद्ध रूपमा प्रयोग गर्नपर्छ। व्यञ्जन-द्वित्वादिको र यमहरुको पनि तिनमा उच्चारण हुनैपर्छ। एस विषयमा वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहको उपोद्घात पड्नुहोला र वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहमा दिइएका मन्त्रहरुका रूपमा पनि ध्यान दिनुहोला।

(तर्पणका विषयमा जान्न पर्ने कुरा)

२. प्रचलित श्राद्धपद्धतिहरुमा संलग्न तर्पणपद्धति कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्रका दृष्टिले सारै नै भ्रष्ट देखिएकाले प्रस्तुत श्राद्धपद्धतिमा संलग्न तर्पण-पद्धतिलाइ पनि स्वसूत्रानुसार अनपेक्षित कुरालाइ कोष्ठभित्र राखि सूत्रमा भएका कुरालाइ कात्यायनत्रिकण्डिकस्नासूत्रमा भएका विधानको अनुरूप बनाउने काम गरिएको छ। शुक्लयजुर्वेदकै बैजवापादि अन्य शाखामा अन्यथा विधान भएको कुरा बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृति इत्यादिबाट बुजिन आएपनि एस तर्पणपद्धतिलाइ पूर्णतया उक्त स्नानसूत्रको नै अनुकूल पारिएको छ। हाम्रा सूत्रमा आहरणीय पदार्थमा जौको उल्लेख नभएकाले देवादितर्पणमा जौ चाइँदैन। हाम्रा सूत्रकारका उपदेशअनुसार दिव्यपितृसम्मका सबैलाइ एक-एक अञ्जलि र यमादि सबैलाइ तिन-तिन अञ्जलि दिने हो। अरु लघुस्मृति-पुराणादिका वचन

हाम्रा शाखामा लाग्दैनन्। तर्पण पनि आँफ्ना शाखासूत्रअनुसारै गर्ने हो भन्ने कुरा वैदिक अधीति-बोधा-ऽऽचरण-प्रचारण-व्यवस्था-परम्पराबाटै स्वतःसिद्ध छ। एस विषयमा विशेष वचन पनि पाँइञ्छन्। जस्तै—

देवानृषीन् पितॄंश्चाऽपि *स्वशाखाचोदितान्* परान्। तर्पयीतैव विधिना तत्तत्तीर्थेन नाऽन्यतः॥—लौगाक्षि., स्मृतिसन्.-६, पृ.३००।

स्नात्वा तु तर्पयेद् देवानृषीन् पितृगणानपि। *स्वसूत्रोक्तेन मार्गेण* पुनराचम्य वाग्यतः॥—पराशरपुराण ९।२१।

देवान् ब्रह्मऋषींश् चैव तर्पयेदक्षतोदकैः। तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या (पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः) *स्वसूत्रोक्तविधानतः॥*

—कूर्मपुराण २।१८।८६; हेमाद्रि.श्राद्ध., पृ.९२२; वीरमित्रोदय, आह्निक., पृ.३४०।

देवपितृमनुष्यादीन् *स्वशाखाविधिचोदितान्*। एकैकाञ्जलिना तृप्तिं प्रथमान्तेन कारयेत्॥—वीरमित्रोदय, आह्निक., पृ.३४४।

एवं मनुष्यतर्पणे *स्वगृह्ये* विशेषाऽनुक्तौ एकाञ्जलिना अञ्जलिद्वयस्य विकल्पः॥—वीरमि., आह्निक., पृ.३४४ इत्यादि।

पाँनि दिने वाक्यहरु पनि प्रस्तुत पद्धतिमा मूल वैदिकपद्धतिकारहरुका प्रवृत्तिको अनुसरण गरि स्वशाखाश्रुति-सूत्रादिका अनुकूल बनाइएका छन्। ओङ्कारको तान्त्रिक रूपको हैन वैदिक रूपको नै प्रयोग गर्नपर्ने भएकाले ओङ्कार तदनुसार नै छापिएको छ। यो कुरा वैदिकपरम्पराको पूर्ण अनुकूल छ। एस कुराको विशेष विचार वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहका टिप्पणीमा प्रस्तुत गरिसकिएको छ (पृ.१)। पितृको क्रम पनि प्रस्तुत पद्धतिमा आँफ्नै शाखाको कात्यायन-त्रिकण्डिक-स्नानसूत्रको अनुकूल बनाइएको छ। आचारमयूखमा (पृ.७५) बोपदेवको भनाइ भनिएको "तातामबा-त्रितयम्" इत्यादि श्लोकको क्रम हाम्रा शाखामा लाग्दैन। एस विषयको अरु विचार वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहका तर्पण-प्रकरणका टिप्पणीहरुमा प्रस्तुत गरिसकिएको छ। त्यो तेइँ हेर्नुहोला (पृ.१६, टि.२)। यो तर्पण ब्रह्मयज्ञाङ्ग नित्यतर्पण

हो। यो ब्रह्मयज्ञाङ्ग नित्यतर्पण कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका अनुयायिले श्राद्धका दिन गर्न नहुने भए पनि अज्ञ पुरोहित-यजमानहरुले चलनचल्तिमा भएको भनि तर्पण गर्न आग्रह गर्ने सम्भावना भएकाले तिनको मनाहारि बुजाउन यो तर्पण-पद्धति याहाँ समाविष्ट गरिएको हो; तथापि स्वशास्त्रबाट यो तर्पण श्राद्धका दिन गर्न नहुने देखिएकाले एसलाइ साना झिना अक्षरले छापिएको छ। तर्पण गर्ने आग्रह गर्नेहरुले पनि शास्त्रमा विरोध नपर्ने गरि एकभक्तका (एकछाकिका) दिन सन्ध्योपासन-पवित्रजपयज्ञपछि तर्पण गर्ने र श्राद्धका दिनमा भने तर्पण हाम्रा शाखामा ब्राह्मयज्ञको अङ्गका रूपमा उपदिष्ट हुनाले र श्राद्धका दिनमा ब्रह्मयज्ञ नहुने हुँदा तेसको अङ्ग तर्पण पनि नहुने कुरा बुज्न पर्ने हुन आउँछ। श्राद्धका दिनमा आँफ्ना सूत्रले ब्रह्मयज्ञको निषेध गरेको कुरा पत्तै नपाउने अविवेकि श्राद्धपद्धति-सम्पादकहरुले र धर्मशास्त्रनिबन्धकारहरुले श्राद्धका दिन पनि गर्नपर्ने भनि एस ब्रह्मयज्ञाङ्ग नित्यतर्पणका सम्बन्धमा बोलेका कुरा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका अनुयायिहरुका लागि सर्वथा अग्राह्य हुन् भन्ने कुरा बुज्नु आवश्यक देखिन आएको छ। अरु दिन ब्रह्मयज्ञाङ्ग तर्पण गर्दा पनि प्रस्तुत तर्पण-पद्धतिमा कोष्ठभित्र राखिएको स्वसूत्रले अपेक्षा नगरेको छड्के अक्षरमा राखिएको भाग छोडिदिन उचित हुने कुरामा र काम्य यमतर्पण छोड्न सकिने कुरामा पनि ध्यान आकृष्ट गरिञ्छ। तर्पण गर्दा कुश अथवा मन्त्र (वचन) अथवा तिल अथवा सुन अथवा चाँदि केइ पनि नभैकन पाँनि मत्रै दिँदा त्यो पाँनि राक्षसले हर्ने हुँदा तर्पण गर्दा कुश, मन्त्र (संस्कृत तर्पणवाक्य) इत्यादिमा एकथोक-न-एकथोक अवश्य प्रयोगगर्नपर्छ—

दर्भैर् मन्त्रैस् तिलैर् हेम्ना रजतेन विना जलम्। दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद् दद्यान् न केवलम्॥—हेमाद्रि.श्राद्ध., पृ.११७९।

तर्पण गर्दा पितृको क्रम भने आँफ्ना शाखाका सूत्रका अनुसार नै प्रयोग गर्ने गर्नपर्छ—

पिता पितामहश् चाऽथ प्रपितामह एव च। माता पितामही चैव ततस् तु प्रपितामही ॥१॥

ततः सपत्नमाता च तर्पणीयेति केचन। नैवम् माध्यन्दिनीयानां तच्छ्रुतेः प्रातिकूल्यतः ॥२॥
पित्रादितर्पणादेव तस्यतस्याऽनुगा अपि। मात्रादयस् तर्पिताः स्युर् न स्यात् तत्तर्पणं पृथक् ॥३॥
पितृत्रिकात् परं तर्प्यास् त्रयो मातामहादयः। तत आचार्यश् च विद्यागुरुः शिष्यस् ततः परम् ॥४॥
ऋत्विक् ततस् तु पत्नी च पुत्त्रश् चाऽपि यथाक्रमम्। स्वस्य तातस्य च भ्राता श्वशुरो मातुलस् ततः ॥५॥
पुत्री स्वस्य पितुर् मातुर् भगिन्यश् च ततः परम्। भागिनेयः सखा चैव मान्याः स्वहितकारिणः ॥६॥
आप्ताश् च ब्रह्मयज्ञान्ते तर्प्यास् तीर्थे च तर्पणे। स्वशाखोक्तेर् बलादेवं कार्यं माध्यन्दिनीयकैः ॥७॥

(द्र.– "ततस् तर्पयेत् ..... मातामहानाचार्यगुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवान्"–कात्यायन-त्रिकण्डिकस्नानसूत्र, कण्डिका ३)।

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाका अध्येताहरुका लागि उक्त प्रकारको आँफ्ना शाखाको व्यवस्था भएको हुनाले तिनिहरुले बोपदेवले बनाएको "ताताम्बात्रितयम्" इत्यादि पद्य घोक्न छोडि आँफ्ना शाखाका श्रुति-सूत्रका व्यवस्थाको सारांश लिइ पुरोहित-यजमानहरुका सुविधाका लागि प्रस्तुत पद्धतिकारले बनाएको तलको पद्य घोक्न उचित छ–

तातादित्रितयं प्रतर्प्य च ततो मातामहादित्रयम्
आचार्यं च गुरुं च शिष्यमथ च श्रौतादियज्ञर्त्विजम्।
पत्नीं पुत्त्रमथाऽऽत्म-तात-सहजान् पत्नीततं मातुलं
पुत्रीं चाऽऽत्म-तता-ऽम्बिकाभगिनिकाश् चाऽऽप्ताँश् च सन्तर्पयेत्॥

अर्थ– बाउ इत्यादि तिनलाइ (बाउ-बुडाबाउ-खुडाबाउलाइ) तर्पण दिएर तेसपछि मातृलिपट्टिका जिबाउ इत्यादि तिनलाइ (जिबाउ-बुडाजिबाउ-खुडाजिबाउलाइ), वेदवेदाङ्ग सबै पडाउने गुरुलाइ, अरु वेद-वेदाङ्गभाग पडाउने मन्त्र सुनाउने गुरुलाइ, वेद-वेदाङ्ग पडाएका र मन्त्र सुनाएका शिष्यलाइ, श्रौत-स्मार्त यज्ञमा ऋत्विक् हुने पुरेतलाइ, पत्नीलाइ, छोरालाइ, (उपनयन भएकि बियादान नभएकि छोरिलाइ), अनि आँफ्ना दाजुभाइलाइ, बाउका दाजुभाइलाइ, पत्नीका बाउलाइ (ससुरालाइ), मामालाइ, बियादान गरेर दिइसकिएकि छोरिलाइ, आँफ्ना दिदिबैनिलाइ, बाउका दिदिबैनिलाइ, आमाका दिदिबैनिलाइ, आफन्तहरुलाइ (भानिचलाइ, मित्रलाइ र अरु आफन्तलाइ) पनि तर्पण दिनु। [याँहाँ प्रयुक्त ततशब्द वेद-वेदाङ्गमा प्रयुक्त शब्द हो र तातशब्दको पर्याय हो।]

३. श्राद्धमा सङ्कल्प कतिवेला गर्ने र कतिपल्ट गर्ने भन्ने विषयमा विभिन्न मत र प्रयोगहरु देखिएका छन् तापनि स्वसूत्रमा तेस विषयको विशेष सङ्केत नभएकाले याँहाँ हेमाद्रिप्रभृति कतिपय धर्मशास्त्रनिबन्धकारले देखाए भैँ नै (हेमाद्रि, श्राद्धखण्ड, पृ.११५३) मुख्य सङ्कल्प ब्राह्मणनिमन्त्रणभन्दा अगि देखाइएको छ।

(तर्पण गर्दा पिण्ड दिँदा पितृको नाम लिने विषयमा व्यवस्था)

४. पितृको नाम लिने सम्बन्धमा लघुस्मृति-पुराण-वचनहरुमा नाना प्रकार देखिएकामा आँफ्ना शाखाका श्रुति-सूत्रहरुका प्रयोगशैलीको अनुकूल चाइँ पक्ष समातेर आँफ्नो सम्बन्ध-पितृनाम-गोत्र-स्वरूपहरुको क्रमैले उल्लेख गर्ने सिद्धान्त एस पद्धतिमा अँगालिएको छ। एस पक्षका अनुकूल लघुस्मृति-पुराणवचनहरु पनि अनेक पाइएका छन् (द्र.-वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रह, पृ.१४, टि.२)। गोत्रशब्दका स्थानमा सगोत्रशब्दको प्रयोग गर्नु राम्रो भन्ने कुरा पनि कतै पाँइञ्छ। एस विषयमा स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बको दोस्रो स्वधर्मसन्देशका रूपमा प्रस्तुत "वैदिक-मन्त्र-

सङ्ग्रहका सात मन्त्रहरुका विषयमा प्रचारित भ्रमको निराकरण" भन्ने पुस्तिका(२०५६)मा पर्याप्त विचार प्रस्तुत गरिसकिएको छ (पृ.३५-३६)। निर्णयसिन्धुमै पनि "सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान् नामगोत्रे तथैव च। वस्वादिरूपतां चाऽपि स्वपितॄणामनुक्रमात्" (पृ.३०१) इत्यादि सङ्ग्रहकारादिका वचन पनि छँदैछन्। श्राद्ध वैदिक पितृयज्ञ भएकाले श्राद्धकर्ताको र पितृको नाम लिँदा वेदाङ्गज्योतिषअनुसार जन्मनक्षत्रका देवताका आधारमा राखिएका नाम नै श्राद्धमा पनि लिनुपर्ने व्यवस्था हो। स्त्रीको नाम लिँदा देवी जोड्ने परम्परा देखिन्छ तापनि त्यो परशाखा-मूलक बुजिन्छ। माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शाखाध्यायिहरुले पारस्करगृह्यसूत्रअनुसार शर्मा नै जोड्न पर्ने हो। स्त्रीलिङ्गमा पनि 'शर्म'-शब्दको प्रयोग हुन सक्छ।

(कर्मपात्रनिर्माण)

५. कर्मपात्रनिर्माणमा "यद् देवा" इत्यादि मन्त्रहरुको के काममा प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा माथि उल्लिखित चल्तिका श्राद्धपद्धतिका सम्पादकहरु अल्मलिएका देखिन्छन्, प्रस्तुत पद्धतिमा स्मृतिचन्द्रिका-श्राद्धकाशिका-गदाधर-भाष्य-विश्वनाथभाष्यादि ग्रन्थमा उल्लिखित कात्यायनादिका वचनका आधारमा ति मन्त्रको प्रयोग र हेमाद्रिका श्राद्धकल्पको अनुकूल रूपमा कर्मपात्ररचनाप्रकार देखाइएको छ। आँफ्ना सूत्रका अनुसार त लोटामा पानि लिए हुन्छ, कर्मपात्र चाइँदैन।

६. स्वधाशब्दको मुख्य अर्थ पितृलाइ खान दिइने अन्नजलादि भएकाले आसनदानवाक्यमा अर्थका दृष्टिले पनि स्वधा-शब्दको प्रयोग अनुपपन्न भएको र स्वधाशब्दको निषेध गर्ने "आसनाऽऽवाहनयोरर्घे तथाऽक्षय्येऽवनेजने। क्षणे स्वाहा-स्वधावाणीं न कुर्यादब्रवीन् मनुः" भन्ने र "पितृभ्यो निखिलं दद्यात् स्वधाकारेण धर्मवित्। अक्षय्यमासनं चैव

वर्जयित्वाऽर्घमेव च" भन्ने स्पष्ट वचन समेत श्राद्धकाशिकामा (पृ.४५०) देखाइएको हुँदाहुँदै पनि चल्तिका उक्त श्राद्धपद्धतिहरुमा स्वधाशब्दको प्रयोग गरिएको देखिन्छ। प्रस्तुत पद्धतिले स्वसूत्रमा आसनदान विहित भए पनि आसनदानवाक्यको सङ्केत नभएकाले आसनदान विनावचन तूष्णीम्भावले (केइ नबोलिकन) नै गर्ने कुरा मानेको छ। एस्तो कुरा आसनदानवाक्य झिना साना अक्षरमा कोष्ठभित्र छापिएकाबाट नै बुज्न सकिन्छ। अन्यत्र पनि झिना साना अक्षरमा कोष्ठभित्र छापिएका कुरा अनावश्यक हुन् भन्ने बुज्नपर्छ।

७. भूस्वामिपितृलाइ अन्नदान गर्ने कुरा स्वशाखासूत्रमा विहित देखिँदैन। वैदिकशास्त्रमा ब्राह्मणका घरखेतमा राजा पनि शास्त्रीय रूपमा स्वामि नमानिने तथा वन, पर्वत, नदीका तीर, तीर्थ पनि शास्त्रीय रूपमा अस्वामिक नै मानिने हुँदा (महाभारत, अनुशासन.६६।३५-३६; कूर्मपु.२।२२।१७) त्याँहाँ श्राद्ध गर्दा लघुस्मृति-पुराणादिका वचनअनुसारै पनि ब्राह्मणले कुनै भूस्वामिपितृलाइ अन्नदान गरिरन पर्दैन भन्ने कुरा प्रस्तुत पद्धतिले अँगालेको छ र सम्बद्ध भागलाइ झिना साना अक्षरमा प्रस्तुत गरिएको छ (द्र.- स्मृतिसन्दर्भ, पृ.१५७९)।

८. घरमा पत्नीयुक्त पुरुषबाट गरिने पार्वणश्राद्ध मुख्यतया पक्वान्नले नै गर्नपर्ने आमान्नले गर्न उचित नहुने हुनाले र आमान्न सिदा राखेर अन्नसङ्कल्प गर्ने कुरा स्वसूत्रमा विहित नभएको र तेसरि ब्राह्मणलाइ आमान्न सिदा दिएपछि पक्वान्नले पिण्डदिनु सामान्यतया अशास्त्रीय कुरा हुनजाने कुरा बुजिएको हुनाले समेत आमान्न-सङ्कल्प गर्ने कुरा अनावश्यक र अनुचित मानि तेसलाइ सानै र झिनै अक्षरमा छापिएको छ।

९. उपवीतित्व-प्राचीनावीतित्वादिको (सव्य वा अपसव्य भएर कर्म गर्ने कुराको) व्यवस्था स्वशाखाश्रुतिसूत्रका परिभाषादिका आधारमा नै हुने कुरा वैदिक अध्ययन-बोध-आचरणका मूल व्यवस्थाबाटै बुजिन्छ; एस विषयमा

अनुवादस्मृतिरूप "स्वाहा स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च। आहुतीनां यथा सङ्ख्या साऽवगम्या स्वसूत्रतः" (हेमाद्रि, श्राद्ध. पृ.१३२८; श्राद्धकाशिका, पृ.४६७) भन्ने वचन पनि पाँइन्छ। एस पद्धतिमा उपवीतित्व-प्राचीनावीतित्वादिको व्यवस्था पनि अरु लघुस्मृतिपुराणका वचनका पछाडि नदकुरि स्वशाखासूत्रानुसार नै मानिएको छ। तसर्थ देवतासित वा पितृसित स्पष्ट सम्बन्ध नभएका लौकिकरूपका ब्राह्मणस्वागतप्रश्न-गृहप्रवेशनादिमा र आत्मार्थक आशीःप्रार्थनादिमा पनि उत्सर्गप्राप्त यज्ञोपवीतित्व, दैवकर्ममा कात्यायनपरिभाषाप्राप्त यज्ञोपवीतित्व र पितृब्राह्मणाऽन्नदान परिवेषण (पितृब्राह्मणलाइ भोजन टक्र्याउने काम), जपादि समेतका पितृकर्ममा र देवपितृमिश्रकर्ममा पनि कात्यायनश्रौतसूत्रपरिभाषाप्राप्त प्राचीनावीतित्व मानिएको छ। पितृसूक्तजप पनि प्राचीनावीति भएरै गरिने कुरा रुद्रधरका श्राद्धविवेकबाट र श्राद्धमयूखका कातीयपद्धतिबाट पनि बुजिन्छ। यो जप पित्र्य पनि भएकाले त्यो कुरा कात्यायनपरिभाषाको पनि अनुकूल नै देखिन्छ। अरु लघुस्मृतिपुराणका पछि लागेर पितृसूक्तजप उपवीती भएर गर्नु उचित देखिँदैन।

१०. ब्राह्मणले भोजन गर्दैगर्दा श्राद्धकर्ताले गर्नपर्ने गायत्र्यादिजपको स्वरूप उक्त चल्तिका पद्धतिहरुमा अन्यथा भएकामा प्रस्तुत पद्धतिमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रको अनुरूप बनाइएको छ। आजभोलि विधिपूर्वक गुरुमुखोच्चारणाऽनूच्चारण (गुरुका मुखले उच्चारण गरेपछि गरिने उच्चारण) गरि वेदमन्त्रसंहिता पडेका श्राद्धकर्ताहरु सारै विरल रूपमा मात्र पाइने हुँदा राक्षोघ्नमन्त्रादिजप (पितृसूक्तजप) प्रायः उपयोगमा नआउने हुँदा प्रस्तुत पद्धतिमा दिइएको छैन, तेसको चल्तिका पद्धतिहरुमा दिइएको विवरण स्वसूत्रको अनुकूल नहुनाले अग्राह्य देखिन्छ, तेसको पूर्णरूपमा कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रका अनुसारको सङ्ग्रह गरि वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहमा त्यो प्रकाशित गरिसकिएको छ। लघुस्मृति-पुराणहरुका "अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेत्" इत्यादि वचनअनुसार

(द्र.– निर्णयसिन्धु, पृ.३१७) राक्षोघ्नमन्त्रादिक्का स्थानमा गायत्रीको जपको विधान देखिन्छ; तथापि याँहाँ "वेदोच्चारणसामर्थ्यविकलो यदि तत्करः। नमो वः पितरो-मन्त्रमात्रं भक्त्या जपेत् तु वै" (आङ्गिरसस्मृति, श्लो.८३५, स्मृतिसन्., पृ.३०३६) भन्ने वचनअनुसार गायत्रीका विकल्पमा केवल "नमो वः पितरो रसाय" इत्यादि मन्त्रको जप गर्ने कुरा देखाइएको छ। एस रूपमा गायत्रीकै जप पनि गर्न सकिने भएपनि गायत्रीको उच्च स्वरले उच्चारण गर्न उचित नहुनाले भोजन गर्ने ब्राह्मणले सुन्ने गरि जप्न मिल्ने "नमो वः" इत्यादि मन्त्रलाइ याँहाँ सङ्गृहीत गरिएको हो। एसमा तर्पणमा प्रयुक्त हुने यजुहरुको नै जप गर्ने सिद्धान्त अँगालिएको छ। यो एउटा अतिरिक्त मन्त्रसम्म त जोसुकै श्राद्धकर्ताले पनि गुरु-पुरोहितबाट सुनेर कण्ठस्थ गरि पड्ने गर्न सक्ला। एसरि गायत्री मन्त्रको वा "नमो वः पितरो रसाय" इत्यादि-मन्त्रको जप गर्दा भोजन गरेर ब्राह्मण तृप्त नभइञ्जेल गायत्री वा एइ मन्त्र जपिरन पर्ने मानिएको छ। साक्षात् ब्राह्मण नै राखेर घृतौदन (भुजा), क्षीरौदन (खिर), शाक (तर्कारि), व्यञ्जन (अचार), सूप (दाल) इत्यादि पक्वान्न भोजनगराएरै श्राद्ध गर्नु नै मुख्य पक्ष भएको र तेसै-अनुसार यो पद्धति प्रस्तुत गरिएको भएपनि योग्य ब्राह्मण पाइँदैनपाइएर कुशबटु राखेर श्राद्ध गरेकामा त श्राद्ध-कर्ताका रुचि अनुसार एकपल्ट वा तिनपल्ट गायत्री वा उक्त मन्त्र पडे हुने देखिन्छ।

११. शेष अन्नको अनुज्ञापनको वाक्य चल्तिका पद्धतिहरुमा प्रसङ्गसित नमिल्दो रूपको भएको र तेस्तो वाक्य मूल ग्रन्थमा नदेखिएकाले तथा मूल ग्रन्थमा "शेषमन्नमनुज्ञाप्य" भन्ने कुरा मात्र भएकाले त्यो चल्तिको नमिल्दो वाक्य हटाइ प्रसङ्गको अनुकूल वाक्य राखिएको छ। विश्वरूपले पनि याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यामा (१।२३७) "यथेष्टं विनियुज्यताम्" भन्ने अनुज्ञापनवाक्य देखाएका छन्। गदाधरले पनि "हेमाद्रिणा कर्कमते पिण्डार्थमुपयुज्य-तामिति प्रयोगो दर्शितः" भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ (भाष्यपञ्चकयुक्त पारस्करगृह्यसूत्र, पृ.४६५)।

१२. पिण्डदान-वेदिकामा आगाको कोइलो घुमाउने भन्ने चल्तिका पद्धतिको नमिल्दो कुरालाइ हटाइ वेदिका रेखामा अउल्टाको प्रयोग कात्यायनश्रौतसूत्रका विधानको अनुकूल रूपमा देखाइएको छ। श्राद्ध नसिद्धियुञ्जेल आगो ननिब्ने सिप्लिघान इत्यादि यज्ञिय काठको अउल्टाको वा गुइँठाको आगाको प्रयोग गर्नु उचित छ।

१३. पैलो अवनेजन कार्य कात्यायनश्रौतसूत्रअनुसार रेखामा सकृदाच्छिन्न द्विगुणदर्भ (विशेष प्रकारले काटिएको दोब्र्याइएको कुश) नओच्छ्याउँदै गर्ने गरि पद्धति लेखिएको छ। चल्तिका पद्धतिहरुको अवनेजन-दानवाक्य सर्वथा नस्व्राउँदो भएकाले तेसलाइ हटाइ माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शतपथब्राह्मण-कात्यायनश्रौत-सूत्रहरुको अनुकूल रूपमा अवनेजनदानवाक्यको प्रयोग देखाइएको छ। एस विषयमा **"वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहका सात मन्त्रहरुका विषयमा प्रचारित भ्रमको निराकरण"** भन्ने पुस्तिकामा (२०५६, पृ.२३-२५) विशेष विचार भैसकेको छ। अवनेजनकार्यको स्वरूप पनि विश्वरूप-विज्ञानेश्वर-कर्क-देवयाज्ञिकादिका विवरणअनुसार पिण्डपितृयज्ञको जस्तै नै मानिएको छ। वाराणसीबाट प्रकाशित भएको **काव्यप्रकाश**को हैमवती संस्कृत विवृतिको (सन् १९८०) आँफुले गरेका रचनाका प्रसङ्गबाट समेत विकसित पदपदार्थविवेचनको आँफ्नो प्रवृत्तिले गर्दा आँफुले बुज्न सकेका **अवनेजन**शब्दको अर्थ कुनैकुनै वेदाचार्यैले पनि नबुजेको जस्तो पनि देखिएकाले (दामोदरकोइरालादि-लिखित कर्मकाण्ड, कक्षा ९र १०, भाग २, २०४७, पृ.२२; कर्मकाण्ड, कक्षा १०, पाठ्यक्रमविकासकेन्द्र, २०५८, पृ.१९८) शब्दार्थमा तेसको पनि अर्थ दिइएको छ। एस्ता वैदिक कर्मकाण्डका पदपदार्थको राम्रो ज्ञान गर्न स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बबाट प्रकाशित **वेदभाषानिघण्टु**को ब्रह्मवर्गको (२०५० वै.) अनुशीलन गर्नु उचित छ।

१४. अर्घ दिने वाक्यहरु, अवनेजन दिने वाक्यहरु, पिण्ड दिने वाक्यहरु र प्रत्यवनेजन दिने वाक्यहरु पनि परम्परागत चल्तिका पद्धतिमा एउटा-एउटा वाक्य देखाएर अरु पनि एसै रीतले दिनु भन्ने गरिएकामा संस्कृत भाषामा अभ्यस्त नहुनाले पुरोहित-ब्राह्मणहरुलाइ असजिलो पर्ने देखि अर्घदानवाक्यहरु, अवनेजन दिने वाक्यहरु, पिण्ड दिने वाक्यहरु र प्रत्यवनेजन दिने वाक्यहरु पनि आवश्यक सबै नै पुरापुरा दिएर पुरोहित ब्राह्मणहरुलाइ सजिलो पारिदिने प्रयास गरिएको छ।

१५. पिण्डदानवाक्यहरू पनि स्वशाखाश्रुतिसूत्रानुसार नै दिइएका छन्। चल्तिका पद्धतिहरुका पिण्डदानवाक्य त **"महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके। पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत्"** भन्ने (निर्णयसिन्धु, पृ.३२२) वचनमा आएका महालयशब्दले तीर्थविशेषको ग्रहण गर्दा त अनुकूल हुने देखिँदैनन्। महालयशब्दले भाद्रपदापर-पक्षलाइ लिए पनि स्वशाखासूत्रका दृष्टिले ती वाक्य उचित नहुने नै देखिञ्छन्। एस विषयमा गोरखापत्रमा (२०५६।६।१९) र **"वैदिक-मन्त्र-सङ्ग्रहका सात मन्त्रहरुका विषयमा प्रचारित भ्रमको निराकरण"** भन्ने पुस्तिकामा पनि विशेष विवेचना पनि प्रस्तुत गरिसकिएको छ।

१६. पिण्डदानपछि **"नमो वः पितरो रसाय"** इत्यादि मन्त्रहरुले गर्ने कर्मको प्रतिपादन चल्तिका सबै पद्धतिहरुमा र दामोदर कोइराला, तीर्थराज आचार्य, ऋषिराम पोखेल इत्यादिका विशिष्ट परामर्शले परिष्कार गरिएको भनिएको नवमकक्षाको कर्मकाण्डम् भन्ने सर्खारि पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रका पाठ्यपुस्तकका (२०५७) एकोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगमा (पृ.१३२) र दशम कक्षाको कर्मकाण्ड भन्ने पाठ्यपुस्तकको (२०५८) पार्वणश्राद्धप्रयोगमा (पृ.१७२) पनि उपहास्य रूपको देखिञ्छ। प्रस्तुत पद्धतिमा त्यो आँफ्ना शाखाका श्रुतिसूत्रका अनुकूल रूपमा समाविष्ट गरिएको छ।

१७. अक्षय्योदकदान काँहाँ गर्ने भन्ने विषयमा चल्तिका श्राद्धपद्धतिका सम्पादक अलमलिएका देखिञ्छन्। एस पद्धतिमा स्वशाखासूत्रको, तेसका व्याख्याहरुको र अरु स्मृति-पुराणव्याख्यानादि-वचनको पनि राम्ररि विचार गरि ब्राह्मणका हातमा अक्षय्योदक दिने कुरा देखाइएको छ र वाक्यको पनि तदनुसारै प्रयोग देखाइएको छ।

१८. आशीःप्रार्थना-स्वधावाचनका विषयमा पनि स्वशाखासूत्रको अनुकूल प्रयोग देखाइएको छ।

१९. "आ मा बाजस्य" इत्यादि मन्त्रको प्रयोगका विषयमा चल्तिका पद्धतिहरुमा अस्पष्ट वा भ्रमात्मक कुरा देखाइएकामा प्रस्तुत पद्धतिमा स्वशाखासूत्रानुसार उक्त मन्त्रको प्रयोग देखाइएको छ।

२०. माथि तत्तद् विषयका विवेचनामा स्थापित सैद्धान्तिक विशेषताहरूअनुसार नै यो पद्धति प्रस्तुत गरिएको छ।

२१. श्राद्ध गर्ने र श्राद्धमा सहयोग गर्ने व्यक्तिहरुले पनि सबैले श्राद्धको पद्धति सामान्य रूपले भनेपनि बुज्न सकुन् भनि श्राद्धपद्धतिको अतिसङ्क्षिप्त अनुवाद पनि साथमा टिप्पणी झैँ गरि दिइएको छ।

५७. श्राद्धका अनुकल्पहरु (पूर्ण रूपमा श्राद्ध गर्न नसक्नेले श्राद्धको साटो गर्ने कर्महरु)

विधिपूर्वक पूर्ण रूपमा श्राद्ध गर्न सक्तैनसक्नेले साङ्कल्पिकश्राद्ध (सिदादान गरेर गरिने श्राद्ध) गर्नु भन्ने संवर्तको वचन हेमाद्रिले चतुर्वर्गचिन्तामणिका परिशेषखण्डका श्राद्धकल्पमा देखाएका छन् (पृ.१५३२)।

द्रव्य र ब्राह्मण नपाउनेले पिण्ड मात्र दिएर पनि श्राद्ध गर्नपर्छ भन्ने देवलको वचन पनि हेमाद्रिले देखाएका छन् (पृ.१५३४)।

श्राद्ध गर्न नसक्नेले ब्राह्मणलाइ (वस्त्रसहित) पानिको घैंटो दिने अथवा तिल-र-जलले पितृलाइ तर्पण दिने अथवा अउल्टाले कखौतो पोल्ने (?) अथवा श्राद्धका दिनमा उपवास गर्ने अथवा श्राद्धका मन्त्रहरु पढ्ने अथवा ब्राह्मणका गाइलाइ एक दिनलाइ पुग्ने घाँस दिने अथवा वनमा गएर हात उठाएर कखौताहरु देखाउने अथवा पितृश्रद्धायुक्त मनले मनमनै मात्र श्राद्ध गर्ने गरेर भने पनि श्राद्ध गर्नपर्छ, श्राद्ध छोड्न हुँदैन भन्ने कुरा हेमाद्रिले देखाएका छन्। अतः आँफ्नो शक्ति-र-धनअनुसार आवश्यक श्राद्ध नगरिकन बस्न हुँदैहुँदैन भन्ने शास्त्रको तात्पर्य रएको देखिञ्छ।

एस विषयमा पुराणमा पनि वचन पाँइञ्छन्—

पितृगीताँश् तथैवाऽत्र श्लोकाँस् ताञ् छृणु पार्थिव। श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्राऽऽद्दृतात्मना॥
अपि धन्यः कुले जायादस्माकं मतिमान् नरः। अकुर्वन् वित्तशाठ्यं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति॥
रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु। विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति॥
अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः। भोजयिष्यति विप्राऽग्र्याँस् तन्मात्रविभवो नरः॥
असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः। प्रदास्यति द्विजाऽग्र्येभ्यः स्वल्पाऽल्पां वाऽपि दक्षिणाम्॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराऽग्राऽग्रस्थिताँस् तिलान्। प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद् भूप दास्यति॥
तिलैस् सप्ताऽष्टभिर् वाऽपि समवेतं जलाऽञ्जलिम्। भक्तिनम्रस् समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति॥
यतः कुतश्चित् सम्प्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवाह्निकम्। अभावे प्रीणयन्नस्माञ् छ्रद्धायुक्तः प्रदास्यति॥
सर्वाऽभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः। सूर्याऽऽदिलोकपालानामिदमुच्चैर् वदिष्यति॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं च नाऽन्यच् छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन् नतोऽस्मि।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य॥
इत्येतत् पितृभिर् गीतं भावाऽभावप्रयोजनम्। यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव॥–विष्णुपुराण ३।१४।२१-३१।

अष्टका(श्राद्ध)का विषयमा एस्तै प्रकारका वचन बौधायनगृह्यसूत्रमा देखिञ्छन्। त्याँहाँ भनिएको छ–

यद् वा भवत्यामैर् वा मूलफलैः प्रदानमात्रम्, हिरण्येन वा प्रदानमात्रम्, अपि वा गोग्रासमाहरेत्, अपि वाऽनूचानेभ्य उदकुम्भानाहरेत्, अपि वा श्राद्धमन्त्रानधीयीत, अपि वाऽरण्येऽग्निना कक्षमुपोषेदेषा मेऽष्टकेति, न त्वेवाऽनष्टकः स्यात्।–२।११।५५-।

कौषीतकिगृह्यसूत्रमा पनि एस्तो वचन देखिञ्छ–

गोग्रासमाहरेदपि वा कक्षमुपदहेदेषा मेऽष्टकेति, न त्वेव न कुर्वीत।–३।१५।७,८; द्र.- शाङ्खायनगृह्यसूत्र ३।१४।४,५।

आश्वलायनगृह्यसूत्रमा पनि एस्तो वचन आएको छ–

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च, अप्यनडुहो यवसमाहरेत्, अग्निना वा कक्षमुपोषेत्, एषा मेऽष्टकेति, न त्वेवाऽनष्टकः स्यात्।–२।४।६-१०।

गोभिलगृह्यसूत्रमा पनि एस्तो वचन छ–

यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत, अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत, अपि वा गोर् ग्रासमाहरेत्, अपि वाऽरण्ये कक्षमुपाधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति, न त्वेव न कुर्वीत।–४।१।१८-२२।

५८. आस्तिक विद्वान्हरुबाट कृपाको आशा

धर्मका क्षेत्रमा वेदादिशास्त्रको सर्वोच्चता रहने कुरालाइ ध्यानमा राखेर आँफ्ना क्षमताले भेटेसम्म वेदादिशास्त्रको राम्ररि अध्ययन गरि प्राप्त गरेको ज्ञानअनुसार स्वशाखाश्रुति-सूत्रादिशास्त्रको अनुकूल रूपमा यो पार्वणश्राद्धपद्धति प्रस्तुत गरिएको छ। वेद-वेदाङ्ग-वेदोपाङ्गकुशल, शास्त्ररसिक, शास्त्रप्रामाण्यरक्षापरायण, आस्तिक, धर्मकाम, निर्मत्सर, सज्जन विद्वान्हरुले एस पद्धतिको राम्ररि परीक्षा गरि एसको शास्त्रीयताको राम्रो आकलन गर्नुहुने छ र एसमा कुनै त्रुटि देखिए लेखबद्ध रूपमा शास्त्र र युक्ति देखाइ एस पद्धतिमा संशोधन गर्नपर्ने कुरा देखाइदिने कृपा पनि गर्नुहुने छ भन्ने आशा राखिएको छ।

प्रस्तुत पार्वणश्राद्धपद्धतिको आस्तिक विद्वान्हरुबाट समेत माग भै लोकमा एस्ता पद्धतिको माग बडेमा एस्ता अरु नित्यसदाचारकर्म-संस्कारकर्म-श्राद्धकर्म-पद्धतिहरु पनि क्रमशः यथाशक्ति यथावसर प्रस्तुत गरिने छन्। वेदवादि शास्त्रवादि वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मवादि सत्यनिष्ठ न्यायपरायण धर्मकाम आस्तिक सज्जन विद्वान्हरुबाट एस्ता शास्त्रीय पद्धतिहरुको प्रचारमा सहायता मिल्नेछ भन्ने पनि आशा छ। एस्ता ग्रन्थहरुको प्रकाशनको काम कच्छपगतिले (कछुआका चालले) चल्दैछ। आस्तिक विद्वान्हरुको कृपा भएमा हामिले आँफ्ना शाखाका श्रुति-सूत्रहरुका र तदनुकूल अन्य शास्त्रका अधीनमा रएर रचना गरिने एस्ता ग्रन्थको जस्ताकोतस्तै प्रकाशन र प्रचारण गर्ने व्यक्तिहरु सुलभ हुने छन् र एस गतिमा तीव्रता आउनेछ।

हाम्रा परिचित र हामि प्रति सँधैं सज्जनतापूर्ण व्यवहार गर्ने काठमाण्डुका प्रसिद्ध पुस्तक–प्रकाशक तथा पुस्तकविक्रेता परलोकभएका रत्नप्रसादश्रेष्ठका छोरा गोविन्दश्रेष्ठले हामिले प्रस्तुत गरेको यो पार्वणश्राद्धपद्धति हामिले

जुन रूपमा निष्पन्न गरियो तेसै रूपमा यथावत् प्रकाशित गर्न सहमति जनाएकाले रत्नपुस्तकभण्डारलाइ यो संस्करण प्रकाशित गर्न स्वीकृति दिइएको छ।

यो पार्वणश्राद्धपद्धति भारतवर्षमा माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिहरुका वैदिक नित्य-सदाचारकर्म-संस्कारकर्म-श्राद्धकर्मका पद्धतिका विषयमा १००० वर्ष जति एता छाएको अन्धकारलाइ चिर्दै धेरै अध्ययन गरेर ठुला प्रयासले प्रस्तुत गरिएकाले एस पद्धतिकारको नाम नलिइ एस पद्धतिको अनुकरण गरेर प्रच्छन्न चोरि गर्ने काम पनि बाणभट्टको "अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः। अनाख्यातः सतां मध्ये कविश् चौरो विभाव्यते" भन्ने उक्तिको समेत विचार राखी सज्जन विद्वान्हरुले नगर्नुहोला। एस ग्रन्थमा लेखिएका विषयमा केइ सोद्न वा स्पष्टीकरण माग्न इच्छा भए श्रुति-स्मृति-पुराणमा गम्भीर श्रद्धा र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममा सुदृढ आस्था भएका सज्जनहरुले प्रत्यक्षसम्पर्क (स्वयम् उपस्थित भएर वा फोनबाट वा इमेलबाट) गर्नुहोला। किमधिकम्।

"आगमप्रवणश् चाऽहं नाऽपवाद्यः स्खलन्नपि।
न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते॥"

वेदवेदाङ्गोपाङ्गस्मृतिपुराणादिशास्त्रवशंवदः
शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः

कलिसंवत् ५११७, नभस्यकृष्णषष्ठी,
(विक्रमसंवत् २०६४, कर्कटमास, १९ गते, शनिवार)
स्वाद्ध्यायशाला, १६८, शिवभक्तमार्ग,
लाजिम्पाट्, काठमाण्डु, ☏४४३३३२७।
email : svadhyaya@hotmail.com

माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायिनां निरग्निकानां द्विजातीनां कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारिणी
मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्परूपेण नभस्यापरपक्षे प्रयोज्यस्य

पार्वणश्राद्धस्य पद्धतिः

[१]श्राद्धदिने श्राद्धकर्ता कृतप्रातस्स्नानसन्ध्योपासनः सङ्गृहीतश्राद्धोपकरणः सम्पादितपाको विहितमाध्याह्निकस्नानः परिहितशुद्धशुक्लान्तरीयोत्तरीयो धृतनूतन-यज्ञोपवीतः कृतसन्ध्योपासनः श्राद्धगृहमागच्छेत्।

१: श्राद्धका दिनमा श्राद्ध गर्ने व्यक्ति प्रातःस्नान-सन्ध्योपासन गरेर श्राद्धका सामग्री जोडेर श्राद्धका लागि पकाउन पर्ने कुराहरु पकाएर मध्याह्नको स्नान गरेर चोखा सेता धोति उपर्ना पैरेर नएँ जनै लाएर सन्ध्योपासन गरेर श्राद्ध गर्ने ठाममा आओस्।

** (अथ सर्वप्रायश्चित्तगोदानम्–*

२तत्र श्राद्धकर्ता स्वाऽऽसने प्राङ्मुख उपविश्य आचम्य प्रथमं दक्षिणेन हस्तेन कुशजलमादाय कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं कार्यस्य सर्वप्रायश्चित्तगोदानस्य सङ्कल्पं कुर्वीत–

"ओ३म्। तत् सत्। स्वस्ति। श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितमायाशक्तिकस्य लीलामयेच्छया सृष्टानां शतकोटियोजनविस्तारकाणां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाऽहङ्कारमहदव्यक्तरूपाऽऽवरणावृ... चतुर्दशभुवनात्मकानामनन्तकोटिसङ्ख्याकानां ब्रह्माण्डानामेकतमस्मिन्नेतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिणपार्श्वस्थे ३८विष्णुप्रजापतिक्षेत्रान्तर्गते गण्डकीप्रदेशे ....ग्रामे [नगरे] इह पुण्यदेशे वेदोक्तजगत्सृष्टिकारिणो नारायणनाभि-

---

* साना अच्छेरमा छापिएका कुरा नगरे पनि हुने हुन्, एस विषयमा भूमिकामा लेखिसकिएकै छ, तथापि आजभोलि आचारविचारमा धेरै शिथिलता आएकाले सबैका लागि यो सर्वप्रायश्चित्तगोदान त आवश्यकै देखिन आएको छ।

२. ***अब सर्वप्रायश्चित्तगोदान।*** *श्राद्ध गर्नेले आँफ्ना आसनमा पूर्व फर्केर बसेर आचमन गरेर दाइने हातले कुश-जल लिएर कर्माधिकारसिद्धिका लागि (कर्म गर्ने अधिकार प्राप्त गर्नका लागि अर्थात् कर्मको फल पाउने हुनका लागि) गर्नपर्ने सर्वप्रायश्चित्तगोदानको "ओ३म्। तत् सत्। स्वस्ति" इत्यादि सङ्कल्प गरोस्।*

३८ *साना अक्षर भएका पदहरुका ठाममा र थोप्लाथोप्ला मात्र भएका ठाममा यथोचित पद राखि सङ्कल्प पढ्नपर्छ।*

कमलोद्भवस्यैतस्य वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे प्रथमे वर्षे प्रथमे मासे प्रथमे पक्षे प्रथमे दिवसे तदनुसारिणि च ब्रह्मतिथ्यात्मकेषु मत्स्यपुराणाद्युक्तेषु श्वेतवाराहादिषु त्रिंशति कल्पेषु प्रथमे श्वेतवाराह-कल्पे स्वायम्भुवादिषु चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे एकसप्ततौ ससन्ध्या-सन्ध्यांशासु चतुर्युगीषु अष्टाविंशतितम्यां चतुर्युग्याम्, तत्र च सत्यत्रेताद्वापरेषु व्यतीतेषु कलौ युगे प्रवृत्ते तस्य च प्रथमे चरणे पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्ततौ च वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते वेदोक्तपञ्चवर्षात्मकयुगानुसारिणां चान्द्राणां प्रभवादीनां षष्टेः संवत्सराणां पञ्चवर्षात्मकेषु वैष्णवादिषु द्वादशसु युगेषु सप्तमे पित्र्ये युगे तस्य च वेदोक्तेषु संवत्सर-परिवत्सरेदावत्सरेद्वत्सर-वत्सराख्येषु पञ्चसु वर्षेषु चान्द्रे विलम्बापरनामके परि-वत्सराख्ये द्वितीये वर्षे प्रवृत्ते दक्षिणायने वर्षासु ऋतौ नभस्ये मासे कृष्णे पक्षे षष्ठ्यान् तिथौ (गरे करणे)⌘ रेवत्यां नक्षत्रे (विष्कम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु अष्टमे धृतौ योगे शनैश्चरवासरे श्रीसूर्ये कर्कटराशौ स्थिते चन्द्रमसि मीनराशौ स्थिते देवगुरौ च वृश्चिकराशौ स्थिते शेषेषु ग्रहेषु यथायथं राशिषु स्थितेषु सत्सु एवं ग्रहगण-विशेषेण विशिष्टे) शुभे पुण्ये काले अद्य .... शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायी अहम् मम ज्ञाताऽज्ञात-सकृदसकृत्कृत-कामाऽकामकृत-पातका-ऽनुपातकोपपातक-जातिभ्रंशकरपातक-सङ्करीकरणपातका-ऽपात्रीकरणपातक-मलिनीकरणपातकादि-

---

⌘ *याँहाँ कोष्ठकभित्र राखिएका करण, योग, वार, सूर्यादि रएको राशि इत्यादिको उच्चारण इच्छा नलागे नगरे पनि हुन्छ।*

सकल-कायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-पातकानां निरसनेन देहशुद्ध्या करिष्यमाणश्राद्धकर्माऽधिकारसिद्धये सर्वप्रायश्चित्त-प्रत्याम्नायतया गोनिष्क्रयद्रव्यदानं करिष्ये" इत्युच्चार्य कुशजलम् भूमौ मुञ्चेत्।

[३]ततो गो-निष्क्रयद्रव्यं कुशपवित्रं च पत्रपुटे संस्थाप्य सपवित्रं गोनिष्क्रयद्रव्यं गां विचिन्त्य जल-चन्दना-ऽक्षत-पुष्पैः पूजयेत्—

ओ३म् नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश् च पवित्राभ्यो नमोनमः॥

ओ३म् इरावती धेनुमती हि भूत६ सूयवसिनी मनवे दशस्या।
व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवे ते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा॥ इति।

ततो ब्राह्मणमपि पूजयेत्—

ओ३म् आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतम् मर्त्यञ्च च।
हिरण्ययेन सविता रथेनाऽऽ देवो याति भुवनानि पश्यन्॥ इति।

---

३. *अनि गोनिष्क्रयद्रव्य (गाइ किन्ने मूल्यरूप दामपैसा) र पवित्र दुनामा राखेर पवित्रसहित गोनिष्क्रयद्रव्यलाइ गाइ मानेर "ओ३म् नमो गोभ्यः" इत्यादि मन्त्रहरुले जल-चन्दन-अक्षता-फूलहरुले पूजा गरेर ब्राह्मणलाइ पनि "ओ३म् आ कृष्णेन" इत्यादि मन्त्रले पूजा गरोस् (तिलक [टिको] लगाइदेओस्)।*

[४]ततो गोपुच्छजलेनाऽऽत्मानं शिरस्यभिषिञ्चेत्—

ओ३म् मनो मे तर्पयत वाचम् मे तर्पयत प्राणम् मे तर्पयत चक्षुर् मे तर्पयत श्रोत्रम् मे तर्पयताऽऽत्मानम् मे तर्पयत प्रजाम् मे तर्पयत पशून् मे तर्पयत गणान् मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्॥ इति।

[५]ततो दक्षिणहस्तेन कुशजलमादाय सपवित्रगोनिष्क्रयद्रव्यं स्पृष्ट्वा "ओ३म् ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायी अहम् मम ज्ञाताऽज्ञात-सकृदसकृत्कृत-कामाऽकामकृत-पातकाऽनुपातकोपपातक-जातिभ्रंशकरपातक-सङ्करीकरणपातका-ऽपात्रीकरणपातक-मलिनीकरणपातकादि-सकल-कायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिकपातकानां निरसनेन देहशुद्ध्या करिष्यमाण-श्राद्धकर्माधिकारसिद्धये सर्वप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायतया दीयमानम् एतद् गोनिष्क्रयद्रव्यं विष्णुदैवतम् ....शर्मणे ....गोत्राय सुपूजिताय ब्राह्मणाय तुभ्यं सम्प्रददे (कस्मै चन ब्राह्मणाय दातुमुत्सृज्ये) ओ३म् तत् सन् न मम" इत्युच्चार्य साग्रकुशखण्डजलम् ब्राह्मणहस्ते ददीत (जलयुतपत्रपात्रे मुञ्चेद् वा)।

---

४. *अनि गाइका पुच्छरका जलले (गोनिष्क्रयद्रव्यका पवित्रका जलले) "ओ३म् मनो मे तर्पयत" इत्यादि मन्त्रले आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्।*

५. *अनि दाइने हातले कुशजल लिएर पवित्रयुक्त गोनिष्क्रयद्रव्य (गाइ किन्ने मूल्य दामपैसा) छोएर "ओ३म् ...शर्मा" इत्यादि वाक्य पडेर कुशजल ब्राह्मणका हातमा देओस् (अथवा जलयुक्त पात्रमा [दुनामा, बोहोतामा] छोडोस्)।*

[६]ततः प्रार्थनां कुर्वीत–

ओ३म् यज्ञसाधनभूता गौर् विश्वस्याऽघप्रणाशिनी। तस्या मूल्यस्य दानेन प्रीयतां विश्वरूपधृत्॥ इति।

[७]ततो गोप्रार्थनां कुर्वीत–

ओ३म् कपिले सर्वदेवानां पूजनीयाऽसि रोहिणी। तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥ इति।

[८]ततो दक्षिणां ददीत (दानप्रतिष्ठां कुर्वीत)–

गोदानदक्षिणाद्रव्यं सजलसाग्रकुशखण्डमादाय "ओ३म् इहाऽद्य कृतस्य सर्वप्रायश्चित्तप्रत्याम्नायभूतस्य गोनिष्क्रयद्रव्यदानस्य प्रभावसम्पत्तेः सिद्धये दक्षिणात्वेन देयं नाणकद्रव्यं विष्णुदैवतम् .... शर्मणे ....गोत्राय सुपूजिताय ब्राह्मणाय दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे (कस्मै चन ब्राह्मणाय दातुमुत्सृज्ये) ओ३म् तत् सन् न मम" इत्युच्चार्य ब्राह्मणाय ददीत (गोनिष्क्रयद्रव्यपात्रे निदध्याद् वा)।

---

६. *अनि "यज्ञसाधनभूता" इत्यादि मन्त्रले विश्वरूपधारिको प्रीतिको प्रार्थना गरोस्।*

७. *अनि गाइको पनि "कपिले सर्वदेवानाम्" इत्यादि मन्त्रले प्रार्थना गरोस्।*

८. *अनि कुशजलसहित दक्षिणाद्रव्य (गोदानप्रतिष्ठाद्रव्य) लिएर "ओ३म् इहाद्य कृतस्य" इत्यादि उच्चारण गरेर गोदानदक्षिणा देओस् (दानप्रतिष्ठा गरोस्)।*

[९]ब्राह्मणश् च–

ओ३म् द्यौस् त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर् बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्याम्। विष्णवे गोनिष्क्रय-द्रव्यम् प्रतिगृह्णामि। ओ३म् स्वस्ति। इति गोनिष्क्रयद्रव्यं प्रतिगृह्णीयात्।

[१०]ततो ब्राह्मणः कामस्तुतिं पठेत्–

ओ३म् कोऽदात् कस्माऽ अदात् कामोऽदात् कामायाऽदात्। कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत् ते। इति।

[११]ततो ब्राह्मणो गोपुच्छोदकेन यजमानमभिषिञ्चेत्–

ओ३म् द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिर् विश्वे देवाः शान्तिर् ब्रह्म शान्तिः सर्वꣳ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि॥ इति।)

---

९. *अनि ब्राह्मणले "ओ३म् द्यौस् त्वा" इत्यादि मन्त्र पडेर दान स्वीकार गरुन्।*

१०. *अनि ब्राह्मणले "ओ३म् कोऽदात्" इत्यादि कामस्तुति पढुन्।*

११. *अनि ब्राह्मणले गोपुच्छका (कुशपवित्रका) जलले "ओ३म् द्यौः शान्तिः" इत्यादि मन्त्रले यजमानको अभिषेक गरुन्।*

[१२](अथ तर्पणम्)[%] —

तत्रादौ कर्ता प्राङ्मुख **उपवीत्येव** कुशजलमादाय "ओ३म्। तत् सत् स्वस्ति। एतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिण-पार्श्वस्थे विष्णुप्रजापतिक्षेत्रान्तर्गते गण्डकीप्रदेशे ....ग्रामे [नगरे] इह पुण्यदेशे नभस्ये मासे कृष्णे पक्षे षष्ठ्यां तिथौ अद्य ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शाखाध्यायी कात्यायन-त्रिकण्डिक-स्नानसूत्रानुसारी अहं परमात्मप्रसादाय नित्यब्रह्मयज्ञकर्माङ्गत्वेन देवादि-दिव्यमनुष्य-दिव्यपितृ-(यम)-स्वपितृतर्पणं ब्रह्माद्यर्चनादिकं च करिष्ये" इति सङ्कल्पयेत्।

[१३]तत **उपवीत्येव** प्राङ्मुखः पातितदक्षिणजानुः ("ओ३म् विश्वे देवास आगत शृणुता मऽ इमᳪ हवम्। एदम् बर्हिर् निषीदत॥ ओ३म् विश्वे देवाः शृणुतेमᳪ हवम् मे खेऽ अन्तरिक्षे खऽ उप द्यवि ष्ठ। खेऽ

---

१२. ***अब तर्पणपद्धति देखाइन्छ।*** *तेसमा पैलेइ कर्ताले पूर्व फर्केर देउरे काँदमा नै जनै र उपर्ना रहन दिएरै (उपवीति [सव्य] नै रएर) कुश-जल लिएर सङ्कल्प गरोस्।*

% *तर्पणका विषयमा भन्न पर्ने धेरै कुरा भूमिकामा लेखिएका छन्। ति तिँहिँ हेर्नुहोला।*

१३. *अनि देउरे काँदमा नै जनै र उपर्ना राखेरै (सव्य रएरै) पूर्वतिरै फर्केर दाइने घुँडो पृथिवीसंलग्न गरेर [दाइने घुँडो मारेर] (विश्वेदेवको आवाहन गरेर) दाइने हत्केलाका पछाडिपट्टि हत्केलो जोडिएका वामहस्तले युक्त भएको दक्षिणहस्तरूप अञ्जलिले*

अग्निजिह्वाऽ उत वा यजत्राऽ आसद्याऽस्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्" इति मन्त्रद्वयं पठित्वा। "ओ३म् भूर् भुवः स्वः ब्रह्मादयो देवा इहाऽऽगच्छन्तु इह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेतानुदकाञ्जलीन्" इत्यावाह्य) एकस्माद् आयत-मुखात् ताम्रपात्रात् पृष्ठसंलग्नवामकरयुतदक्षिणकरकृतेन अङ्गुष्ठनिपीडितप्रागग्रकुशत्रयवता अञ्जलिना उदकं गृह्णन् अन्यस्मिन् आयतमुखे ताम्रपात्रे उदकं पातयन् देवतीर्थेन उदकं पूर्वतः क्षिपन् कुशाग्रपातिते-नोदकेन ब्रह्मादीन् देवादींस् तर्पयेत्—

ओ३म् ब्रह्मा तृप्यताम्, ओ३म् विष्णुस् तृप्यताम्, ओ३म् रुद्रस् तृप्यताम्, (ततो दक्षिणहस्तेनाऽप उपस्पृशेत्, ततः), ओ३म् प्रजापतिस् तृप्यताम्, ओ३म् देवास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् छन्दाꣳसि तृप्यन्ताम्, ओ३म् वेदास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् ऋषयस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् पुराणाऽऽचार्यास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् गन्धर्वास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् इतराऽऽचार्यास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् संव्वत्सरः सावयवस् तृप्यताम्, ओ३म् देव्यस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् अप्सरसस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् देवाऽनुगास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् नागास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् सागरास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् पर्वतास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् सरितस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् मनुष्यास् तृप्यन्ताम्,

---

बुडि उम्लाले थिचेर अड्याइएका पूर्वतिर टुप्पो फर्काइएका तिन कुश लिएर एउटा फराकिलो मुख भएको तामाको पात्रबाट जल लिंदै देवतीर्थले कुशको टुप्पाबाट पूर्वतिर जल हुत्त्याउँदै तृप्यताम् तृप्यन्ताम् भनेभनेका वेलामा आर्को फराकिलो मुख भएको तामाको पात्रमा जल खसाउँदै जलले ब्रह्मादि देवतादिको तर्पण गरोस्।

ओ३म् यक्षास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् रक्षाᳪसि तृप्यन्ताम्, ओ३म् पिशाचास् तृप्यन्ताम्, (ततो दक्षिणहस्तेनाऽप उपस्पृशेत्, ततः) ओ३म् सुपर्णास् तृप्यन्ताम्, ओ३म् भूतानि तृप्यन्ताम्, (ततो दक्षिणहस्तेनाऽप उपस्पृशेत्, ततः) ओ३म् पशवस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् वनस्पतयस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् ओषधयस् तृप्यन्ताम्, ओ३म् भूतग्रामश् चतुर्विधस् तृप्यताम् *(ओ३म् मरीचिस् तृप्यताम्, ओ३म् अत्रिस् तृप्यताम्, ओ३म् अङ्गिरास् तृप्यताम्, ओ३म् पुलस्त्यस् तृप्यताम्, ओ३म् पुलहस् तृप्यताम्, ओ३म् क्रतुस् तृप्यताम्, ओ३म् प्रचेतास् तृप्यताम्, ओ३म् वसिष्ठस् तृप्यताम्, ओ३म् भृगुस् तृप्यताम्, ओ३म् नारदस् तृप्यताम्)* इति।

[१४]तत उदङ्मुखो **निवीती** उपस्थं कृत्वा समजानुः *("ओ३म् भूर् भुवः स्वः सनकादयः सप्त दिव्यमनुष्या इहाऽऽगच्छन्त्विह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेतानुदकाञ्जलीन्" इत्यावाह्य)* अञ्जलौ मध्ये भुग्नान् कुशान् अङ्गुष्ठनिपीडितान् कृत्वा कायतीर्थेन उदकमुत्तरतः क्षिपन् कुशमध्यपातितेनोदकेन सनकादिदिव्यमनुष्याँस् तपर्ययेत्—

---

१४. *अनि उत्तरतिर फर्केर जनै र उपर्ना दुवै काँदमा पारेर मालाजस्तो बनाइ पन्थ मारेर दुवै घुँडा भूमिसंलग्न गराइ समानरूपमा राखेर (सनकादिको आवाहन गरेर) पूर्वोक्त प्रकारका अञ्जलिमा कुश दोब्र्याएर कुशका मध्यभाग काञ्छिउम्लापट्टि पारेर बुडि उम्लाले थिचेर एउटा तामाका भाँडाबाट जल लिएर प्राजापत्य तीर्थले कुशका मध्यबाट तृप्यताम् भनेभनेका वेलामा उत्तरतिर हुत्त्याउँदै आर्का तामाका भाँडामा खसालिएका जलले सनकादि दिव्यमनुष्यहरुलाइ तर्पणगरोस्।*

ओ३म् सनकस् तृप्यताम्, ओ३म् सनन्दनस् तृप्यताम्, ओ३म् सनातनस् तृप्यताम्, ओ३म् कपिलस् तृप्यताम्, ओ३म् आसुरिस् तृप्यताम्, ओ३म् वोढुस् तृप्यताम्, ओ३म् पञ्चशिखस् तृप्यताम्। इति।

[१५]ततो दक्षिणाऽभिमुखः **प्राचीनावीती** पातितवामजानुः *("ओ३म् उशन्तस् त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि। उशन्नुशतऽ आवह पितॄन् हविषेऽ अत्तवे॥ ओ३म् आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर् देवयानैः। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्" इति मन्त्रद्वयं पठित्वा "ओ३म् कव्यवाडनलादयो दिव्यपितर इहाऽऽगच्छन्तु इह तिष्ठन्तु गृह्णन्त्वेतानुदकाञ्जलीन्" इत्यावाह्य)* अञ्जलौ मध्ये भुग्नान् कुशान् अङ्गुष्ठनिपीडितान् कृत्वा पितृतीर्थेन उदकं दक्षिणतः क्षिपन् कुशाग्रकुशमूल-पातितेन तिलमिश्रोदकेन कव्यवाडनलादिदिव्यपितॄंस् तर्पयेत्—

ओ३म् कव्यवाडनलस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः, ओ३म् सोमस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः, ओ३म् यमस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः, ओ३म् अर्यमा तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं

---

१५. *अनि दक्षिणतिर फर्केर दाइने काँदमा जनै र उपर्ना पारेर (अपसव्य भएर) देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गराएर [देउरे घुँडो मारेर] (कव्यवाडनलादिको आवाहन गरेर) पूर्वोक्त प्रकारका अञ्जलिमा माजामा दोब्र्याइएका कुशका टुप्पा र फेद पितृतीर्थतिर पारेर बुडि उम्लाले थिचेर एउटा तामाका भाँडाबाट जल लिएर पितृतीर्थले कुशका टुप्पा र फेदबाट स्वधा नमः भनेभनेका वेलामा दक्षिणतिर हुत्त्याउँदै आर्का तामाका भाँडामा खसालिएका तिलमिस्सिएका जलले कव्यवाडनलादि दिव्यपितृहरुलाइ तर्पणगरोस्।*

स्वधा नमः, ओ३म् पितरोऽग्निष्वात्तास् तृप्यन्तामेतत् तेभ्य उदकं स्वधा नमः, ओ३म् पितरो बर्हिषदस् तृप्यन्तामेतत् तेभ्य उदकं स्वधा नमः, ओ३म् पितरः सोमपास् तृप्यन्तामेतत् तेभ्य उदकं स्वधा नमः।

[१६]*(ततस् तथैव यावज्जीवकृतपापनाशकामश् चतुर्दश यमान् नमोऽन्तैर् नाममन्त्रैस् त्रिभिस्-त्रिभिस् तिलमिश्रोदकाञ्जलिभिस् तर्पयेत्—*

ओ३म् यमाय नमः ३, ओ३म् धर्मराजाय नमः ३, ओ३म् मृत्यवे नमः ३, ओ३म् अन्तकाय नमः ३, ओ३म् वैवस्वताय नमः ३, ओ३म् कालाय नमः ३, ओ३म् सर्वभूतक्षयाय नमः ३, ओ३म् औदुम्बराय नमः ३, ओ३म् दध्नाय नमः ३, ओ३म् नीलाय नमः ३, ओ३म् परमेष्ठिने नमः ३, ओ३म् वृकोदराय नमः ३, ओ३म् चित्राय नमः ३, ओ३म् चित्रगुप्ताय नमः ३ इति)

[१७]ततस् तथैव (आगच्छन्तु मे पितर इमान् गृह्णन्तूदकाऽञ्जलीन् इत्यावाह्य) स्वपितॄँस् तर्पयेत्—

---

१६. *अनि तेसै गरेर नमःशब्द अन्त्यमा भएका नाममन्त्रहरुले (अर्थात् "ओ३म् यमाय नमः" इत्यादि मन्त्रहरुले) चौद यमहरुलाइ तिलमिस्सिएका जलका तिनतिन अञ्जलिले तर्पणगरोस्।*

१७. *अनि तेसै गरि (आँफ्ना पितृको आवाहन गरेर) आँफ्ना पितृहरुलाइ "ओ३म् अस्मत्पिता" इत्यादि मन्त्रहरुले (अमुकशर्मा भनेका ठाममा नामको तथा अमुकगोत्र भनेका ठाममा गोत्रको उच्चारण गर्दै) तिलमिस्सिएका जलका तिनतिन अञ्जलिले तर्पणगरोस्।*

ओ३म् अस्मत्पिता अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो रुद्रस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा अमुकगोत्र आदित्यस्वरूपस्तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

(ओ३म् अस्मन्माता अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्पितामही अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा रुद्रस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्प्रपितामही अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा आदित्यस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्सपत्नमाता अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।) इति।

[१८]तत उदीरतामित्यादिकान् नव मन्त्रान् तृप्यध्वमिति च पठन् पितृतीर्थेन निरन्तरं जलं पातयन् प्रसिञ्चेत्—

---

१८. *अनि अर्घौतामा जल लिएर "ओ३म् उदीरताम्" इत्यादि मन्त्र पढ्दै पितृतीर्थतिरबाट निरन्तर जलको धारो खसाल्दै प्रसेचनकर्म गरोस्।*

ओ३म् उदीरतामवरऽ उत् परासऽ उन् मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुंय् यऽ ईयुरवृकाऽ ऋतज्ञास् ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु॥ अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाऽ अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः। तेषांव् वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम॥ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर् देवयानैः। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्॥ ऊर्जंव् वहन्तीरमृतङ् घृतम् पयः कीलालम् परिस्रुतम्। स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन्॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः। अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम्॥ ये चेह पितरो ये च नेह याँश् च विद्म याꣳ२॥ऽ उ च न प्रविद्म। त्वंव् वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर् यज्ञꣳ सुकृतञ् जुषस्व॥ मधु वाताऽ ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर् नः सन्त्वोषधीः॥ मधु नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवꣳ रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता॥ मधुमान् नो वनस्पतिर् मधुमाꣳ२॥ऽ अस्तु सूर्यः। माध्वीर् गावो भवन्तु नः॥ ओ३म् तृप्यध्वम्। तृप्यध्वम्। तृप्यध्वम्। इति।

[१९]ततो नमो व इत्यादीनि यजूंषि सकृद् ब्रूयात्—

ओ३म् नमो वः पितरो रसाय। नमो वः पितरः शोषाय। नमो वः पितरो जीवाय। नमो वः पितरः

---

१९. *अनि "ओ३म् नमो वः" इत्यादि यजुहरु एकपल्ट भनोस्।*

स्वधायै। नमो वः पितरो घोराय। नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः। गृहान् नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्म। इति।

[२०]ततो मातामहाँस् तर्पयेत्—

ओ३म् अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्प्रमातामहः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो रुद्रस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामहः अमुकशर्मा अमुकगोत्र आदित्यस्वरूपस्तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः ३।

(ओ३म् अस्मन्मातामही अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मत्प्रमातामही अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा रुद्रस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः ३।

ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामही अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा आदित्यस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदक स्वधा नमः ३।) इति।

---

२०. *अनि "ओ३म् अस्मन्मातामहः" इत्यादि मन्त्रहरुले तिलमिस्सिएका जलका तिनतिन अञ्जलिले मातामहादिलाइ (मावलिपट्टिका जिबाउ-बुडाजिबाउ-खुडाजिबाउलाइ) नाम-गोत्र-स्वरूपको उल्लेख गर्दै तर्पणगरोस्।*

[२१]ततो यस्य येऽन्येऽपि तर्पणीयाः सन्ति तानपि अधोनिर्दिष्टक्रमानुसारं त्रिभिस्-त्रिभिस् तिल-मिश्रोदकाञ्जलिभिस् तर्पयेत्—

१. ओ३म् अस्मदाचार्यः [अस्मदुपाध्यायः] अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

२. ओ३म् अस्मद्विद्यागुरुः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

३. ओ३म् अस्मच्छिष्यः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

४. ओ३म् अस्मदृत्विग् अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

५. ओ३म् अस्मत्पत्नी अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

६. ओ३म् अस्मत्पुत्रः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

७. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ[कनिष्ठ-]भ्राता अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

८. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ-[कनिष्ठ]भ्राता अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

९. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ-[कनिष्ठ]पितृव्यः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

---

२१. *अनि जसका अरु जोजो तर्पण दिन पर्ने पितृ छन् तिनलाइ पनि (तिनतिन अञ्जलिले नै) तर्पणगरोस्। (यो क्रम माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाको कातीयस्नानसूत्रको हो, एस क्रमका विषयमा एसै ग्रन्थका भूमिकामा लेखिसकिएको छ)।*

१०. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ[कनिष्ठ]पितृव्यः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस्तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

११. ओ३म् अस्मच्छ्वशुरः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

१२. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ[कनिष्ठ]मातुलः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

१३. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ[कनिष्ठ]मातुलः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

१४. ओ३म् अस्मत्पुत्री अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

१५. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ[कनिष्ठ]स्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

१६. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ[कनिष्ठ]स्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

१७. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ[कनिष्ठ]पितृष्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

१८. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ[कनिष्ठ]पितृष्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

१९. ओ३म् अस्मज्[त्]ज्येष्ठ[कनिष्ठ]मातृष्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

२०. ओ३म् अस्मत्सापत्नज्येष्ठ[कनिष्ठ]मातृष्वसा अमुकी शर्मा [देवी] अमुकगोत्रा वसुस्वरूपा तृप्यतामेतत् तस्या उदकं स्वधा नमः।

२१. ओ३म् अस्मद्भागिनेयः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

२२. ओ३म् अस्मत्सखः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः।

२३. ओ३म् अस्मदाप्तः अमुकशर्मा अमुकगोत्रो वसुस्वरूपस् तृप्यतामेतत् तस्मा उदकं स्वधा नमः। इति।

[२२](ततः पितृतीर्थेन धारारूपेण उदकं पातयँस् तर्पयेत्–

ओ३म् आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः॥ पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च। गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चाऽन्ये बान्धवा मृताः॥ ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चाऽस्मत् तोयकाङ्क्षिणः। येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाऽम्बुनाऽखिलाः। देवाऽसुरास् तथा यक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास् तथा खगाः। जलेचरा भूमिचरा वाय्वाहाराश् च जन्तवः॥ ते तृप्तिमखिला यान्तु मद्दत्तेनाऽम्बुनाऽखिलाः। नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः। तेषामाप्यायनायैतद् दीयते सलिलं मया॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्। आ ब्रह्मभुवनाल् लोकादिदमस्तु तिलोदकम्। यत्रक्वचनसंस्थानां क्षुतत्तृष्णोपहतात्मनाम्। इदमक्षय्यमेवाऽस्तु मया दत्तं तिलोदकम्॥ इति)

[२३]ततो वासो निष्पीडयेत् *(ओ३म् ये के चाऽस्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते पिबन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम्॥ इति)*।

---

२२. *अनि पितृतीर्थबाट पाँनिको धारो खसाल्दै "ओ३म्। आब्रह्म स्तम्बपर्यन्तम्" इत्यादि मन्त्रले तर्पण गरोस्।*

२३. *अनि स्नान गर्दा लगाएको भिजेको वस्त्र उल्टो बटारि भैंमा निचरोस् (अथवा जनै भिजाएर उल्टो बटारि भैंमा निचरोस्)।*

[२४]ततः प्राङ्मुख **उपवीती** आचम्य पुटाञ्जलिं कुर्वाणस् तल्लिङ्गैर् मन्त्रैर् ब्रह्मादीन् अर्चयेत् (स्तुवीत)–

ओ३म् ब्रह्म जज्ञानम् प्रथमम् पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेनऽ आवः। स बुध्न्याऽ उपमाऽ अस्य विष्ठाः सतश् च योनिमसतश् च वि वः॥ *(ओ३म् ब्रह्मणे नमः)*।

ओ३म् इदंव् विष्णुर् विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाँसुरे॥ *(ओ३म् विष्णवे नमः)*।

ओ३म् नमस् ते रुद्र मन्यवऽ उतो तऽ इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः॥ *(ओ३म् रुद्राय नमः)* (ततो दक्षिणहस्तेनोदकं स्पृशेत्, ततः)।

ओ३म् तत् सवितुर् वरेण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्॥ *(ओ३म् सवित्रे नमः)*।

ओ३म् मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि। द्युम्नञ् चित्रश्रवस्तमम्॥ *(ओ३म् मित्राय नमः)*।

ओ३म् इमम् मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामवस्युराचके॥ *(ओ३म् वरुणाय नमः)*॥ इति।

---

२४. *अनि पूर्वतिर फर्केर देउरे काँदमा जनै र उपर्ना पारेर (सव्य भएर) दाइने हात खुला गरि आचमन गरेर सम्पुटाकार अञ्जलि गराउँदै तिति देवताका लिङ्ग (सङ्केत) भएका मन्त्रहरुले ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सविता, मित्र र वरुण इ वैदिक देवताहरुको स्तुति गरोस्।*

[२५] *(तत उत्थाय सूर्यायाऽर्घं ददीत– "ओ३म् एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते। अनुकम्पय मां भक्त्या गृहाणाऽर्घं दिवाकर" इति)।*

[२६] तत उत्तिष्ठन् सूर्यमुपतिष्ठेत– "ओ३म् अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनाः॥ॅऽ अनु। भ्राजन्तोऽ अग्नयो यथा। *(उपयामगृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय। सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस् त्वन् देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहम् मनुष्येषु भूयासम्॥)* हँ्सः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद् धोता वेदिषदतिथिर् दुरोणसत्। नृषद् वरसदृतसद् व्योमसदब्जा गोजाऽ ऋतजाऽ अद्रिजाऽ ऋतम् बृहत्" इति।

[२७] ततः सूर्यं प्रदक्षिणीकृत्य उत्तिष्ठन्नेव तांतां दिशं प्रत्यावर्तमानो दिशो दिग्देवताश्च नमस्कुर्वीत–

---

२५. *अनि उठेर सूर्यलाइ "ओ३म् एहि सूर्य" इत्यादि मन्त्रले अर्घ देओस्।*

२६. *अनि उठ्तो छँदो "ओ३म् अदृश्रमस्य" इत्यादि ऋचाहरुले सूर्यको उपस्थान गरोस्।*

२७. *अनि सूर्यको प्रदक्षिणा गरेर उठेरै (नमोऽन्त नाममन्त्रहरुले [अन्तमा नमःशब्दको प्रयोग भएका देवतानामरूप मन्त्रहरूले]) दिशाहरुलाइ र दिशाका देवताहरुलाइ नमस्कारगरोस्।*

ओ३म् प्राच्यै दिशे नमः। ओ३म् आदित्याय नमः। *(ओ३म् आग्नेय्यै दिशे नमः। ओ३म् अग्नये नमः।)* ओ३म् दक्षिणायै दिशे नमः। ओ३म् यमाय नमः। *(ओ३म् नैर्ऋत्यै दिशे नमः। ओ३म् निर्ऋतये नमः। ओ३म् विष्णवे नमः।)* ओ३म् प्रतीच्यै दिशे नमः। ओ३म् वरुणाय नमः। *(ओ३म् वायव्यायै दिशे नमः। ओ३म् वायवे नमः।)* ओ३म् उदीच्यै दिशे नमः। ओ३म् सोमाय नमः। *(ओ३म् ऐशान्यै दिशे नमः। ओ३म् ईशानाय नमः। ओ३म् विष्णवे नमः।)* ओ३म् ऊर्ध्वायै दिशे नमः। ओ३म् अग्नये नमः। ओ३म् अवाच्यै दिशे नमः। ओ३म् अनन्ताय नमः। इति।

[२८]ततः प्राङ्मुख उपविश्य ब्रह्मादीन् नमस्कुर्वीत—

ओ३म् ब्रह्मणे नमः। ओ३म् अग्नये नमः। ओ३म् पृथिव्यै नमः। ओ३म् ओषधिभ्यो नमः।
ओ३म् वाचे नमः। ओ३म् वाचस्पतये नमः। ओ३म् विष्णवे महते नमः। ओ३म् अद्भ्यो नमः।
ओ३म् अपाम्पतये नमः। ओ३म् वरुणाय नमः। इति।

---

२८. *अनि पूर्वतिर फर्केर बसि ब्रह्मादिलाइ नमोऽन्त (अन्तमा नमःशब्दको प्रयोग भएका) नाममन्त्रले नमस्कारगरोस्।*

[२९]ततः संव् वर्चसेति मुखं विमृज्यात्–

ओ३म् संव् वर्चसा पयसा सन् तनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन।
त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायोऽनु मार्ष्टु तन्वो यद् द्विलिष्टम्॥

[३०]*(ततोऽनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां जलं स्पृष्ट्वा ताभ्यां तच् चक्षुरिति मन्त्रेण चक्षुषी स्पृशेत्–*

ओ३म् तच् चक्षुर् देवहितम् पुरस्ताच् छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतञ् जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम् प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम् भूयश् च शरदः शतात्॥ इति।)

[३१]ततो देवागातुविद इति विसर्जयेत्–

ओ३म् देवा गातुविदो गातुंव् वित्त्वा गातुमित। मनसस्पतऽ इमन् देव यज्ञꣳ स्वाहा वाते धाः॥ इति। इति तर्पणम्)

---

२९. *अनि "ओ३म् सव्ंवर्चसा" इत्यादि मन्त्र पडेर जलयुक्त हातले मुखविमार्जन (पाँनिले मुख पुछ्ने काम) गरोस्।*

३०. *अनि साइँलिउम्लाले र बुडिउम्लाले जल छोएर तिनै उम्लाले "ओ३म् तच् चक्षुर्" इत्यादि मन्त्रले आँखा छोओस्।*

३१. *अनि "ओ३म् देवा गातुविदः" इत्यादि मन्त्र पडेर विसर्जन गरोस्। याँहाँ तर्पणको पद्धति सक्कियो।*

(ब्राह्मणनिमन्त्रणादिकम्)

[३२]ततो लौकिकनिमन्त्रणेन ब्राह्मणेषु श्राद्धगृहाङ्गने उपस्थितेषु श्राद्धकर्ता शुद्धे आसने उदङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य (गोमयोपलिप्ते प्राङ्गणे दीपं प्रज्वलय्य) उपवीत्येव पातितदक्षिणजानुः प्रक्षालितचरणस्य प्राङ्मुखस्य वैश्वदेविकब्राह्मणस्य (कुश-वटोर् वा) दक्षिणजानु दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा उत्सृज्य वैश्वदेविकब्राह्मणनिमन्त्रणं कुर्यात्। तद् यथा–

"ओ३म् तत् सत् स्वस्ति। एतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे

---

३२. अनि लौकिक निमन्त्रणले ब्राह्मण श्राद्धघरका आँगनमा आएपछि श्राद्ध गर्नेले आचमन गरेर *(गोबरले पोतेका आँगनमा दियो बालेर)* उत्तरतिर फर्केर उपवीति (सव्य) नै रएर गोडाधोएका पूर्वफर्केका ब्राह्मणको (अथवा कुशवटुको) दाइने घुँडो छोएर छोडि "ओ३म्। तत् सत्। स्वस्ति" इत्यादि देश-काल-स्मरणयुक्त पूर्ण रूपको श्राद्धसङ्कल्पको उच्चारण गरेर, तेस श्राद्धमा मबाट याँहाँ वैश्वदेविकब्राह्मणका रूपमा आमन्त्रित हुनुहुन्छ भन्ने अर्थ भएको वाक्यले ब्राह्मणलाइ निमन्त्रणा देओस्।

भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिणपार्श्वस्थे विष्णु-प्रजापतिक्षेत्रान्तर्गते पाशुपतक्षेत्रे काष्ठमण्डपनगरे [ग्रामे] राजमातृपत्तनटोल्लके इक्षुमती-समीपे इह पुण्यदेशे वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे प्रथमे वर्षे प्रथमे मासे प्रथमे पक्षे प्रथमे दिवसे तदनुसारिणि श्वेतवाराहकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टा-विंशतितम्यां चतुर्युग्यां कलौ युगे तस्य प्रथमे चरणे पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्ततौ च वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते चान्द्राणां प्रभवादीनां वैष्णवादिषु द्वादशसु युगेषु सप्तमे पित्र्ये युगे विलम्बापरनामके परिवत्सराख्ये द्वितीये वर्षे दक्षिणायने वर्षासु ऋतौ नभस्ये मासे कृष्णे पक्षे षष्ठ्यां तिथौ अद्य ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायी कात्यायनश्रौतसूत्र-पारस्कर-गृह्यसूत्र-कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्र-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारी विश्वेषां

देवानां तृप्तिं कामयमानोऽहम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां ....शर्म-..............शर्म-..........शर्मणां ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्रस्वरूपा-ऽऽदित्य-स्वरूपाणां तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणां ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्रस्वरूपा-ऽऽदित्य-स्वरूपाणां चाऽद्य कर्तव्याभ्यां पार्वणश्राद्धाभ्यां सम्बद्धानां विश्वेषां देवानाम् मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्परूपं नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तं श्राद्धं करिष्ये, तत्र मया वैश्वदेविक-ब्राह्मणत्वे भवन्त आमन्त्रिताः" इति वैश्वदेविकब्राह्मण-मामन्त्रयेत।

[३३]वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" इति ब्रूयात्।

---

३३. अनि वैश्वदेविकब्राह्मणले "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" भनेर निमन्त्रणा स्वीकारुन्।

[३४]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः उदङ्मुखस्य पितृब्राह्मणस्य दक्षिणजानु स्वदक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा उत्सृज्य "ओ३म्। तत् सत् स्वस्ति। एतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिणपार्श्वस्थे विष्णुप्रजापतिक्षेत्रान्तर्गते पाशुपतक्षेत्रे काष्ठमण्डपनगरे [ग्रामे] राजमातृपत्तनटोल्लके इक्षुमतीसमीपे इह पुण्यदेशे वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे प्रथमे वर्षे प्रथमे मासे प्रथमे पक्षे प्रथमे दिवसे तदनुसारिणि श्वेतवाराहकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितम्यान् चतुर्युग्यां कलौ युगे तस्य प्रथमे चरणे पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्ततौ च वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते चान्द्राणां प्रभवादीनां वैष्णवादिषु द्वादशसु युगेषु सप्तमे पित्र्ये युगे विलम्बापरनामके

---

३४. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गराएर उत्तरफर्केका पितृब्राह्मणको दाइने घुँडो आँफ्ना दाइने हातले छोएर छोडेर "ओ३म्। तत् सत्" इत्यादि वाक्य भनेर पितृब्राह्मणलाइ निम्तागरोस्।

परिवत्सराख्ये द्वितीये **वर्षे दक्षिणायने** वर्षासु **ऋतौ** नभस्ये **मासे** कृष्णे **पक्षे** षष्ठ्यां **तिथौ** अद्य ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्ल-यजुर्वेदशाखाध्यायी कात्यायनश्रौतसूत्र-पारस्करगृह्यसूत्र-कात्यायनत्रिकण्डिकस्नान-सूत्र-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारी पितॄणां तृप्तिं कामयमानोऽहम् अस्मत्पितृ-पितामहप्रपितामहानां ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणां ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्रस्वरूपा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् अद्य कर्तव्यं मासिकापरपक्षश्राद्धा-नुकल्परूपं नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तं श्राद्धं करिष्ये, तत्र मया पितृब्राह्मणत्वे भवन्त आमन्त्रिताः" इति पितृब्राह्मणमामन्त्रयेत।

[३५]"पितृब्राह्मणश् च "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" इति ब्रूयात्।

---

३५. पितृब्राह्मणले पनि "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" भनुन्।

[३६]ततस् तथैव उदङ्मुखस्य मातामहब्राह्मणस्य दक्षिणजानु स्पृष्ट्वा उत्सृज्य "ओ३म्। तत् सत् स्वस्ति। एतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिणपार्श्वस्थे विष्णुप्रजापति-क्षेत्रान्तर्गते पाशुपतक्षेत्रे काष्ठमण्डपनगरे [ग्रामे] राजमातृपत्तनटोल्लके इक्षुमतीसमीपे इह पुण्यदेशे वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे प्रथमे वर्षे प्रथमे मासे प्रथमे पक्षे प्रथमे दिवसे तदनुसारिणि श्वेतवाराहकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितम्यां चतुर्युग्यां कलौ युगे तस्य प्रथमे चरणे पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्ततौ च वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते चान्द्राणां प्रभवादीनां वैष्णवादिषु द्वादशसु युगेषु सप्तमे पित्र्ये युगे विलम्बापरनामके परिवत्सराख्ये द्वितीये वर्षे दक्षिणायने वर्षासु ऋतौ नभस्ये मासे कृष्णे

---

३६. अनि तेसै गरेर मातामहब्राह्मणलाइ निम्तागरोस्।

पक्षे षष्ठ्यां तिथौ अद्य ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायी कात्यायनश्रौतसूत्र-पारस्करगृह्यसूत्र-कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्र-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रानुसारी मातामहानां तृप्तिं कामयमानोऽहम् अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..............शर्मणां ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्रस्वरूपा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् अद्य कर्तव्यं मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्परूपं नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तं श्राद्धं करिष्ये, तत्र मया मातामह-ब्राह्मणत्वे भवन्त आमन्त्रिताः" इति मातामह-ब्राह्मणमामन्त्रयेत।

[३७]मातामह-ब्राह्मणश् च "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" इति ब्रूयात्।

---

३७. मातामहब्राह्मणले पनि "ओ३म् आमन्त्रिताः स्मः" भनुन्।

(नियमश्रावणम्)

[३८](तत आमन्त्रयिता नियमान् श्रावयेत्– "ओ३म् अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश् च मया च श्राद्धकारिणा। सर्वाऽऽयासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भवद्भिर् वै प्रकृते श्राद्धकर्मणि" इति। ब्राह्मणाश् च– "ओम्, भवितव्यम्" इति प्रतिब्रूयुः।

(ब्राह्मणपादप्रक्षालनं पादार्घदानं च)

[३९]ततः श्राद्धकर्ता **उपवीती** भूत्वा पादार्घपात्रं भूमौ निधाय तत्र कुशजलयवपुष्पाण्यादध्यात्। ततो जलपात्रेण वैश्वदेविकब्राह्मणचरणौ प्रक्षालयेदनेन मन्त्रेण– "ओ३म् नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्र-पादाक्षिशिरोरुबाहवे। सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः" इति। ततो विप्रपाद-

---

३८. *अनि निमन्त्रणा गर्नेले "ओ३म्। अक्रोधनैः" इत्यादि वचनहरुले नियमहरु सुनाओस्। ब्राह्मणहरुले पनि "ओ३म् भवितव्यम्" भनेर नियम स्वीकारुन्।*

३९. *अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर दुनामा कुश-जल-जौ-फुलहरु हालेर पादार्घ बनाओस् अनि जलपात्रले "ओ३म् नमोऽस्त्व-नन्ताय" इत्यादि मन्त्रले ब्राह्मणको पाउ धोओस् र "यत् फलम्" इत्यादि ब्राह्मणको पाउ धुने कामको माहात्म्य पडोस्। अनि देउरे हातमा पादार्घपात्र राखेर "शन् नो देवीः" इत्यादि मन्त्र पडेर कुशतिलजल र पादार्घपात्र दाइने हातले लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य पडि वैश्वदेविक ब्राह्मणका पाउमा पादार्घ देओस्।*

प्रक्षालनमाहात्म्यं पठेत्— "यत् फलं कपिलादाने कार्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे। तत् फलं पाण्डवश्रेष्ठ विप्राणां पादशौचने" इति।

ततः पादार्घपात्रं वामहस्ते कृत्वा "शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रं पठित्वा कुशादिकमादाय पादार्घपात्रं दक्षिणहस्ते कृत्वा "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ……शर्म-……शर्म-……शर्मणां ……गोत्राणाम् वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां तथाऽस्मन्माता-मह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ……शर्म-……शर्म-……शर्मणां ……गोत्राणाम् वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां चाऽद्यकर्तव्यभाद्रपदाऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धयोस् तच्छ्राद्धसम्बन्धिनो विश्वे देवाः पुरूरवोमाद्रवोनामानः एष पादार्घो वः स्वाहा" इति पादार्घं वैश्वदेविकब्राह्मणपादयोर् दद्यात्।

[40]ततो**ऽपसव्येन** द्वे अर्घपात्रे भूमौ निधाय तत्र कुशजलतिलपुष्पाण्यादध्यात्। ततो जलपात्रेण पितृ-ब्राह्मणस्य चरणौ प्रक्षालयेत् "ओ३म् नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे। सहस्रनाम्ने

---

४०. *अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर २ दुनाहरुमा कुश-जल-तिल-फुलहरु हालेर पादार्घहरु बनाओस्। अनि जलपात्रले "ओ३म् नमोऽस्त्वनन्ताय" इत्यादि मन्त्रले पितृब्राह्मणका पाउ धोओस् र "यत् फलम्" इत्यादि ब्राह्मणको पाउ धुने कामको माहात्म्य पडोस्। अनि देउरे हातमा पैलो पादार्घपात्र राखेर "शन् नो देवीः" इत्यादि मन्त्र पडेर मोटकतिलजल र पैलो पादार्घपात्र दाइने हातले लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य भनेर पितृब्राह्मणका पाउमा पादार्घ देओस्।*

पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः" इति। "यत्फलं कपिलादाने कार्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे। तत्फलं पाण्डवश्रेष्ठ विप्राणां पादशौचने" इति ब्राह्मणपादधावनमाहात्म्यं च पठेत्। प्रथमं पादार्घपात्रं वामहस्ते कृत्वा "शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रं पठित्वा मोटकजलमादाय प्रथमं पादार्घपात्रं दक्षिणहस्ते कृत्वा "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहाः …………शर्म-…………शर्म-…………शर्माणः …………गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाः अद्यकर्तव्यभाद्रपदाऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एष पादार्घस् त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति पादार्घं पितृब्राह्मणपादयोर् दद्यात्।

[४१]पुनः पूर्ववत् कृत्वा मातामहब्राह्मणपादप्रक्षालनादिकं कृत्वा मोटकतिलजलमादाय द्वितीयं पादार्घपात्रं दक्षिणहस्ते कृत्वा "ओ३म् अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः …………शर्म-…………शर्म-…………शर्माणः …………गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाः अद्यकर्तव्यभाद्रपदाऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एष पादार्घस् त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति पादार्घं मातामहब्राह्मणपादयोर् दद्यात्।

[४२]**ततः श्राद्धकर्ता** उपवीती **भूत्वाऽऽचम्य ब्राह्मणान् गृहं प्रवेशयेत्।**

---

४१. *फेरि अगिजस्तै गरेर मातामहब्राह्मणका पाउ धुने इत्यादि काम गरेर मोटक-तिल-जल र दोस्रो पादार्घपात्र दाइने हातले लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर मातामहब्राह्मणलाई पाउमा पादार्घ देओस्।*

४२. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य भएर) आचमन गरि ब्राह्मणहरुलाइ श्राद्धघरमा प्रवेश गराओस्।

[४३]श्राद्धकर्ता तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यात्, अध्व-मैथुन-श्रम-स्वाध्यायान् वर्जयेत्, आवाहनादि वाग्यत ओपस्पर्शनात्, आमन्त्रिताश् चैवम्।

(स्वागतप्रश्नादिकम्)

[४४]आमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु श्राद्धदेशं प्राप्तेषु श्राद्धकर्ता उपवीत्येव "ओ३म् स्वागता यूयम्" इति ब्राह्मणान् पृच्छेत्।

[४५]ब्राह्मणाश् च "ओ३म् सुस्वागता वयम्" इति ब्रूयुः।

---

४३. श्राद्ध गर्ने पुरुष तेस दिन शुद्ध, नरिसाउने, हतपत नगर्ने, भुल नगर्ने, साँचो बोल्ने होओस्। धेरै बाटो हिँण्ने, स्त्रीभोग गर्ने, बर्ता परिश्रम गर्ने र वेदको अध्ययन गर्ने पनि नहोओस्। आवाहनदेखि ब्राह्मणभोजनान्त आचमन नभएसम्म शास्त्रविहित वणीदेखि अरु वाणी नबोल्ने होओस्। निम्तिएका ब्राह्मण पनि तेस्तै होउन्।

४४. आमन्त्रित ब्राह्मण श्राद्ध गर्ने ठाममा आइपुगेपछि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (सव्य भएर) नै "सुखसित आउनुभयो ?" भन्ने अर्थ भएका वाक्यले सोदोस्।

४५. ब्राह्मणले "अत्यन्त-सुखसित आएम्" भन्ने अर्थ भएको वाक्य बोलुन्।

(ब्राह्मणोपवेशनम्)

४६ **ततः श्राद्धकर्ता "ओ३म् एतानि आसनानि, उपविशन्तु भवन्तः" इति ब्रूयात्।**

४७ **ब्राह्मणाश् च "ओ३म् उपविशामः" इति ब्रूयुः।**

४८ **ततः श्राद्धकर्ता वैश्वदेविकब्राह्मणं श्राद्धदेशपश्चिमोत्तरभागे** ("ओ३म् भूर् भुवः स्वः" इत मन्त्रेण) **प्राङ्मुखमुपवेशयेत्, पितृब्राह्मणम्, मातामहब्राह्मणं च श्राद्धदेशदक्षिणभागे** ("ओ३म् भूर्भुवः स्वः" इति मन्त्रेण मन्त्रावृत्या) **उदङ्मुखतया प्राक्संस्थतया च क्रमेणोपवेशयेत्।**

---

४६. अनि श्राद्ध गर्नेले "इ आसन हुन्, याँहाँहरु बस्नुहोस्" भन्ने अर्थ भएको वाक्य भनोस्।

४७. ब्राह्मणले "हुन्च बश्चम्" भन्ने अर्थ भएको वाक्य बोलुन्।

४८. अनि श्राद्ध गर्नेले वैश्वदेवब्राह्मणलाइ श्राद्धदेशका पश्चिमोत्तर भागमा पूर्वफर्काएर *("ओ३म् भूर् भुवः स्वः" एस मन्त्रले)* आसनमा बसाओस्, अनि पितृब्राह्मणलाइ श्राद्धदेशका दक्षिणभागमा पश्चिपट्टि *("ओ३म् भूर् भुवः स्वः" एस मन्त्रले)* उत्तरतिर फर्काएर बसओस्, अनि मातामहब्राह्मणलाइ पनि श्राद्धदेशका दक्षिणभागमा नै पितृब्राह्मणका पूर्वपट्टि *("ओ३म् भूर् भुवः स्वः" एस मन्त्रले)* उत्तरतिर फर्काएर बसाओस्।

(कर्मपात्रकरणादिकम्)

[४९](ततः श्राद्धकर्ता **उपवीती** प्राङ्मुखो वैश्वदेवादिकर्मार्थं कर्मपात्रे तोयाभिमन्त्रणं कर्तुम् "ओ३म् वैश्वदेवादिकर्मार्थं तोयाभिमन्त्रणमहं करिष्ये" इति वैश्वदेवब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयेत। वैश्वदेवब्राह्मणश् च "ओ३म् कुरुष्व" इत्यनुज्ञां दद्यात्। ततश् च श्राद्धकर्ता अक्षतपुञ्जोपरि ताम्रपात्रं निधाय तत्र पवित्रे कुशाँश् च क्षिप्त्वा "ओ३म् शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रेण जलं क्षिपेत्। ततस् तत्र "ओ३म् यवोऽसि यवयाऽस्मद् द्वेषो यवयाऽरातीः" इति मन्त्रेण यवान्, "ओ३म् अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाऽ अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी" इति मन्त्रेणाऽक्षतान्, "ओ३म् श्रीश् च ते लक्ष्मीश् च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणाऽमुम् मऽ इषाण सर्वलोकम् मऽ इषाण" इति मन्त्रेण पुष्पाणि, "ओ३म् गन्धद्वारान् दुराधर्षान्

---

४९. अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (सव्य भएर) देवकर्मपात्र बनाउन वैश्वदेविकब्राह्मणको अनुमति मागोस्। वैश्वदेविकब्राह्मणले अनुमति दिउन्। अनि श्राद्ध गर्नेले अक्षताका थुप्रामाथि तामाको पात्र राखेर त्याँहाँ पवित्र र मोटककुशहरु हालि "ओ३म् शन् नो देवी" इत्यादि मन्त्रले जल हालोस्। "ओ३म् यवोऽसि" इत्यादि मन्त्रले जौ हालोस्। "ओ३म् अक्षन्" इत्यादि मन्त्रले सेता अछेता हालोस्। "ओ३म् श्रीश् च" इत्यादि मन्त्रले फुल हालोस्। अनि "ओ३म् गन्धद्वाराम्" इत्यादि मन्त्रले श्रीखण्डचन्दन हालोस्। अनि "ओ३म् पवित्रे स्थः" इत्यादि मन्त्रले कर्मपात्रबाट पवित्र झिकेर "ओ३म् यद् देवाः" इत्यादि मन्त्रले कर्मपात्रको जल पवित्रले आलोडित गरोस् (चलाओस्)।

नित्यपुष्टाङ् करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानान् तामिहोपह्वये श्रियम्" इति मन्त्रेण श्रीखण्डचन्दनं क्षिपेत्। ततः "ओ३म् पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" इति मन्त्रेण कुशपवित्रे ताम्रपात्राद् आदाय ताभ्यां पवित्राभ्यां "ओ३म् यद् देवा" इत्यादिभिर् मन्त्रैः ताम्रपात्रस्थं जलमालोडयेत्– "ओ३म् यद् देवा देवहेडनन् देवासश् चकृमा वयम्। अग्निर् मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः॥ यदि दिवा यदि नक्तमेनाꣳसि चकृमा वयम्। वायुर् मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः॥ यदि जाग्रद् यदि स्वप्नऽ एनाꣳसि चकृमा वयम्। सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः" इति।

[५०]ततः श्राद्धकर्ता **प्राचीनावीती** दक्षिणाभिमुखः पित्र्यकर्मार्थं कर्मपात्रे तोयाभिमन्त्रणं कर्तुम् "ओ३म् तोयाभिमन्त्रणमहं करिष्ये" इति पितृब्राह्मण-मातामहब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयेत। तौ च "ओ३म् कुरुष्व" इत्यनुज्ञां दद्याताम्। ततश् च श्राद्धकर्ता अक्षतपुञ्जोपरि ताम्रपात्रं निधाय तत्र पवित्रे कुशाँश् च क्षिप्त्वा "ओ३म्

---

५०. *अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (अपसव्य भएर) दक्षिणतिर फर्केर पितृकर्मपात्र बनाउन पितृब्राह्मण-मातामह-ब्राह्मणहरुको अनुमति मागोस्। तिनले अनुमति दिउन्। अनि श्राद्ध गर्नेले अक्षताका थुप्रामाथि तामाको आर्को पात्र राखेर त्याँहाँ पवित्र र मोटककुशहरु हालि "ओ३म् शन् नो देवी" इत्यादि मन्त्रले जल हालोस्। "ओ३म् तिलोऽसि" इत्यादि मन्त्रले तिल हालोस्। "ओ३म् अक्षन्" इत्यादि मन्त्रले सेता अछेता हालोस्। "ओ३म् श्रीश् च" इत्यादि मन्त्रले फुल हालोस्। अनि "ओ३म् गन्धद्वाराम्" इत्यादि मन्त्रले श्रीखण्डचन्दन हालोस्। अनि "ओ३म् पवित्रे स्थः" इत्यादि मन्त्रले कर्मपात्रबाट पवित्र झिकेर "ओ३म् यद् देवाः" इत्यादि मन्त्रले कर्मपात्रको जल पवित्रले आलोडित गरोस् (चलाओस्)।*

शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रेण जलं क्षिपेत्। ततस् तत्र "ओ३म् तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄल्ँ लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा" इति मन्त्रेण तिलान्, "ओ३म् अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रियाऽ अधूषत। अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी" इति मन्त्रेणाऽक्षतान्, "ओ३म् श्रीश् च ते लक्ष्मीश् च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणाऽमुम् मऽ इषाण सर्वलोकम् मऽ इषाण" इति मन्त्रेण पुष्पाणि, "ओ३म् गन्धद्वारान् दुराधर्षान् नित्यपुष्टाङ् करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानान् तामिहोपह्वये श्रियम्" इति मन्त्रेण श्रीखण्डचन्दनं क्षिपेत्। ततः "ओ३म् पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ" इति मन्त्रेण कुशपवित्रे ताम्रपात्राद् आदाय ताभ्यां पवित्राभ्यां "ओ३म् यद् देवा" इत्यादिभिर् मन्त्रैः ताम्रपात्रस्थं जलमालोडयेत्– "ओ३म् यद् देवा देवहेडनन् देवासश् चकृमा वयम्। अग्निर् मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः॥ यदि दिवा यदि नक्तमेनाꣳसि चकृमा वयम्। वायुर् मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः॥ यदि जाग्रद् यदि स्वप्नऽ एनाꣳसि चकृमा वयम्। सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वꣳहसः" इति।

[५१]तत **उपवीती** भूत्वा कुशैर् देवकर्मपात्ररूपताम्रपात्रस्थं जलमुद्धृत्योद्धृत्य आत्मानम्, श्राद्धभूमिं

---

५१. *अनि उपवीति (सव्य) भएर कुशले देवकर्मपात्रको जल झिकेर आफ्नो, श्राद्धभूमिको र श्राद्धका सामग्रीको पनि प्रोक्षण (सेचन) गरोस् र परमात्माको स्मरण गरोस् र परमात्माको स्मरणको "अपवित्रः पवित्रो वा" इत्यादि माहात्म्य पढोस्।*

सर्वं श्राद्धोपकरणं च प्रोक्षेत्। ततः– "ओ३म् परमात्मने नमः (ओ३म् पुण्डरीकाक्षाय नमः)" इति परमात्मस्मरणं (पुण्डरीकाक्षस्मरणं) कुर्यात्। ततः "अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा। यः स्मरेत् परमात्मानं (पुण्डरीकाक्षं) स बाह्याऽभ्यन्तरः शुचिः" इति परमात्मस्मरणमाहात्म्यं (पुण्डरीकाक्षस्मरणमाहात्म्यं) पठेत्।

(प्रतिज्ञासङ्कल्पः)

[५२]ततो देवकर्मपात्ररूपताम्रपात्रस्थकुशादिकमादाय प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्वीत– "ओ३म्। तत् सत्। स्वस्ति। श्रीमद्‌भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितमायाशक्तिकस्य लीलामयेच्छया सृष्टानां शतकोटियोजनविस्तारकाणाम् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाऽहङ्कारमहदव्यक्तरूपावरणाऽऽवृतचतुर्दशभुवनात्मकानामनन्तकोटिसङ्ख्याकानां ब्रह्माण्डानामेकतमस्मिन्नेतस्मिन् ब्रह्माण्डे भूर्लोके भूमण्डले जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कर्मभूमौ कुमारिकाखण्डे आर्यावर्तान्तर्गते हिमालयदक्षिणपार्श्वस्थे विष्णुप्रजापतिक्षेत्रान्तर्गते गण्डकीप्रदेशे ....ग्रामे [नगरे] इह पुण्यदेशे वेदोक्तजगत्सृष्टिकारिणो नारायणनाभिकमलोद्‌भवस्यैतस्य वर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे प्रथमे वर्षे प्रथमे मासे प्रथमे पक्षे प्रथमे दिवसे तदनुसारिणि च ब्रह्मतिथ्यात्मकेषु मत्स्यपुराणाद्युक्तेषु श्वेतवाराहादिषु त्रिंशति कल्पेषु प्रथमे श्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भुवादिषु चतुर्दशसु

---

५२. *अनि देवकर्मपात्रका कुशजल लिएर "ओ३म्। तत्। सत्। स्वस्ति" इत्यादि प्रतिज्ञासङ्कल्प गरोस्।*

मन्वन्तरेषु सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे एकसप्ततौ ससन्ध्या-सन्ध्यांशासु चतुर्युगीषु अष्टाविंशतितम्यां चतुर्-युग्याम्, तत्र च सत्यत्रेताद्वापरेषु व्यतीतेषु कलौ युगे प्रवृत्ते तस्य च प्रथमे चरणे पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्तत्तौ च वर्षेषु व्यतीतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते वेदोक्तपञ्चवर्षात्मकयुगानुसारिणां चान्द्राणां प्रभवादीनां षष्टेः संवत्स-राणां पञ्चवर्षात्मकेषु वैष्णवादिषु द्वादशसु युगेषु सप्तमे पित्र्ये युगे तस्य च वेदोक्तेषु संवत्सरपरिवत्सरेदा-वत्सरेद्वत्सरवत्सराख्येषु पञ्चसु वर्षेषु चान्द्रे विलम्बापरनामके परिवत्सराख्ये द्वितीये वर्षे प्रवृत्ते दक्षिणायने वर्षासु ऋतौ नभस्ये मासे कृष्णे पक्षे षष्ठ्यां तिथौ (गरे करणे)* रेवत्यां नक्षत्रे (विष्कम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु अष्टमे धृतौ योगे शनैश्चरवासरे श्रीसूर्ये कर्कटराशौ स्थिते चन्द्रमसि मीनराशौ स्थिते देवगुरौ च वृश्चिकराशौ स्थिते शेषेषु ग्रहेषु यथायथं राशिषु स्थितेषु सत्सु एवं ग्रहगणविशेषेण विशिष्टे) शुभे पुण्ये काले अद्य ....शर्मा ....गोत्रः ....प्रवरो माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदशाखा-ध्यायी कात्यायनश्रौतसूत्र-पारस्करगृह्यसूत्र-कात्यायनत्रिकण्डिकस्नानसूत्र-कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्राऽनु-सारी पित्रादितृप्तिकामः अहम् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-.......... शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-महानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां

---

* *कोष्ठभित्रका करण, योग, वार, सूर्यादि रएको राशि इत्यादिको उच्चारण इच्छा नलागे नगरे पनि हुञ्छ।*

पुरूरवोमाद्रवोनामकैर् विश्वेभिर् देवैः पुरस्सरैर् युक्तानाम् अद्य कर्तव्यं भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धमेभिर् द्रव्यैः करिष्ये।" इति प्रतिज्ञां कृत्वा कुशादिकमुत्सृजेत्।

(पौराणमन्त्रादिपाठः)

[५३]ततः श्राद्धसम्पत्त्यै पौराणमन्त्रान् पठेत्— "ओ३म् देवताभ्यः पितृभ्यश् च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः" इति त्रिः पठेत्। "सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ। चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे॥ तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः। प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ॥ ये विप्रमुख्याः कुरुजाङ्गलेषु जातास् तथा दासकुले मृगाश् च। कालञ्जरे सप्त च चक्रवाका ये मानसे ते वयमत्र सिद्धाः॥ पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। यत्रयत्र स्मरेद् विद्वान् पितृणां दत्तमक्षयम्॥ श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा तथा देवं गदाधरम्। उभाभ्यां च नमस्कृत्य ततः श्राद्धं समारभेत्॥ गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः। गया गयाशिरश् चैव षड् गया मुक्तिदायिकाः॥ ईशान-विष्णु-कमलासन-कार्त्तिकेय-वह्नित्रया-ऽर्क-रजनीश-गणेश्वराणाम्। क्रौञ्चा-ऽमरेन्द्र-कलशोद्भव-कश्यपानां पादान् नमामि सततं पितृमुक्तिहेतोः॥ ओ३म् गयायै नमः, ओ३म् गदाधराय नमः" इति च पठेत्।

---

५३. *अनि श्राद्ध सुसम्पन्न होस् भनेर श्राद्ध गर्नेले पुराणहरुमा बताएको "ओ३म् देवताभ्यः पितृभ्यश च" इत्यादि मन्त्र तिनपल्ट पढेर "सप्त व्याधा दशार्णेषु" इत्यादि पढोस्।*

(दिक्षु तिलविकरणम् [दिग्बन्धनम्])

[५४]तत आर्द्रमोटकेन तिलान् गृहीत्वागृहीत्वा तान् दिक्षु विकिरेत्– "ओ३म् अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम्" (इति प्राच्याम्)। "तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः" (इति दक्षिणस्याम्)। "प्रतीचीमाज्यपास् तद्वद्" (इति प्रतीच्याम्)। "उदीचीमपि सोमपाः" (इति उदीच्याम्)। "अधोर्ध्वमपि कोणेषु विकोणेषु च सर्वशः॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस् तथैवाऽसुरदोषतः। सर्वतश् चाऽधिपस् तेषां यमो रक्षां करोतु मे। वायुभूतपितृणाञ् च तृप्तिर् भवतु शाश्वती" (इति अधस्तादूर्ध्वं कोणेषु सर्वतश् च)।

(नीविकरणम्)

[५५]तत आचारात् "ओ३म् निहन्मि सर्वं यदमेध्यवद् भवेद् धताश् च सर्वेऽसुरदानवा मया। रक्षांसि यक्षाः सपिशाचगुह्यका हता मया यातुधानाश् च सर्वे" इति तिलप्रक्षेपणे वेद्युल्लेखने पठने वा कुत्रचित् पुराणे विहितेन मन्त्रेण तिलविकरणे प्रयुक्तं मोटकं पुष्पं च (सतिलकुशत्रयं वा) श्राद्धकाशिकाकारव्याख्यानान् नाभिदक्षिणभागे अपवर्तिकायां धारयेत् (नीविं कुर्यात्)।

---

५४. अनि भिजेको मोटकले तिल लिँदै "ओ३म् अग्निष्वात्ताः" इत्यादि मन्त्रले सबै दिशामा तिल छरेर दिग्बन्धन गरोस्।

५५. अनि आचारप्राप्त हुनाले "ओ३म् निहन्मि सर्वम्" इत्यादि मन्त्रले नीविमा (धोतिको बिट फर्काएको ठाममा दाइनेपट्टि) अगि तिल छरेको मोटक र फुल वा अरु नै तिलकुश घुसारेर नीविकरण गरोस्।

(दैतेयाद्यपसारणम्)

[५६]ततः सतिलकुशत्रयमादाय "ओ३म् प्रयान्तु दूरतः सर्वे दैतेया दानवास् तथा। सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं क्षिपामि च कुशाँस् तिलान्॥ तिला रक्षन्तु असुरान् दर्भा रक्षन्तु राक्षसान्। पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः" इति दक्षिणतो द्वारदेशे क्षिपेत्।

(विष्णुस्मरणम्)

[५७]तत **उपवीत्येव** आचम्य विष्णुं स्मरेत्– "ओ३म् नमो नमस्ते गोविन्द पुराणपुरुषोत्तम। इदं श्राद्धं हृषीकेश रक्ष्यतां सर्वतो दिशः" इति)।

(आसने कुशास्तरणम्)

[५८]**ततः श्राद्धकर्ता** उपवीत्येव **पातितदक्षिणजानुः वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽऽसने**

---

५६. *अनि तिलसहित तिन कुश लिएर दैत्य-दानवादि हटाउन दक्षिणतिर ढोकातिर "ओ३म् प्रयान्तु दूरतः सर्वे" इत्यादि मन्त्रले तिल र तिन कुशहरु फालोस्।*

५७. *अनि जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (सव्य भएर) आचमन गरेर "ओ३म् नमो नमस्ते" इत्यादि मन्त्रले विष्णुको स्मरण गरोस्।*

५८. अनि उपवीति नै रहेर दाइने घुँडो भूमिसंलग्न गरेर वैश्वदेविकब्राह्मणका आसनमा आसनका दाइनेतिर सोजा कुशहरु ओच्छ्याओस्।

आसनदक्षिणभागे तूष्णीमेव ऋजुदर्भान् आस्तृणीयात्।

[५९](**उपवीती** श्राद्धकर्ता कुशमादाय "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ....शर्म- ....शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां श्राद्धाभ्यां सम्बद्धानां पुरूरवोमाद्रवोनाम्नां विश्वेषां देवानामिदं कौशमासनं वः स्वाहा" इति वैश्वदेविकब्राह्मणाय कुशरूपमासनं दद्यात्).

[६०]**ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीती **भूत्वा दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पितृ-ब्राह्मणाऽऽसने मातामहब्राह्मणाऽऽसने च आसनवामभागे तूष्णीमेव द्विगुणान् दर्भान् क्रमेण आस्तृणीयात्।**

---

५९. *अनि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्यले वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ कुशरूप आसन देओस्।*

६०. अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर् (अपसव्य भएर) दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न पारेर द्विगुण-दर्भ (दोब्र्याएको कुश, मोटक) पितृब्राह्मणका र मातामहब्राह्मणका आसनमा वामभागमा (देउरेपट्टि) ओच्छ्याओस्।

[६१](**प्राचीनावीत्येव** मोटकमादाय "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ....शर्म-........शर्म-........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्राऽऽदित्यस्वरूपाणाम् अद्य कर्तव्ये भाद्रपदाऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गते पार्वणश्राद्धे इदं मोटकरूपमासनं त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति पितृब्राह्मणाय मोटकरूपमासनं दद्यात्।

[६२]पुनरन्यन् मोटकमादाय "ओ३म् अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् अद्य कर्तव्ये भाद्रपदा-ऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गते पार्वणश्राद्धे इदं मोटकरूपमासनं त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति मातामह-ब्राह्मणाय मोटकरूपमासनं दद्यात्।)

(विश्वेषां देवानामावाहनम्)

[६३]ततः श्राद्धकर्ता उपवीती **भूत्वाऽप उपस्पृश्य वैश्वदेविक-ब्राह्मणं प्रत्यावृत्य वैश्वदेविकब्राह्मणम् "ओ३म् विश्वान् देवानावाहयिष्ये" इति पृच्छेत्।** ("ओ३म् अस्मत्-

---

६१. *प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रहेर मोटक लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्यले पितृब्राह्मणलाइ मोटकरूप आसन देओस्।*

६२. *फेरि आर्को मोटक लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्यले मातामहब्राह्मणलाइ मोटकरूप आसन देओस्।*

६३. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर आचमन गरेर वैश्वदेवब्राह्मणतिर फर्केर विश्वेदेवहरुको आवाहन गर्न वैश्वदेव-ब्राह्मणसित अनुमति मागोस्।

पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ……शर्म-……शर्म-………शर्मणाम् ………गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्य-स्वरूपाणाम् तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ………शर्म-………शर्म-………शर्मणाम् ………गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणाम् अद्य कर्तव्ये भाद्रपदाऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गते पार्वणश्राद्धे तच्छ्राद्धसम्बद्धान् विश्वान् देवान् पुरूरवोमाद्रवोनाम्नः आवाहयिष्ये" इति पृच्छेत्।)

[६४]वैश्वदेविक-ब्राह्मणश् च "ओ३म् आवाहय" इत्यनुजानीयात्।

[६५]ततः श्राद्धकर्ता उत्थाय "ओ३म् विश्वे देवासऽ आगत शृणुता मऽ इमꣳ हवम्। एदम् बर्हिर् निषीदत" इति विश्वान् देवान् आवाहयेत्।

[६६]ततः श्राद्धकर्ता अनामिकामध्यमाङ्गुष्ठैस् तिलानादाय वैश्वदेवश्राद्धदेशे तूष्णीं तिलान् अवकिरेत्।

---

६४. वैश्वदेविकब्राह्मणले अनुमति दिउन्।

६५. अनि श्राद्ध गर्नेले उठेर "ओ३म् विश्वे देवासः" इत्यादि मन्त्रले विश्वेदेवको आवाहन गरोस्।

६६. अनि श्राद्ध गर्नेले साँइलि-माज्जि-र-बुडि उम्लाले तिल लिएर चुपै लागेर वैश्वदेवश्राद्ध गर्ने स्थलमा तिल छरोस्।

[६७]("ओ३म् यवोऽसि यवयाऽस्मद् द्वेषो यवयाऽरातीः" इति मन्त्रेण श्राद्धदेशे यवान् वा विकिरेत्।)

[६८]**ततः श्राद्धकर्ता उत्तिष्ठन्नेव "ओ३म् विश्श्वें देवाः शृणुतेम६ हवंम् मे येऽ अन्तरिक्क्षे यऽ उपद्द्यवि ष्ठ। येऽ अंग्गँनिजिह्व्वाऽ उत वा यजंत्त्राऽ आसद्द्याऽस्म्मिन्न् बर्हिर्षि मादयद्ध्वम्" इति उदात्तादिकण्ठस्वरसहिततया जपेत्।**

("ओ३म् आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः। ये अत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते" इति च पठेत्।)

(पित्रावाहनम्)

[६९]**ततः श्राद्धकर्ता उपविश्य** प्राचीनावीती **भूत्वा पितृब्राह्मणं मातामहब्राह्मणं च**

---

६७. *"ओ३म् यवोसि" इत्यादि मन्त्रले वैश्वदेवश्राद्ध गर्ने ठाममा जौ छरोस्।*

६८. अनि श्राद्ध गर्नेले उठेरै "ओ३म् विश्वे देवाः" इत्यादि मन्त्र उदात्तादिकण्ठस्वरसहित (द्वित्त्वादिसमेत) जपोस्।

६९. अनि श्राद्ध गर्नेले बसेर प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर पितृब्राह्मणसित र मातामहब्राह्मणसित पितृको आवाहन गर्ने अनुमति मागोस्।

"ओ३म् पितॄनावाहयिष्ये" इति पृच्छेत्।

("ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहान् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणः .... गोत्रान् वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपान् तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहान् ....शर्म-.......... शर्म-..........शर्मणः ....गोत्रान् वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपान् अद्य कर्तव्ये भाद्रपदाऽपरपक्षरूप-महालयान्तर्गते पार्वणश्राद्धे आवाहयिष्ये" इति पृच्छेत्।)

[७०]पितृब्राह्मणो मातामहब्राह्मणश् च "ओ३म् आवाहय" इत्यनुजानीयाताम्।

[७१]ततः श्राद्धकर्ता उत्थाय "ओ३म् उशन्तस् त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि। उशन्नुशतऽ आवह पितॄन् हविषेऽ अत्तवे" इति पित्रादीन् मातामहादींश् च पितॄनावाहयेत्।

---

७०. पितृब्राह्मणले र मातामहब्राह्मणले अनुमति दिउन्।

७१. अनि श्राद्ध गर्नेले उठेर "ओ३म् उशन्तस् त्वा" इत्यादि मन्त्रले पित्रादि र मातामहादि पितृहरुको आवाहन गरोस्।

[७२]ततः श्राद्धकर्ता मध्यमाप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैस् तिलानादाय पित्रादिश्राद्धदेशे माता-महादिश्राद्धदेशे च तूष्णीम् एवाऽपसव्यं तिलान् अवकिरेत्।

("ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाᳬंसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण श्राद्धदेशे तिलान् विकिरेत्।)

[७३]ततः श्राद्धकर्ता उत्तिष्ठन्नेव "ओ३म् आ यंन्तु नः पितरंः सोम्म्यासों-ऽग्गिंनष्वात्ताः पथिभिर्द्देवयानैंः। अस्मिन्न्यज्ज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिंब्ब्रुवन्तु ते-ऽवन्त्वस्म्मान्" इति मन्त्रं जपेत्।

[७४](तत उपविश्य **उपवीती** भूत्वा "ओ३म् हस्तार्घपात्रमहं करिष्ये" इति वैश्वदेविकब्राह्मणं पृच्छेत्। वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् कुरुष्व" इति प्रतिब्रूयात्)।

---

७२. अनि श्राद्ध गर्नेले माज्जि-चोरि-बुडिउम्लाहरुले तिल लिएर पित्रादि-मातामहादिका श्राद्धका देशमा (ठाममा) चुपैलागेर अपसव्य रीतिले तिल छरोस्।

७३. अनि श्राद्ध गर्नेले उठेरै "ओ३म् आ यन्तु" इत्यादि मन्त्र उदात्तादिकण्ठस्वरसहित जपोस्।

७४. *अनि बसेर उपवीति (सव्य) भएर हस्तार्घपात्र बनाउन वैश्वदेवब्राह्मणसित अनुमति मागोस्। वैश्वदेवब्राह्मणले अनुमति दिउन्।*

(हस्तार्घपात्रकरणम्)

[७५]**ततः श्राद्धकर्ता उपविश्य** उपवीती **भूत्वाऽप उपस्पृश्य उदङ्मुखो वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽग्रे यज्ञियवृक्षचमसादिकं पत्रपुटकं वा प्रागग्रं भूमौ निधाय तत्र तूष्णीमेव** ("ओ३म् पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर् वः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः" इति मन्त्रेण) **पूर्वाग्रं यथोक्तरूपं पवित्रं धारयित्वा उदपात्रमादाय "ओ३म् शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रेण देवतीर्थानुगतमुखेनोदपात्रेण पवित्रोपरि पात्रे अप आसिञ्चेत्।**

[७६]**ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीती **भूत्वा दक्षिणाभिमुखः** ("ओ३म् हस्तार्घपात्राण्यहं

---

७५. अनि श्राद्ध गर्नेले बसेर उपवीति (सव्य) भएर आचमन गरेर उत्तरतिर फर्केर वैश्वदेविकब्राह्मणका अगाडि पूर्वाग्र (पूर्वतिर टुप्पो फर्केको) कानेदुनो राखेर तेसमा *("ओ३म् पवित्रे स्थः" इत्यादि मन्त्रले)* पूर्वाग्र (पूर्वतिर टुप्पो फर्केको) पवित्र राखेर तेसमा "ओ३म् शन् नो देवीः" इत्यादि मन्त्रले देवतीर्थसित मुख मिलेको जलपात्रले जल हालोस्।

७६. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर *(पितृब्राह्मणहरूसित हस्तार्घपात्र बनाउन अनुमति मागोस्,*

करिष्ये" इति पित्रादिब्राह्मणौ पृच्छेत्। पित्रादिब्राह्मणौ च "ओ३म् कुरुष्व" इत्यनुजानीयाताम्। ततः) **पितृब्राह्मणस्याऽग्रे भूमौ पित्राद्यर्घार्थानि दक्षिणाग्राणि प्राक्संस्थानि त्रीणि, मातामह-ब्राह्मणस्याऽग्रे च भूमौ मातामहाद्यर्घार्थानि दक्षिणाग्राणि प्राक्संस्थानि त्रीणि यज्ञिय-वृक्षचमसादिपात्राणि पत्रपुटकानि वा निधाय तेषु तूष्णीमेव** ("ओ३म् पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर् वः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः" इति मन्त्रेण मन्त्रावृत्या) **यथोक्त-रूपाणि दक्षिणाग्राणि पवित्राणि क्रमेण धारयित्वा उदपात्रमादाय "ओ३म् शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रेण पितृतीर्थानुगत-मुखेन उदपात्रेण पवित्रोपरि अर्घपात्रेषु प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्त्या क्रमेण अप आसिञ्चेत्।**

पितृब्राह्मणहरूले अनुमति दिउन्। अनि) पित्रादिका लागि तिन र मातामहादिका लागि तिन दक्षिणाग्र (दक्षिणतिर टुप्पो फर्काएका) कानेदुनाहरु तिति ब्राह्मणका अगाडि राखेर तिनमा मन्त्र नपढिकन *("ओ३म् पवित्रे स्थ" इत्यादि मन्त्रले पात्र-पिच्छे मन्त्र दोहोऱ्याउँदै)* दक्षिणाग्र (दक्षिणतिर टुप्पो फर्केका) पवित्रहरु क्रमैले राखेर "ओ३म् शन् नो देवीः" इत्यादि मन्त्र दोहोऱ्याउँदै दुनाहरुमा पवित्रमाथि पितृतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले जल हालोस्।

[७७]**ततः श्राद्धकर्ता** उपवीती **भूत्वा उदङ्मुखोऽप उपस्पृश्याऽनामिकामध्यमाङ्गुष्ठैस् तिलानादाय "ओ३म् तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄलँ् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा" इति मन्त्रेण वैश्वदेवार्घपात्रे प्राऽसव्यं तिलानावपेत्।**

[७८]("ओ३म् श्रीश् च ते लक्ष्मीश् च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणाऽमुम् मऽ इषाण सर्वलोकम् मऽ इषाण" इति मन्त्रेण पुष्पम्; "ओ३म् गन्धद्वारान् दुराधर्षान् नित्यपुष्टाङ् करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्" इति गन्धं चाऽर्घपात्रे प्रक्षिपेत्।)

[७९]**ततः** प्राचीनावीती **भूत्वा दक्षिणाभिमुखः श्राद्धकर्ता मध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठैस्**

---

७७. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर उत्तरतिर फर्केर आचमन गरेर साँइलि-माज्जि-बुडि उम्लाले तिल लिएर "ओ३म् तिलोऽसि" इत्यादि मन्त्रले वैश्वदेव अर्घपात्रमा सुल्टो गरेर (दाइनेतिरबाट देउरेतिर हाल्ने गरेर) तिल हालोस्।

७८. *अनि "श्रीश् च ते" इत्यादि मन्त्रहरुको उच्चारण गरेर फुल र चन्दन पनि अर्घपात्रमा हालोस्।*

७९. अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना दाइने काँदमा राखेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] भएर) दक्षिणतिर फर्केर माज्जि-चोरि-बुडि-

तिलानादाय "ओ३म् तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः। प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄलँ् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा" इति मन्त्रेण पित्राद्यर्घपात्रेषु मातामहाद्यर्घपात्रेषु च क्रमेण प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्त्याऽपसव्यं तिलानावपेत्।

[८०]("ओ३म् श्रीश् च ते लक्ष्मीश् च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणाऽमुम् मऽ इषाण सर्वलोकम् मऽ इषाण" इति मन्त्रेण पुष्पम्; "ओ३म् गन्धद्वारान् दुराधर्षान् नित्यपुष्टाङ्करीषिणीम्। ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्" इति गन्धं चाऽर्घपात्रेषु मन्त्रावृत्या प्रक्षिपेत्।)

[८१](तत **उपवीती** भूत्वा "ओ३म् हस्ताऽर्घपात्रं सम्पन्नम्" इति वैश्वदेविकब्राह्मणं पृच्छेत्, वैश्वदेविक-

---

उम्लाहरुले तिल लिएर "ओ३म् तिलोसि" इत्यादि मन्त्रले देउरेतिरबाट दाइनेतिर फाल्ने गरेर पित्रादिका अर्घपात्रहरुमा मन्त्र दोहोऱ्याउँदै क्रमशः तिल हालोस्।

८०. *अनि "श्रीश् च ते" इत्यादि मन्त्रहरुको उच्चारण गरेर फुल र चन्दन पनि हालोस्।*

८१. *अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर "ओ३म् हस्तार्घपात्रं सम्पन्नम् ?" भनेर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ सोदोस्, ति ब्राह्मणले "ओ३म् सुसम्पन्नम्" भनुन्। अनि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् हस्तार्घपात्रमुत्थापयामि" भनेर अर्घपात्र उठाउन वैश्वदेविकब्राह्मणसित अनुमति मागोस्। ति ब्राह्मणले "ओ३म् उत्थापयस्व" भनेर अर्घपात्र उठाउन अनुमति दिउन्।*

ब्राह्मणश् च "ओ३म् सुसम्पन्नम्" इति प्रतिब्रूयात्, ततः "ओ३म् हस्ताऽर्घपात्रम् उत्थापयामि" इति वैश्वदेविकब्राह्मणं पृच्छेत्, वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् उत्थापयस्व" इति प्रतिब्रूयात्)।

(हस्तार्घदानम्)

[८२]**ततः श्राद्धकर्ता उपवीती भूत्वा उदङ्मुखोऽप उपस्पृश्य कुशाङ्गुरीयकमनामिकामध्यपर्वणि धृत्वा पवित्रपाणिरासीन एव दक्षिणहस्तेन वैश्वदेवार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा** ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति **प्राङ्मुखं ... **) **प्रागग्रतया वैश्वदेविकब्राह्मणदक्षिणहस्ते प्राऽसव्यं स्थापयित्वा** (वामहस्तस्थार्घमन्त्रेण)

---

८२. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर उत्तरतिर फर्केर आचमन गरेर कुशको मुन्द्रो साँइलि उम्लाका माजाका पर्वमा लाएर कुशयुक्तहस्त भएर बसेरै दाइने हातले वैश्वदेवार्घपात्र उठाएर देउरे हातमा राखि तेस पात्रको पवित्र दाइने हातले लिएर पूर्वतिर टुप्पो पारेर *("ओ३म् नमो नारायणाय" भन्ने मन्त्रले)* वैश्वदेविकब्राह्मणका दाइने हातमा सव्य रीतिले राखेर *(देउरे हातमा रएको अर्घपात्रलाइ घोउटो दाइने हातले छोपेर)* "ओ३म् सा दिव्याः" इत्यादि मन्त्र पडेर (कुश-यव-जल लिएर) अर्घपात्र दाइने हातले लिएर "ओ३म् मासिकाऽपरपक्ष" इत्यादि वाक्य भनेर देवतीर्थले वैश्वदेविकब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र वैश्वदेविकब्राह्मणका दाइनेतिर उत्तानै राखोस्। वैश्वदेविकब्राह्मणले आँफ्नो हातको पवित्र तेस पात्रमा राखुन्।

पात्रमुखमधोमुखदक्षिणहस्तेन पिधाय) **"ओ३म् या दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा** (कुशयवजलान्यादाय) **अर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनादाय "ओ३म् मासिकाऽपरपक्षश्राद्धाऽनुकल्परूप-नभस्याऽपरपक्षरूप-महालयप्रयुक्तपित्रादिश्राद्ध-मातामहादिश्राद्धसम्बन्धिनो विश्वेदेवा एष वोऽर्घः" इत्युक्त्वा देवतीर्थेन वैश्वदेविक-ब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। सर्वेषु अर्घदानेषु अर्घपात्रेषु संस्रवमवशेषयेत्। तद् अर्घपात्रं वैश्वदेविकब्राह्मणदक्षिणभागे उत्तानमेव निदध्यात्। वैश्वदेविक-ब्राह्मणोऽपि स्वहस्तस्थं पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।**

[८३](ततः **प्राचीनावीती** भूत्वा "ओ३म् हस्तार्घपात्राणि सम्पन्नानि" इति पित्रादिब्राह्मण-मातामहादि-

---

८३. *अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर "ओ३म् हस्तार्घपात्राणि सम्पन्नानि" भनेर पितृब्राह्मण-मातामहब्राह्मणहरुलाइ सोदोस्, अनि ति ब्राह्मणहरुले "ओ३म् सम्पन्नानि" भनुन्। अनि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् हस्तार्घपात्राणि उत्थापयामि" भनेर ति*

ब्राह्मणौ पृच्छेत्, तौ ब्राह्मणौ च "ओ३म् सुसम्पन्नानि" इति प्रतिब्रूयाताम्, ततः "ओ३म् हस्तार्घपात्राणि उत्थापयामि" इति तौ ब्राह्मणौ पृच्छेत्, तौ ब्राह्मणौ च "ओ३म् उत्थापयस्व" इति प्रतिब्रूयाताम्)।

[८४] **(१) ततः** प्राचीनावीती **भूत्वा दक्षिणाभिमुखः श्राद्धकर्ता पवित्रपाणिरासीन एव दक्षिणहस्तेन पित्रर्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिण-हस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया** ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति मन्त्रेण) **अपसव्यं पितृब्राह्मण-दक्षिणहस्ते स्थापयित्वा** (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय) **"ओ३म् या**

ब्राह्मणहरुसित अर्घपात्रहरु उठाउन अनुमति मागोस् र ति ब्राह्मणहरुले "ओ३म् उत्थापयस्व" भनेर अनुमति दिउन्।

८४. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर पवित्रयुक्त हातवाला भएर बसेरै दाइने हातले पितृको अर्घ-पात्र उठाएर देउरे हातमा राखेर तेस पात्रको पवित्र दाइने हातले लिएर *("ओ३म् नमो नारायणाय" भन्ने मन्त्रले)* अपसव्य रीतिले पितृब्राह्मणका दाइने हातमा दक्षिणतिर टुप्पो पारि राखेर *(देउरे हातमा रएको अर्घपात्रलाइ उत्तानो दाइने हातले छोपेर)* "ओ३म् या दिव्या" इत्यादि मन्त्र पडेर *(मोटकतिलजलहरु लिएर)* अर्घपात्र दाइने हातले लिएर "ओ३म् अस्मत् पितर्" इत्यादि वाक्य पडेर पितृतीर्थले पितृब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घ दिंदा सबै अर्घदानमा अर्घपात्रहरुमा अलि-अलि निथार अवशिष्ट (बाँकि) राखोस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। पितृब्राह्मणले त्यो पवित्र नेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः श॰ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा (मोटकतिल-जलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय "ओ३म् अस्मत्पितः ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप एष तेऽर्घः" इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन पितृब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। सर्वेषु अर्घदानेषु अर्घपात्रेषु संस्रवमवशेषयेत्। अर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। पितृब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[८५](२) ततस् तथैव पितामहार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति मन्त्रेण) अपसव्यं पितृ-ब्राह्मणदक्षिणहस्ते स्थापयित्वा (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय) "ओ३म्

---

८५. अनि तेसै गरि पितामहको अर्घ उठाइ सबै कुरा उक्तरीतिले नै गरि पितामहलाइ पितृब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। पितृब्राह्मणले पनि त्यो पवित्र तेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

सा दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा (मोटकतिल-जलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय "ओ३म् अस्मत्पितामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप एष तेऽर्घः" इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन पितृब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। तदर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। पितृब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[८६](३) ततस् तथैव प्रपितामहार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति मन्त्रेण) अपसव्यं पितृब्राह्मणदक्षिणहस्ते स्थापयित्वा (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय)

---

८६. अनि तेसै गरि प्रपितामहको अर्घपात्र उठाइ सबै कुरा पूर्वोक्त रीतिले नै गरि प्रपितामहलाइ पितृब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। पितामहब्राह्मणले पनि पवित्र तेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

“ओ३म् या दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु” इति पठित्वा (मोटकतिलजलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय “ओ३म् अस्मत्प्रपितामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप एष तेऽर्घः” इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन पितृ-ब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। तदर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। पितृ-ब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[८७](४) ततस् तथैव मातामहार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया (“ओ३म् नमो नारायणाय” इति मन्त्रेण) अपसव्यं मातामहब्राह्मणदक्षिणहस्ते स्थापयित्वा (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय)

---

८७. अनि पूर्वोक्त रीतिले नै मातामहको अर्घपात्र उठाइ सबै कुरा पूर्वोक्त रीतिले नै गरि मातामहलाइ मातामहब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। मातामहब्राह्मणले पनि त्यो पवित्र तेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

"ओ३म् या दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा (मोटकतिलजलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय "ओ३म् अस्मन्मातामह ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप एष तेऽर्घः" इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन मातामह-ब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। तदर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। मातामहब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[८८](५) ततस् तथैव प्रमातामहार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति मन्त्रेण) अपसव्यं मातामहब्राह्मणदक्षिणहस्ते स्थापयित्वा (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय)

---

८८. अनि पूर्वोक्त रीतिले नै प्रमातामहको अर्घपात्र उठाइ सबै कुरा पूर्वोक्त रीतिले नै गरि प्रमातामहलाइ मातामहब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। मातामहब्राह्मणले पनि त्यो पवित्र तेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

"ओ३म् या दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा (मोटकतिलजलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय "ओ३म् अस्मत्प्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप एष तेऽर्घः" इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन मातामह-ब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। तदर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। माता-महब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[८९](६) ततस् तथैव वृद्धप्रमातामहार्घपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्पात्रस्थं पवित्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणाग्रतया ("ओ३म् नमो नारायणाय" इति मन्त्रेण) अपसव्यं मातामहब्राह्मणदक्षिणहस्ते स्थापयित्वा (वामहस्तस्थार्घपात्रमुखमुत्तानदक्षिणहस्तेन पिधाय)

---

८९. अनि पूर्वोक्त रीतिले नै वृद्धप्रमातामहको अर्घपात्र उठाइ सबै कुरा पूर्वोक्त रीतिले नै गरि वृद्धप्रमातामहलाइ मातामहब्राह्मणका हातमा पवित्रमाथि अर्घ देओस्। अर्घपात्र आँफ्ना ठाममा भैंमा राखोस्। मातामहब्राह्मणले पनि त्यो पवित्र तेसै अर्घपात्रमा राखुन्।

"ओ३म् या दिव्याऽ आपः पयसा सम्बभूवुर् याऽ अन्तरिक्ष्याऽ उत पार्थवीर् याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास् ता नऽ आपः शिवाः शꣳ स्योनाः सुहवा भवन्तु" इति पठित्वा (मोटकतिलजलान्यादाय) तदर्घपात्रं दक्षिणहस्तेनाऽऽदाय "ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप एष तेऽर्घः" इत्युक्त्वा पितृतीर्थेन मातामहब्राह्मणहस्ते पवित्रोपरि अर्घं दद्यात्। तदर्घपात्रं यथास्थानं भूमौ निदध्यात्। मातामहब्राह्मणोऽपि तत् पवित्रं तस्मिन् पात्रे निक्षिपेत्।

[१०]ततः पित्राद्यर्घपात्राणां संस्रवान् क्रमेण प्रथमेऽर्घपात्रे (वैश्वदेविकार्घपात्रे) समवनीय पवित्राणि च तस्मिन्नेव पात्रे दक्षिणाग्रतयैव निदध्यात्।

---

१०. अनि पित्रादिका सबै अर्घपात्रहरुका संस्रवहरु (निथारहरु) क्रमैले पैलो अर्घपात्रमा (वैश्वदेव अर्घपात्रमा) निथारेर पवित्रहरु पनि तेसै पात्रमा दक्षिणतिर टुप्पो पारेर एकत्र गरेर राखोस्।

(चक्षुःस्पर्शः)

[९१](तत आयुष्कामः श्राद्धकर्ता **उपवीती** भूत्वा तदर्घपात्रस्थजलेन अङ्गुष्ठाऽनामिकाभ्यां गृहीतेन "ओ३म् तच् चक्षुर् देवहितम् पुरस्ताच् छुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतञ् जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम् प्र ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम् भूयश् च शरदः शतात्" इति मन्त्रेण चक्षुषी स्पृशेत्। ततः **प्राचीनावीती** भवेत्)।

(पात्रन्युब्जीकरणम्)

[९२]**ततः सपवित्रं तत् पात्रम् "ओ३म् पितृभ्य स्थानमसि" इति मन्त्रेण वैश्वदेविकब्राह्मण-पितृब्राह्मणयोर् मध्ये दक्षिणाग्रतयाऽपसव्यं न्युब्जं निदध्यात्** (तदुपरि कुशत्रयं दद्यात्)।

---

९१. *अनि लामो आयु चाहाने श्राद्धकर्ताले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (सव्य भएर) अर्घपात्रका बुडिउम्ला-र-साइँलिउम्लाले लिइएका जलले "ओ३म् तच् चक्षुर्" इत्यादि मन्त्रले आँखा छोओस्। अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारोस् (प्राचीनावीति [अपसव्य] होओस्)।*

९२. अनि पवित्रहरुले युक्त त्यो (वैश्वदेव अर्घको) पात्र "ओ३म् पितृभ्य स्थानमसि" एस मन्त्रले वैश्वदेविकब्राह्मणका र पितृब्राह्मणका माजागा दक्षिणतिर टुप्पो पारेर अपसव्य रीतिले घोउटो पारेर राखोस् *(तेसमाथि तिन कुश राखोस्)*।

(ब्राह्मणेषु देवपितृपूजनम्)

[९३]**अत्राऽवसरे** ("ओ३म् अर्चयिष्ये" इति ब्राह्मणान् पृच्छेत्, ब्राह्मणाश् च "ओ३म् अर्चय" इति प्रतिब्रूयुः) **श्राद्धकर्ता** उपवीती **भूत्वा उदङ्मुखोऽप उपस्पृश्य पवित्रपाणिरासीन एव पातितदक्षिणजानुस् तूष्णीमेव वैश्वदेविकब्राह्मणाय देवतीर्थेन गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वाससां च प्राऽसव्यं प्रदानं कुर्यात्।**

[९४](वैश्वदेविककर्मपात्रकुशतिलजलान्यादाय "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् .... शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-.......शर्म-.......शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपा-

---

९३. एस अवसरमा श्राद्ध गर्नेले *(पूजा गर्नेछु भनेर ब्राह्मणहरुसित अनुमति मागोस्, ब्राह्मणहरुले अनुमति दिउन्)* उपवीति (सव्य) भएर उत्तरतिर फर्केर आचमन गरेर पवित्रयुक्तहस्त भएर बसेरै दाइने घुँडो भूमिसंलग्न गरेर चुपै लागेर वैश्वदेविकब्राह्मण-लाइ देवतीर्थले चन्दन, पुष्प (फुल), धूप, दीप, वस्त्र सव्य रीतिले देओस्।

९४. *वैश्वदेविककर्मपात्रबाट कुशतिलजलहरु लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य पडेर कुशादि छोडोस् र अर्चनाविधि पूर्ण होस् भनेर वैश्वदेविकब्राह्मणका हातमा जल देओस्, ति ब्राह्मणले परिपूर्ण होओस् भनुन्।*

णाम् अद्यकर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गते पार्वणश्राद्धे तच्छ्राद्धसम्बन्धिनो विश्वेदेवा पुरूरवो-माद्रवोनामान एतानि गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वासांसि वः स्वाहा" इति कुशादिकमुत्सृजेत्, "ओ३म् अर्चन-विधेः सर्वं परिपूर्णमस्तु" इति वैश्वदेविकब्राह्मणकरे जलं दद्यात्, वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्तु परिपूर्णम्" इति ब्रूयात्।)

[९५]**ततः प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पवित्रपाणिरासीन एव श्राद्धकर्ता तूष्णीमेव पितृब्राह्मणाय गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वाससां चाऽपसव्यं प्रदानं कुर्यात्।**

[९६](पित्र्यकर्मपात्रद्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलान्यादाय "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहाः ....शर्म- ....शर्म- ....शर्माणः ....गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपा अद्यकर्तव्ये भाद्रपदा-

---

९५. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गराएर कुशयुक्त हातवाला भएर बसेरै चुपैलागेर पितृब्राह्मणलाइ चन्दन, पुष्प (फुल), धूप, दीप, वस्त्र पनि अपसव्य रीतिले देओस्।

९६. *पित्र्यकर्मपात्रबाट मोटकतिलजल लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य पडेर कुशादि छोडोस् र अर्चनविधि पूर्ण होस् भनेर पितृब्राह्मणका हातमा जल देओस्, ति ब्राह्मणले परिपूर्ण होओस् भनुन्।*

ऽपरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एतानि गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वासांसि त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति द्विगुणदर्भा(मोटका)दिकमुत्सृजेत्, "ओ३म् अर्चनविधेः सर्वं परिपूर्णमस्तु" इति पितृब्राह्मणकरे जलं दद्यात्, पितृब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्तु परिपूर्णम्" इति ब्रूयात्।)

[९७]ततस् तथैव मातामहब्राह्मणायाऽपि गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वाससां चाऽपसव्यं प्रदानं कुर्यात्।

[९८](पित्र्यकर्मपात्रद्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलान्यादाय "ओ३म् अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्ध-प्रमातामहाः ....शर्म- ....शर्म- ....शर्माणः ....गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपा अद्यकर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एतानि गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-वासांसि त्रेधा विभज्य युष्मभ्यं स्वधा" इति द्विगुणदर्भा(मोटका)दिकमुत्सृजेत्, "ओ३म् अर्चनविधेः सर्वं परिपूर्णमस्तु" इति मातामह-ब्राह्मणकरे जलं दद्यात्, मातामहब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्तु परिपूर्णम्" इति ब्रूयात्।)

---

९७. अनि उक्त प्रकारले नै मातामहब्राह्मणलाइ पनि चन्दन फुल इत्यादि अपसव्य रीतिले देओस्।

९८. *पित्र्यकर्मपात्रबाट मोटकतिलजल लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य पडेर कुशादि छोडोस् र अर्चनविधि पूर्ण होस भनेर मातामहब्राह्मणका हातमा जल देओस्, ति ब्राह्मणले परिपूर्ण होओस् भनुन्।*

(अग्नौकरणम्)

[९९]ततः श्राद्धकर्ता वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽग्रतः किञ्चिद्दूरे प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरेवोपविश्य सुवर्णपात्रे वा रजतपात्रे वा पत्रपात्रे वा पिण्डनिर्माणायाऽपि प्रयोक्तुं योग्ये घृताक्तं प्रभूतमेवाऽन्नं पाकभाण्डादुद्धृत्य "ओ३म् अग्नौ करिष्ये" इति वैश्वदेविकब्राह्मण-पितृब्राह्मण-मातामहब्राह्मणान् पृच्छेत्। ततस् ते ब्राह्मणा अपि "ओ३म् कुरुष्व" इत्यनुजानीयुः।

[१००]ततः श्राद्धकर्ता स्वस्याऽग्रे भूमौ दक्षिणाग्रं पत्रपुटकं स्थापयित्वा तत्र अप

---

९९. अनि श्राद्ध गर्नेले वैश्वदेविकब्राह्मणका अगाडि केइ पर प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमि-संलग्न गरेरै बसेर सुवर्णपात्रादि कुनै पिण्ड बनाउन पनि प्रयोगमा ल्याउन मिल्ने पात्रमा पकाएका भाँडामा नै घिउ चुआएर घृतयुक्त बनाइएको धेरै नै अन्न (भात) पकाएका भाँडाबाट झिकेर (पस्केर) "ओ३म् अग्नौ करिष्ये (होम्ने छु)" भनेर वैश्वदेविकब्राह्मण-पितृब्राह्मण-मातामहब्राह्मणहरुलाइ सोदोस्। अनि ति ब्राह्मणहरुले हुन्छ होम गर्नुहोस् भनि अनुमति दिउन्।

१००. अनि श्राद्ध गर्नेले आँफ्ना अगाडि भैंमा दक्षिणतिर टुप्पो पारेर दुनो राखेर तेसमा जल हालेर कुशहरुले तेस जलपात्रको

आसिच्य कुशैः परिस्तीर्य तत्रैवाऽप्सु "ओ३म् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा" इति प्रथमामाहुतिं हुत्वा "ओ३म् सोमाय पितृमते स्वाहा" इति द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्।

(भूस्वामिपितृभ्योऽन्नस्य दानम्)

[१०१](ततः श्राद्धकर्ता **प्राचीनावीती** भूत्वा- "ओ३म् यथा चक्रायुधो विष्णुस् त्रैलोक्यं परिरक्षति। एवं मण्डलभस्मैतत् सर्वभूतानि रक्षतु" इति हस्तच्योतितजलेन वामावर्तेन चतुष्कोणं मण्डलं विधाय द्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलानि हस्ते कृत्वा तदुपरि तिलघृतमधुजलयुताऽन्नवतीं पत्रपात्रीं निधाय "ओ३म् एतदन्नं सजलमेतद्भूस्वामिपितृभ्यो नमः" इत्युत्सृज्य ताम् अन्नपत्रपात्रीं मण्डलमध्ये निदध्यात्।)

परिस्तरण (यथाविधि चारैतिर कुश ओच्छ्याउने काम) गरि तिँहिँ जलमा "ओ३म् कव्यवाहनाय स्वाहा" भन्ने मन्त्रले प्रथम आहुति होमेर "ओ३म् सोमाय पितृमते स्वाहा" भन्ने मन्त्रले दोस्रो आहुति होमोस्।

१०१. *अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (अपसव्य भएर) श्राद्ध गर्नेले भैंमा वामावर्त गरि (देउरे हातपट्टि घुम्ने गरि) जलले "ओ३म् यथा चक्रायुधो विष्णुः" इत्यादि मन्त्रले चारकुने मण्डल बनाओस् र हातमा मोटक-तिल-जल लिएर तेसमाथि भूस्वामिपितृको तिल-घिउ-मह-जलले युक्त अन्नपात्र [सिदा] राखि त्यो भूस्वामि-पितृको अन्नपात्र [सिदा] "ओ३म् एतदन्नम्" इत्यादि वाक्य पडेर तेस मण्डलमा राखिदेओस्।*

(हुतशेषदानादिकम्)

१०२ ततः श्राद्धकर्ता उपवीती भूत्वा उदङ्मुखोऽप उपस्पृश्य पातितदक्षिणजानुः पवित्रपाणिरासीन एव वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनपात्रे हुतशेषं किञ्चिदन्नमुद्धृत्य वैश्वदेविकब्राह्मणाय दत्त्वा (मधुनाऽभिघार्य) तदग्रे भूमौ उपनिहितं तद् वैश्वदेविक-ब्राह्मणभोजनपात्रम् (उत्तानाभ्याम् ऋजुभ्यां पाणिभ्याम्) आलभ्योत्सृज्य "ओ३म् पृथिवी ते पात्रन् द्यौरपिधानम् ब्राह्मणस्य मुखेऽ अमृतेऽ अमृतञ् जुहोमि स्वाहा" इति जपेत्। ततो वैश्वदेविक-ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्तस्याऽङ्गुष्ठमादाय "ओ३म् इदंव् विष्णुर्

---

१०२. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर उत्तरतिर फर्केर आचमन गरेर दाइने घुँडो भूमिसंलग्न गरेर कुशयुक्त हातवाला भएर बसेरै होमेर रएको केइ अन्न वैश्वदेविकब्राह्मणका भोजनपात्रमा राखेर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ टक्र्याएर *(महले त्यो अन्न भिजाएर, तेस अन्नमा मह चुआएर)* वैश्वदेवब्राह्मणका अगाडि भूमिमा टक्र्याइएको त्यो वैश्वदेविकब्राह्मणको भोजन-पात्रलाइ *(सोजा [उत्ताना] हातहरुले)* छोएर छोडेर "ओ३म् पृथिवी" इत्यादि मन्त्र जपोस्। अनि वैश्वदेविकब्राह्मणको दाइने हातको बुडि उम्लो समातेर "ओ३म् इदंव् विष्णुर्" इत्यादि मन्त्रले त्यो बुडि उम्लालाइ घोउटो पारेर तेस अन्नमा गाडोस्।

विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाँसुरे" इति मन्त्रेण न्युब्जं तं तस्मिन्नन्ने अवगाहयेत्।

[१०३]("ओ३म् इदमन्नम्" इत्यन्ने, "ओ३म् इमा आपः" इति जले, "ओ३म् इदमाज्यम्" इति घृते, "ओ३म् इदं हविः" इति पुनः अन्ने, "ओ३म् एतानि उपकरणानि" इति क्रमेण अन्न-जल-घृतादिषु वैश्वदेविकब्राह्मणदक्षिणाङ्गुष्ठम् अवगाहयेत्।)

[१०४]**ततोऽनामिकामध्यमाङ्गुष्ठैस् तिलानादाय "ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाँसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण साऽन्नपात्रं वैश्वदेविकब्राह्मणं वैश्वदेविकब्राह्मणाऽन्नपात्रमेव वा परितः प्रादक्षिण्येन तान् तिलान् प्रकिरेत्। ततोऽप उपस्पृशेत्।**

---

१०३. *"ओ३म् इदमन्नम्" इत्यादि वाक्यहरु पढ्दै अन्न, जल, घिउ इत्यादिमा वैश्वदेविकब्राह्मणको दाइने हातको बुडि उम्लो गाडोस्।*

१०४. अनि साँइलि-माज्जि-बुडिउम्लाहरुले तिल लिएर "ओ३म् अपहता" इत्यादि मन्त्रले अन्नपात्रसहित वैश्वदेवब्राह्मणका वा वैश्वदेवब्राह्मणका अन्नपात्रका ओरिपरि प्रदक्षिण रूपमा ति तिल छरोस्। अनि आचमन गरोस् (अथवा दाइने हातले पानि छोओस्)।

१०५ ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पवित्र-पाणिरासीन एव पितृब्राह्मणभोजनपात्रे हुतशेषं किञ्चिदन्नमुद्धृत्य पितृब्राह्मणाय दत्त्वा (मधुनाऽभिघार्य) तदग्रे भूमौ उपनिहितं तत् पितृब्राह्मणभोजनपात्रम् (अधोमुखाभ्यां व्यस्ताभ्यां पाणिभ्याम्) आलभ्योत्सृज्य "ओ३म् पृथिवी ते पात्रन् द्यौरपिधानम् ब्राह्मणस्य मुखेऽ अमृतेऽ अमृतञ् जुहोमि स्वाहा" इति जपेत्। ततः पितृब्राह्मणस्य दक्षिणहस्तस्याऽङ्गुष्ठमादाय "ओ३म् इदवं विष्णुर् विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पाँसुरे" इति मन्त्रेण न्युब्जं तं तस्मिन्नन्ने अवगाहयेत्।

---

१०५. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गराएर कुशयुक्त हातवाला भएर बसेरै पितृब्राह्मणका भोजनपात्रमा अलिकति हुतशेष (हवन गरेर बाँकि रएको) अन्न राखेर त्यो भोजनपात्र पितृब्राह्मणलाइ टक्र्याएर *(तेस अन्नलाइ महले भिजाएर)* पितृब्राह्मणका अगाडि भैंमा टक्र्याइएको त्यो पितृब्राह्मणभोजनपात्रलाइ *(दाइने हातका मणिबन्धमाथि [नारिमाथि] देउरे हातको मणिबन्ध [नारि] राखिएका अधोमुख [घोउटा] हातहरुले)* छोएर छोडि "ओ३म् पृथिवी ते" इत्यादि मन्त्र जपोस्। अनि पितृब्राह्मणको दाइने हातको बुडिउम्लो समातेर "ओ३म् इदवं विष्णुर्" इत्यादि मन्त्रले घोउटो त्यो बुडिउम्लालाइ तेस अन्नमा गाडोस्।

[१०६]("ओ३म् इदमन्नम्" इत्यन्ने, "ओ३म् इमा आपः" इति जले, "ओ३म् इदमाज्यम्" इति घृते, "ओ३म् इदं हविः" इति पुनः अन्ने, "ओ३म् एतानि उपकरणानि" इति क्रमेण अन्न-जल-घृतादिषु पितृ-ब्राह्मणदक्षिणाङ्गुष्ठम् अवगाहयेत्।)

[१०७]**ततो मध्यमाप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैस् तिलानादाय "ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाᳪसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण सान्नपात्रं पितृब्राह्मणं पितृब्राह्मणान्नपात्रमेव वा परितस् तान् तिलान् अप्रादक्षिण्येन पितृतीर्थानुगुण्येन च प्रकिरेत्। ततोऽप उपस्पृशेत्।**

[१०८]**ततस् तथैव मातामहब्राह्मणभोजनपात्रे हुतशेषं किञ्चिदन्नमुद्धृत्य**

---

१०६. *"ओ३म् इदमन्नम्" इत्यादि वाक्यहरु पढ्दै अन्न, जल, घिउ इत्यादिमा पितृब्राह्मणको दाइने हातको बुडि उम्लो गाडोस्।*

१०७. अनि माज्जि-चोरि-बुडिउम्लाहरुले तिल लिएर "ओ३म् अपहता" इत्यादि मन्त्रले अन्नपात्रसहित पितृब्राह्मणका वा पितृ-ब्राह्मणका अन्नपात्रका ओरिपोरि अप्रदक्षिण रूपमा पितृतीर्थानुगुण हुने गरि ति तिल छरोस्। अनि आचमन गरोस् (अथवा दाइने हातले पानि छोओस्)।

१०८. अनि तेसै गरि मातामहब्राह्मणका भोजनपात्रमा अलिकति हुतशेष अन्न राखेर अलिकति हुतशेष अन्न पिण्डका लागि पनि

हुतशेषमन्नं किञ्चित् पिण्डार्थमवशेष्य च मातामहब्राह्मणाय दत्त्वा (मधुनाऽभिघार्य) **तदग्रे भूमौ उपनिहितं तन् मातामहब्राह्मणभोजनपात्रम्** (अधोमुखाभ्यां व्यस्ताभ्यां पाणिभ्याम्) **आलभ्योत्सृज्य "ओ३म् पृथिवी ते पात्रन् द्यौरपिधानम् ब्राह्मणस्य मुखेऽ अमृतेऽ अमृतञ् जुहोमि स्वाहा" इति जपेत्। ततो मातामह-ब्राह्मणस्य दक्षिण-हस्तस्याऽङ्गुष्ठमादाय "ओ३म् इदंव् विष्णुर् विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढ-मस्य पाᳬसुरे" इति मन्त्रेण न्युब्जं तं तस्मिन्नन्ने अवगाहयेत्।**

[१०९]("ओ३म् इदमन्नम्" इत्यन्ने, "ओ३म् इमा आपः" इति जले, "ओ३म् इदमाज्यम्" इति घृते,

---

अवशिष्ट राखेर त्यो भोजनपात्र मातामहब्राह्मणलाइ टक्र्याएर *(तेस अन्नलाइ महले भिजाएर)* मातामहब्राह्मणका अगाडि भैंमा टक्र्याइएको त्यो मातामहब्राह्मणभोजनपात्रलाइ *(दाइने हातका मणिबन्धमाथि देउरे हातको मणिबन्ध राखिएका अधोमुख [घोउटा] हातहरुले)* छोएर छोडि "ओ३म् पृथिवी ते" इत्यादि मन्त्र जपोस्। अनि मातामहब्राह्मणको दाइने हातको बुडि उम्लो समातेर "ओ३म् इदंव् विष्णुर्" इत्यादि मन्त्रले त्यो घोउटो बुडि उम्लालाइ तेस अन्नमा गाडोस्।

१०९. *"ओ३म् इदमन्नम्" इत्यादि वाक्यहरु पढ्दै अन्न, जल, घिउ इत्यादिमा ब्राह्मणको दाइने हातको बुडि उम्लो गाडोस्।*

"ओ३म् इदं हविः" इति पुनः अन्ने, "ओ३म् एतानि उपकरणानि" इति क्रमेण अन्न-जल-घृतादिषु ब्राह्मण-दक्षिणाङ्गुष्ठम् अवगाहयेत्।)

[११०]ततो मध्यमाप्रादेशिन्यङ्गुष्ठैस् तिलानादाय "ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाꣳसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण सान्नपात्रं मातामहब्राह्मणं मातामहब्राह्मणान्नपात्रमेव वा परितस् तान् तिलान् अप्रादक्षिण्येन पितृतीर्थानुगुण्येन च प्रकिरेत्। ततोऽप उपस्पृशेत्।

(वैश्वदेविकब्राह्मणाय घृतौदनादीनां दानम्)

[१११]ततः उपवीती श्राद्धकर्ता पवित्रपाणिरासीन एव वैश्वदेविकब्राह्मणाय

---

११०. अनि माज्जि-चोरि-बुडिउम्लाहरुले तिल लिएर "ओ३म् अपहता" इत्यादि मन्त्रले अन्नपात्रसहित मातामहब्राह्मणका वा मातामहब्राह्मणका अन्नपात्रका ओरिपोरि अप्रदक्षिण रूपमा पितृतीर्थानुगत हुने गरि ति तिल छरोस्। अनि आचमन गरोस् (अथवा दाइने हातले पानि छोओस्)।

१११. अनि उपवीति (सव्य) भएको श्राद्ध गर्नेले कुशयुक्त हातवाला भएर बसेरै वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ भुजा खिर इत्यादि अन्न यथाशक्ति देओस्।

घृतौदन–क्षीरौदन–कृशर–मोदकशष्कुल्यादिभक्ष्य–संयावाऽपूपादिभोज्यरूपं नाना-प्रकारसंस्कृतनानाविधहृद्यमांसस्थानापन्नसुसंस्कृतस्फुरितमाषवटक-नानाविधशाक-व्यञ्जना-ऽषाडवराग-लेह्य-चूष्य-कन्द-मूल-फल-पानक-पयो-दधि-शर्करा-रसाला-मधु-घृत-जल-सूपयुतं सुखोष्णं यथेष्टं यथाशक्ति वा अन्नं दद्यात्।

(अन्नसङ्कल्पः)

[११२](तत **उपवीत्येव** भूमौ सजलं पत्रपुटकं निधाय दक्षिणहस्तेन कुशतिलजलमादाय वामहस्त-कनिष्ठाङ्गुल्या भूमिष्ठपत्रपुटकजलं वामहस्ताङ्गुष्ठेन ब्राह्मणभोज्यान्नं च स्पृष्ट्वा "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम् ....गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्य-स्वरूपाणां तथा अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म-..........शर्म-..........शर्मणाम्

---

११२. *अनि जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेरै (उपवीति [सव्य] नै रएर) भैंमा जलयुक्त दुनो राखेर दाइने हातले देवकर्मपात्रका कुश तिल र जल लिएर देउरे हातका कान्छिउम्लाले भैंमा राखेका दुनाको पानि र बुडिउम्लाले अन्न छोएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य उच्चारण गरेर कुश-तिल-जलहरु भैंमा नै छोडोस्। अनि अन्नसङ्कल्पसिद्ध होओस्, भोजन गर्नुहोस् भन्ने अर्थका वाक्य उच्चारण गरि वैश्वदेवब्राह्मणका हातमा जल देओस्।*

..........गोत्राणां वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपाणां च श्राद्धाभ्यां सम्बद्धेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरूरवोमाद्रवो-नामभ्यः अद्य कर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे इदमन्नं सजलं सोपस्करं परिविष्टं यथावश्यकं ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं परिवेक्ष्यमाणं च अक्षय्यतृप्तिहेतोर् वः स्वाहा" इति भूमावेव कुशादिक-मुत्सृजेत्। ततः "ओ३म् अन्नसङ्कल्पसिद्धिरस्तु, भवन्तोऽश्नन्तु" इति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्।)

(पितृब्राह्मणाय घृतौदनादीनां दानम्)

[११३]**ततः प्राचीनावीती भूत्वा पवित्रपाणिरासीन एव श्राद्धकर्ता पितृब्राह्मणाय घृतौदन–क्षीरौदन–कृशर–मोदकशष्कुल्यादिभक्ष्य–संयावापूपादिभोज्यरूपं नाना-प्रकारसंस्कृतनानाविधहृद्यमांसस्थानापन्नसुसंस्कृतस्फुरितमाषवटक-नानाविधशाक-व्यञ्जना-ऽषाडवराग-लेह्य-चूष्य-कन्द-मूल-फल-पानक-पयो-दधि-शर्करा-रसाला-मधु-घृत-जल-सूपयुतं सुखोष्णं यथेष्टं यथाशक्ति वा अन्नं दद्यात्।**

---

११३. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर श्राद्ध गर्नेले कुशयुक्त हातवाला भएर बसेरै पितृब्राह्मणलाइ भुजा खिर इत्यादि अन्न-व्यञ्जनादि यथाशक्ति देओस्।

(अन्नसङ्कल्पः)

[११४](ततः **प्राचीनावीती** एव भूमौ सजलं पत्रपुटकं निधाय दक्षिणहस्तेन द्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलमादाय वामहस्त-कनिष्ठाङ्गुल्या भूमिष्ठपत्रपुटकजलं वामहस्ताङ्गुष्ठेन ब्राह्मणभोज्यान्नं च स्पृष्ट्वा "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यः ....शर्म- ....शर्म- ....शर्मभ्यः ....गोत्रेभ्यो वसु-रुद्रा-ऽऽदित्य-स्वरूपेभ्यः अद्य कर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे इदमन्नं सजलं सोपस्करं परिविष्टं यथावश्यकं ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं परिवेक्ष्यमाणं च अक्षय्यतृप्तिहेतोर् वः स्वधा" इति भूमावेव द्विगुणदर्भा-(मोटका)दिकमुत्सृजेत्। ततः "ओ३म्, अन्नसङ्कल्पसिद्धिरस्तु, भवन्तोऽश्नन्तु" इति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्।)

(मातामहब्राह्मणाय घृतौदनादीनां दानम्)

[११५]**ततस् तथैव मातामहब्राह्मणाय च घृतौदन-क्षीरौदन-कृशर-मोदकशष्कुल्या-**

---

११४. *अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] नै रएर) भुँमा जलयुक्त दुनो राखेर दाइने हातले पितृकर्मपात्रका मोटक तिल र जल लिएर देउरे हातका कान्छिउम्लाले भुँमा राखेका दुनाको पानि र बुडिउम्लाले अन्न छोएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य उच्चारणगरेर मोटक-तिल-जलहरु भुँमा नै छोडोस्। अनि अन्नसङ्कल्पसिद्ध होओस्, भोजन गर्नुहोस् भन्ने अर्थका वाक्य उच्चारण गरि पितृब्राह्मणका हातमा जल देओस्।*

११५. अनि तेसै गरि मातामहब्राह्मणलाइ पनि भुजा खिर इत्यादि अन्न यथाशक्ति देओस्।

दिभक्ष्य-संयावाऽपूपादिभोज्यरूपं नानाप्रकारसंस्कृतनानाविधहृद्यमांसस्थानापन्न-सुसंस्कृतस्फुरितमाषवटक-नानाविधशाक-व्यञ्जना-ऽषाडवराग-लेह्य-चूष्य-कन्द-मूल-फल-पानक-पयो-दधि-शर्करा-रसाला-मधु-घृत-जल-सूपयुतं सुखोष्णं यथेष्टं यथाशक्ति वा अन्नं दद्यात्।

(अन्नसङ्कल्पः)

[११६](ततः **प्राचीनावीती** एव भूमौ सजलं पत्रपुटकं निधाय दक्षिणहस्तेन द्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजल-मादाय वामहस्त-कनिष्ठाङ्गुल्या भूमिष्ठपत्रपुटकजलं वामहस्ताङ्गुष्ठेन ब्राह्मणभोज्यान्नं च स्पृष्ट्वा "ओ३म् अस्मन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहेभ्यः ....शर्म-............शर्म-............शर्मभ्यः ....गोत्रेभ्यो वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपेभ्यः अद्य कर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे इदमन्नं सजलं

---

११६. *अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेरै (प्राचीनावीति [अपसव्य] नै रएर) भैंमा जलयुक्त दुनो राखेर दाइने हातले पितृकर्मपात्रका मोटक तिल र जल लिएर देउरे हातका कान्छिउम्लाले भैंमा राखेका दुनाको पानि र बुडिउम्लाले अन्न छोएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य उच्चारणगरेर मोटक-तिल-जलहरु भैंमा नै छोडोस्। अनि अन्नसङ्कल्पसिद्ध होओस्, भोजन गर्नुहोस भन्ने अर्थका वाक्य उच्चारणगरि ब्राह्मणका हातमा जल देओस्।*

सोपस्करं परिविष्टं यथावश्यकं ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं परिवेक्ष्यमाणं च अक्षय्यतृप्तिहेतोर् वः स्वधा" इति भूमावेव द्विगुणदर्भा(मोटका)दिकमुत्सृजेत्। ततः "ओ३म् अन्नसङ्कल्पसिद्धिरस्तु, भवन्तोऽश्नन्तु" इति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्।)

(ब्राह्मणभोजनम्)

[११७]ब्राह्मणाश् च आचम्य भूमौ बलिहरणमकृत्वैव प्राणाहुतीर् हुत्वाऽहुत्वैव वा मौनिनो यथासुखमश्नीयुः।

[११८]तदा श्राद्धकर्तुः पत्नीजनः पुत्त्रोऽन्यो वा योग्यो जनो यथार्हमुपवीती

---

११७. ब्राह्मणहरुले आचमन गरेर भूमिमा बलिहरण नगरिकनै प्राणाहुति होमेर ("प्राणाय स्वाहा" इत्यादि वाक्य उच्चारणगरि पञ्चग्रास खाएर) वा नहोमिकनै मौनधारण गरेर सजिलो गरि भोजन गरुन्।

११८. तेस अवसरमा श्राद्ध गर्नेकि पत्नीले वा पुत्त्रले वा अरु योग्य जनले यथायोग्य उपवीति (सव्य) वा प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर ब्राह्मणहरुका इच्छाअनुसार भुजा इत्यादि भोज्यपदार्थहरु थपिथपि भोज्य पदार्थादिका मधुरता अम्लता स्वादुता इत्यादि गुणको प्रशंसा गर्दै ब्राह्मणहरुलाइ खान प्रोत्साहित गर्दै भोजन गराउन्।

प्राचीनावीती वा ब्राह्मणेच्छानुसारं घृतौदनादिकं परिविष्यपरिविष्य पाकगुणादिकं प्रशंसन् ब्राह्मणान् भोजयेत्।

(ब्राह्मणेषु अश्नत्सु जपः)

[११९]ब्राह्मणेषु अश्नत्सु सत्सु श्राद्धकर्ता वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽग्रतः किञ्चिद्दूरे उत्तरभागे कुशेषु कुशोत्तरे आसने वा उपविश्य उपवीती प्राङ्मुख आचम्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती "ओ३म्। भूरब् भुवः स्वः। ओ३म्। तत् त्संवितुरव् वरेण्ण्यम्

---

११९. ब्राह्मणहरुले भोजन गर्दै गर्दा श्राद्ध गर्नेले वैश्वदेविकब्राह्मणका अगाडि केइ पर उत्तर भागमा कुशहरुमा वा कुश राखिएका आसनमा बसेर उपवीति (सव्य) भएर पूर्व फर्केर आचमन गरि दक्षिणतिर फर्केर प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर ब्राह्मणहरु तृप्त नभइञ्जेल प्रणव (ओङ्कार), महाव्याहृति, प्रणव र गायत्री तथा आँफ्ना सूत्रमा विहित राक्षोघ्नमन्त्र इत्यादि ब्राह्मणहरुलाइ सुनाउँदै उदात्त इत्यादि कण्ठस्वरले युक्त रूपमा जपोस्। आँफ्नो सूत्रमा विहित राक्षोघ्नमन्त्रादिको जप गर्न समर्थ नभए तिनका ठाममा सावित्र गायत्री वा "ओ३म् नमो वः पितरो रसाय" इत्यादि यजुहरु नै ब्राह्मणहरु तृप्त नभइञ्जेल वारंवार उदात्तादिकण्ठस्वरयुक्त रूपमा जपोस्। (शत्रुघ्न मिश्रको मन्त्रार्थदीपिकाका तर्पणमन्त्रव्याख्याको र श्राद्धमन्त्रव्याख्याको (पृ.२८,२९,३८) पनि विचार गरि याँहाँ एस मन्त्रको समावेश गरिएको छ।)

"भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्।" इति उदात्तादिकण्ठस्वरसहितं जपेत्। ततः स्वसूत्रोक्तराक्षोघ्नमन्त्रादिकं ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं ब्राह्मणान् संश्रावयञ् जपेत्। तत्राऽशक्तत्वे राक्षोघ्नमन्त्रादिस्थाने गायत्रीमेव जपेत्, अथवा राक्षोघ्न-मन्त्रादिस्थाने "ओ३म् नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वो गृहान् नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्म" इति मन्त्रं ब्राह्मणतृप्तिपर्यन्तं पुनःपुनः उदात्तादि-कण्ठस्वर-सहिततया जपेत्।

(विकरः)

[१२०] ततो ब्राह्मणाँस् तृप्तान् ज्ञात्वा श्राद्धकर्ता प्राचीनावीत्येव एकस्मिन् पत्रपुटके

---

१२०. अनि ब्राह्मण तृप्त भएको बुजेपछि श्राद्ध गर्नेले एउटा दुनामा श्राद्धका निम्ति बनेका भुजा, खिर इत्यादि सबै प्रकारका अन्न समेत सबै नै भक्ष्य-भोज्य, तर्कारि, अचार, चटनि, कन्द, मूल, फल इत्यादि वस्तु अलिअलि लिएर तेसमा जल पनि हालेर

स्वल्पंस्वल्पं घृतौदन-क्षीरौदन-कृशर-मोदकशष्कुल्यादिभक्ष्य-संयावापूपादिभोज्य-रूपं नानाप्रकारसंस्कृतनानाविधहृद्यमांसस्थानापन्नसुसंस्कृतस्फुरितमाषवटक-नाना-विधशाक-व्यञ्जनाऽषाडवराग-लेह्य-चूष्य-कन्द-मूल-फल-पानक-पयो-दधि-शर्करा-रसाला-मधु-घृत-जल-सूपयुतं यथोपपन्नं वा अन्नमुद्धृत्य जलेनाऽऽप्लाव्य दक्षिणा-भिमुखः पितृब्राह्मणस्याऽग्रे ब्राह्मणान्नपात्रसन्निधौ भूमौ (दक्षिणाग्रकुशत्रयं सतिलमास्तीर्य द्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलमादाय– "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्। उच्छिष्टभागधेयानां दर्भेषु विकरासनम्" इति मन्त्रेण द्विगुणदर्भ(मोटक)रूपमासनमास्तृतकुशोपरि उत्सृजेत्। ततो द्विगुणदर्भ-(मोटक)तिलजलमादाय– "अग्निदग्धाश् च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्" इति मन्त्रमुच्चार्य आस्तृतकुशोपरि) **तदन्नं प्रकिरेत्।** (अत्र मन्त्रौ ओङ्काररहितौ एव प्रयुञ्जीत। अन्नं प्रकीर्य कुशान् परित्यजेत्।) **कुशाङ्गुलीयकं त्यजेच् च।**

दक्षिणतिर फर्केर ब्राह्मणका अगाडि ब्राह्मणभोजनपात्रका समीपमा भैंमा *(मोटक-तिल-जल लिएर मन्त्रहरु पढेर)* त्यो अन्न छरोस् *(याँहाँ मन्त्र ओङ्काररहित नै प्रयुक्त गरोस्)* र लाएको कुशको मुन्द्रो त्यागोस्।

(ब्राह्मणेभ्यः अपां दानम्)

[१२१]ततः श्राद्धकर्ता हस्तौ प्रक्षाल्योपवीती भूत्वाऽप उपस्पृश्य अन्यत् कुशाङ्गुलीयकमनामिकामध्यपर्वणि धृत्वा पवित्रपाणिरासीन एव वैश्वदेविकब्राह्मणाय तस्य हस्ते उदपात्रेण सकृदपो दद्यात्। वैश्वदेविकब्राह्मणश् च यथाविधि आचामेत्।

[१२२]ततः पवित्रपाणिरासीन एव क्रमेण पितृब्राह्मणाय मातामहब्राह्मणाय च तयोर् हस्ते उदपात्रेण सकृत्सकृदपो दद्यात्। तौ ब्राह्मणौ च यथाविधि आचामेताम्।

---

१२१. अनि श्राद्ध गर्नेले हात धोएर जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (उपवीति भएर [सव्य भएर]) आचमन गरोस्। अनि दाइने हातको साइँलि उम्लाको माजाको पर्वमा आर्को कुशको मुन्द्रो लाएर पवित्रयुक्तहस्त भएर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ एकपल्ट हातमा जल देओस्। वैश्वदेविकब्राह्मणले यथाविधि भोजनान्तको आचमन गरुन्।

१२२. अनि पवित्रयुक्तहस्त भएर बसेरै क्रमैले पितृब्राह्मणलाइ र मातामहब्राह्मणलाइ पनि तिनका हातमा जलपात्रले एकएक पटक जल देओस्। ति ब्राह्मणले आचमन गरुन्।

[१२३]अत्र वागृयमनियमत्यागः।

(महाव्याहृत्यादिजपः)

[१२४]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती भूत्वा वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽग्रतः किञ्चिद्-दूरे उत्तरभागे कुशेषु कुशोत्तरे आसने वा दक्षिणाभिमुख उपविश्य उदात्तादिकण्ठ-स्वरसहितं जपेत्– "ओ३म्। भूर्ब् भुवः स्वः। ओ३म्। तत् त्सवितुर्व् वरेण्ण्यम् भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्॥ मधु वाताऽ ऋतायते मधु क्क्षरन्ति सिन्धवः। माद्ध्वीर्न्न् नः सन्त्वोषधीः॥ मधु नक्क्तमुतोषसो मधुमत्त्

---

१२३. याँहाँ वाग्यमनियमको (शास्त्रविहित वाणीबाएक अरु वाणी नबोल्ने नियमको) त्याग हुन्छ।

१२४. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर वैश्वदेविकब्राह्मणका अगाडि केइ पर उत्तरभागमा कुशमा वा कुश राखेका आसनमा दक्षिणपट्टि फर्केर बसेर उदात्तादि कण्ठस्वरले युक्त रूपमा प्रणव (ओङ्कार), महाव्याहृति, प्रणव, गायत्री, मधुमती ऋचाहरु र मधु मधु मधु भन्ने मन्त्र पनि जपोस्।

पार्त्थिव॒ᳫ्ं रजः। मधु॒द् द्यौरस्तु नः पि॒ता॥ मधुमान् नो॒ वन॒स्पति॒र्म् मधुमाँऽ अस्तु॒ सूर्य्यः। माद्ध्वी॒र्ग् गावो भवन्तु नः॥ ओ३म् मधु॒ मधु॒ मधुं ओ३म्" इति।

(तृप्तिप्रश्नः)

[125]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीत्येव वैश्वदेविकब्राह्मणस्याऽग्रे किञ्चिदुत्तरतो दक्षिणाऽभिमुख उपविश्य वैश्वदेविकब्राह्मण-पितृब्राह्मण-मातामहब्राह्मणान् "ओ३म् तृप्ता स्थ" इति पृच्छेत्।

[126]ते च ब्राह्मणाः "ओ३म् तृप्ताः स्मः" इत्यनुजानीयुः।

---

१२५. अनि श्राद्ध गर्नेले वैश्वदेविकब्राह्मणका अगाडिपट्टि केइ उत्तरतिर दक्षिणतिर फर्केर बसेर ब्राह्मणहरुलाइ तृप्त हुनुहुन्छ? भनेर सोदोस्।

१२६. ति ब्राह्मणले अँ तृप्त छम् भनुन्।

१२७ **ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीत्येव **सर्वान् ब्राह्मणान् "ओ३म् शेषमन्नं पिण्डदानादिषूपयोक्ष्ये" इत्यनुज्ञां प्रार्थयेत।**

१२८ **ब्राह्मणाश् च "ओ३म् उपयुङ्क्ष्व" इत्यनुजानीयुः।**

(वेदिकरणपिण्डदानादिकम्)

१२९ **ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीत्येव **दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुर् ब्राह्मणो-**

---

१२७. अनि श्राद्धकर्ताले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर अवशिष्ट (बाँकि रएको) अन्न पिण्डदानादिमा उपयोग गर्ने छु भनेर सबै ब्राह्मणहरुसित अनुमति मागोस्।

१२८. ब्राह्मणहरुले पनि उपयोग गर्नुहोस् भनेर अनुमति दिउन्।

१२९. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) रएरै दक्षिणपट्टि फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गरेर ब्राह्मणका उच्छिष्टका (जुठा पात्रहरुका) समीपमा उच्छिष्टबाट एक मुडिहात जति ठाम छोडेर चोखो माटाले वा बालुआले दक्षिणतिर पानिढलो भएको वेदि बनाएर वेदिका माजादेखि केइ पश्चिमपट्टि दाइने हातले लिएका कुशमञ्जरीका शलाकाले (छेस्काले) वा पवित्रले "ओ३म् अपहताऽ असुराः" इत्यादि मन्त्रले दक्षिणाग्र रेखा बनाओस्। अनि वेदिका माजादेखि केइ पूर्वपट्टि पनि तेसै गरि "ओ३म् अपहताऽ असुराः" इत्यादि मन्त्रले दक्षिणाग्र रेखा बनाओस्। अनि त्यो शलाका वा पवित्र उत्तरतिर फालोस्। अनि

च्छिष्टसमीपे उच्छिष्टादरत्निमितं देशं परित्यज्य शुद्धया मृदा शुद्धाभिः सिकताभिर् वा दक्षिणाप्रवणां वेदिकां निर्माय वेदिकाया मध्यभागस्य पश्चिमतो वेदिकायां दक्षिणहस्तगृहीतया दर्भपिञ्जूलिकया "ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाꣳसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण दक्षिणाग्रां लेखामुल्लिखेत्। ततो वेदिकाया मध्यभागस्य पूर्वतोऽपि वेदिकायां दक्षिणहस्तगृहीतया तयैव दर्भपिञ्जूलिकया "ओ३म् अपहताऽ असुरा रक्षाꣳसि वेदिषदः" इति मन्त्रेण द्वितीयां दक्षिणाग्रां लेखामुल्लिखेत्। दर्भपिञ्जूलिकानुत्तरतः प्रास्येत्। ततः पिण्डोत्थापनकालपर्यन्तस्थाय्यग्निधारणक्षमं शोभनदारू-

---

पिण्ड उत्थापन गर्ने वेलासम्म आगो रअन सक्ने सिप्लिघान् इत्यादि चोखा सद्‌दे दाउराको अउल्टाको वा गुइँठाको आगो पाकस्थानबाट लिएर "ओ३म् ये रूपाणि" इत्यादि मन्त्रले त्यो आगो उक्त पश्चिमपट्टिका रेखाका फेददेखि रेखारेखै लगेर रेखाका टुप्पानेर वेदिका दक्षिणपट्टि राखोस्। अनि आर्को तेस्तै अउल्टो वा गुइँठाको आगो पाकस्थानबाट लिएर "ओ३म् ये रूपाणि" इत्यादि मन्त्रले पूर्वपट्टिका रेखाका फेददेखि रेखारेखै लगेर रेखाका टुप्पानेर वेदिका दक्षिणपट्टि राखोस्। अनि जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (यज्ञोपवीति [सव्य]) भएर पानि छोओस्।

ल्मुकमादाय "ओ३म् ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाऽ असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्ँ लोकात् प्रणुदात्यस्मात्" इति मन्त्रेण उल्मुकाग्निम् अनुप्रथमलेखं नीत्वा प्रथमलेखायाः परस्ताद् दक्षिणतो निदध्यात्। ततो द्वितीयं पूर्वोक्तप्रकारमुल्मुकमादाय "ओ३म् ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाऽ असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति। परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाल्ँ लोकात् प्रणुदात्यस्मात्" इति मन्त्रेण उल्मुकाग्निम् अनुद्वितीयलेखं नीत्वा द्वितीयलेखायाः परस्ताद् दक्षिणतो निदध्यात्। ततो यज्ञोपवीति प्राङ्मुखोऽप उपस्पृशेत्।

[१३०](ततः **प्राचीनावीती** भूत्वा "ओ३म् शन् नो देवीरभिष्टयऽ आपो भवन्तु पीतये। शंय् योरभिस्रवन्तु नः" इति मन्त्रेण जलेन वेदिकां सिञ्चेत्। तत **उपवीती** भूत्वा प्राङ्मुखः "ओ३म् देवताभ्यः पितृभ्यश् च

---

१३०. *अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] भएर) "ओ३म् शन् नो" इत्यादि मन्त्रले वेदिसेचन गरोस्। अनि जनै र उपर्ना देउरे काँदमा राखेर (यज्ञोपवीति [सव्य] भएर) पूर्वतिर फर्केर "ओ३म् देवताभ्यः" इत्यादि पौराणमन्त्र तिनपल्ट पडोस्।*

महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः" इति त्रिः पठेत्।)

(अवनेजनम्)

[१३१]**(१) ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीत्येव **दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरेव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **पितृतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण "ओ३म् अस्मत्पितः ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा प्रथमलेखामूलसमीपे लेखायामेव उदकं दत्त्वा पितरमवनेजयेत्।**

[१३२]**(२) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मत्-**

---

१३१. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर दक्षिणतिर फर्केर देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गरेरै *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* पितृतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले "ओ३म् अस्मत्पितः" इत्यादि वाक्य भनेर पैलो लेखाका (रेखाका) फेदका समीपमा लेखामै पानि दिएर पितालाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१३२. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्पितामह" इत्यादि वाक्य भनेर पैलो लेखाका (रेखाका) मध्यभागमा पानि दिएर पितामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

पितामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप अवनेनिक्ष्व (ते स्वधा)" **इत्युक्त्वा प्रथमलेखामध्यभागे उदकं दत्त्वा पितामहमवनेजयेत्।**

[१३३] **(३) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मत्-प्रपितामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)" **इत्युक्त्वा प्रथमलेखाग्रसमीपे लेखायामेव उदकं दत्त्वा प्रपितामहमवनेजयेत्।**

[१३४] **(४) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मन्-मातामह ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)" **इत्युक्त्वा**

---

१३३. अनि फेरि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्प्रपितामह" इत्यादि वाक्य भनेर पैलो लेखाका (रेखाका) टुप्पाका समीपमा लेखामै पानि दिएर प्रपितामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१३४. अनि फेरि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रा लेखाका (रेखाका) फेदका समीपमा लेखामै पानि दिएर मातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

द्वितीयलेखामूलसमीपे लेखायामेव उदकं दत्त्वा मातामहमवनेजयेत्।

[१३५](५) ततस् तथैव (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) "ओ३म् अस्मत्-प्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप अवनेनिक्ष्व (ते स्वधा)" इत्युक्त्वा द्वितीयलेखामध्यभागे उदकं दत्त्वा प्रमातामहमवनेजयेत्।

[१३६](६) ततस् तथैव (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) "ओ३म् अस्मद्वृद्ध-प्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप अवनेनिक्ष्व (ते स्वधा)" इत्युक्त्वा द्वितीयलेखाग्रमीपे लेखायामेव उदकं दत्त्वा वृद्धप्रमातामहमवनेजयेत्।

---

१३५. अनि फेरि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्प्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रा लेखाका (रेखाका) मध्यभागमा पानि दिएर प्रमातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१३६. अनि फेरि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रा लेखाका (रेखाका) टुप्पाका समीपमा लेखामै पानि दिएर वृद्धप्रमातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

(लेखयोर् द्विगुणदर्भास्तरणम्)

[१३७]तत उपमूलं सकृदाच्छिन्नान् द्विगुणदर्भान् उदङ्मूलतया प्रथमलेखायामुपस्तृणीयात्।

[१३८]ततस् तादृशानेव दर्भान् तथैव द्वितीयलेखायामुपस्तृणीयात्।

(पिण्डकरणम्)

[१३९]ततोऽग्नौकरणायोद्धृतेन हुतशेषेण ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽवशिष्टेनाऽन्नेन युक्ते

---

१३७. तेसपछि जरानेरै एकैपल्ट स्वाट्ट काटेका कुशबाट बनेका द्विगुणदर्भहरुलाइ फेद उत्तरतिर पर्ने गरेर पैलो (पश्चिमपट्टिको) रेखामा ओच्छ्याओस्।

१३८. अनि तेस्तै दर्भहरुलाइ तेसै गरि दोस्रो (पूर्वपट्टिको) रेखामा ओच्छ्याओस्।

१३९. अनि गर्दिदै गरेका श्राद्धका लागि निष्पन्न गरिएका ब्राह्मणले खाएर पाकभाण्डादिमा रएका भुजा, खिर इत्यादि सबै नै प्रकारका खाद्यपेय वस्तु पिण्ड मुछ्ने हुतशेषयुक्त टपरिमा अलिअलि झिकेर ठुला मदेसे अमलाजत्रा छ पिण्ड बनाउन पुग्ने गरेर झिकि एकत्र गरेर राम्ररि मुछेर ठुला मदेसे अमलाजत्रा छओटा पिण्ड बनाएर बनाएका क्रमले मिलाएर तेसै टपरिमा राखोस्।

पात्रे प्रकृतश्राद्धार्थं साधितं ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं ततत्पाकादिभाण्डस्थं घृतौदन-क्षीरौदन–कृशर–मोदकशष्कुल्यादिभक्ष्य–संयावाऽपूपादिभोज्य–नानाप्रकारसंस्कृत-नानाविधहृद्यमांसस्थानापन्नसुसंस्कृतस्फुरितमाषवटक–नानाविधशाक–व्यञ्जना-ऽषाडवराग–लेह्य-चूष्य-कन्द-मूल-फल-पानक-पयो-दधि-शर्करा-रसाला-मधु-घृत-जल-सूप-रूपं सर्वविधमन्नं च स्थूलाऽऽमलकप्रमाणकपिण्डषट्कपर्याप्तम् उद्धृत्य हुतशेषसहितं सर्वमन्नं सम्यङ् मुञ्चित्वा तदन्नमयान् स्थूलामलकप्रमाणान् षट् पिण्डान् निर्माय निर्माणक्रमेण व्यवस्थितान् कृत्वा तस्मिन्नेव पात्रे स्थापयेत्।

(पिण्डदानम्)

[१४०] (१) ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीत्येव दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरासीन

---

१४०. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर दक्षिणतिर फर्केर देब्रे घुँडो भूमिसंलग्न गराएर बसेरै पवित्रयुक्त हातवाला भएर दाइने हातले *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* पैलो पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मत्पितः" इत्यादि भनेर पैलो

एव च पवित्रपाणिर् दक्षिणहस्तेन (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **प्रथमं पिण्डमादाय "ओ३म् अस्मत्पितः ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप एतत् ते अन्नम्** (अमृतस्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा प्रथमलेखामूलसमीपे पित्रवनेजनस्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन पित्रे पिण्डं दद्यात्।**

[१४१]**(२) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **द्वितीयपिण्डमादाय "ओ३म् अस्मत्पितामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप एतत् ते अन्नम्** (अमृतस्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा प्रथमलेखामध्यभागे पितामहावने-जनस्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन पितामहाय पिण्डं दद्यात्।**

रेखाका फेदका समीपमा पिताका अवनेजन दिएका ठामका समीपमा द्विगुणदर्भमाथि पितृतीर्थले पितालाइ पिण्ड देओस्।

१४१. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* दोस्रो पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मत्पितामह" इत्यादि वाक्य भनेर पैलो रेखाका माजाका समीपमा पितामहका अवनेजनस्थानका नजिकमा द्विगुणदर्भमाथि पितामहलाइ पिण्ड देओस्।

[१४२] **(३) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **तृतीयपिण्डमादाय "ओ३म् अस्मत्प्रपितामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप एतत् ते अन्नम्** (अमृतस्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा प्रथमलेखाग्रसमीपे प्रपितामहावने-जनस्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन प्रपितामहाय पिण्डं दद्यात्।**

[१४३] **(४) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **चतुर्थपिण्डमादाय "ओ३म् अस्मन्मातामह ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप एतत् ते अन्नम्** (अमृत-स्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा द्वितीयलेखामूलसमीपे मातामहावनेजन-**

---

१४२. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* तेस्रो पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मत्प्रपितामह" इत्यादि वाक्य भनेर पैलो रेखाका टुप्पाका समीपमा प्रपितामहका अनवनेजनका स्थानका समीपमा द्विगुणदर्भमाथि प्रपितामहलाइ पिण्ड देओस्।

१४३. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* चौथो पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रो रेखाका फेदका समीपमा मातामहका अवनेजनस्थानका समीपमा द्विगुणदर्भमाथि मातामहलाइ पिण्ड देओस्।

स्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन मातामहाय पिण्डं दद्यात्।

[144]**(५) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **पञ्चमपिण्डमादाय "ओ३म् अस्मत्प्रमातामह .... शर्मन् .... गोत्र रुद्रस्वरूप एतत् ते अन्नम्** (अमृतस्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा द्वितीयलेखामध्यभागे प्रमातामहावनेजनस्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन प्रमातामहाय पिण्डं दद्यात्।**

[145]**(६) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **षष्ठपिण्डमादाय "ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामह .... शर्मन् .... गोत्र आदित्यस्वरूप एतत् ते**

---

१४४. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* पाँचौं पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मत्प्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रो रेखाका माजाका समीपमा प्रमातामहका अवनेजनस्थानका समीपमा द्विगुणदर्भमाथि प्रमातामहलाइ पिण्ड देओस्।

१४५. अनि तेसै गरेर *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* छैटो पिण्ड लिएर "ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर दोस्रो रेखाका टुप्पाका समीपमा वृद्धप्रमातामहका अवनेजनस्थानका समीपमा द्विगुणदर्भमाथि वृद्धप्रमातामहलाइ पिण्ड देओस्।

अन्नम् (अमृतस्वरूपमक्षय्यतृप्तिकरं) **स्वधा नमः" इत्युक्त्वा द्वितीयलेखाग्रसमीपे वृद्धप्रमातामहावनेजनस्थानसमीपे सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भोपरि पितृतीर्थेन वृद्धप्रमातामहाय पिण्डं दद्यात्।**

[१४६]**ततः** प्राचीनावीत्येव **श्राद्धकर्ता** (पुष्पादीन्यादाय पित्रादीनुद्दिश्य) **"ओ३म् अत्र पितरो मादयद्ध्वंय् यथाभागमावृषायद्ध्वम्" इत्युक्त्वा कुशाङ्गुलीयकं त्यक्त्वा हस्तं प्रक्षाल्य अप्रदक्षिणं पर्यावृत्य उदङ्मुखो भूत्वा श्वासगतिं रुद्ध्वा** (भास्करमूर्तीन् पितॄन् ध्यायन्) **आतमनादासीत। ततः प्रदक्षिणं प्रत्यावृत्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा**

---

१४६. अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेरै [अपसव्य नै रएर] *(पुष्पादि लिएर पित्रादिको उद्देश्य गरेर)* "ओ३म् अत्र पितरः" इत्यादि मन्त्र पडेर तेसपछि कुशको गुन्द्रो फुकालि हटाएर हात धोएर वामावर्त गरि घुमेर (देउरे हातपट्टि घुमेर) उत्तरतिर फर्केर ननिसास्सिएसम्म सास रोकेर *(भास्करमूर्ति पितृको ध्यान गर्दै)* बसोस्। अनि दक्षिणावर्त गरि घुमेर (दाइने हातपट्टि घुमेर) पिण्डतिर फर्केर *(पुष्पादि पिण्डमा राखेर)* "ओ३म् अमीमदन्त" इत्यादि मन्त्र सस्वर (उदात्तादिकण्ठस्वरसहित गरेर) जपोस्।

(पुष्पादिकं पिण्डेषु क्षिप्त्वा) **"ओ३म् अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृंषायिषत" इति सोदात्तादिकण्ठस्वरं जपेत्।**

(प्रत्यवनेजनम्)

[१४७]**(१) ततः** प्राचीनावीत्येव **श्राद्धकर्ता** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **पितृतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण "ओ३म् अस्मत्पितः ....शर्मन् ....गोत्र वसु-स्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा पितृपिण्डमूले उदकं दत्त्वा पितरमवनेजयेत्।**

[१४८]**(२) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मत्-**

---

१४७. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर श्राद्ध गर्नेले *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* पितृतीर्थसित मुख मिलेका जल-पात्रले "ओ३म् अस्मत्पितः" इत्यादि वाक्य भनेर पिताका पिण्डका फेदमा जल दिएर पितालाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१४८. अनि तेसै गरि *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्पितामह" इत्यादि वाक्य भनेर पितामहका पिण्डका फेदमा जल दिएर पितामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

पितामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप अवनेनिक्ष्व (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा पितामहपिण्डमूले उदकं दत्त्वा पितामहमवनेजयेत्।**

[१४९]**(३) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मत्-प्रपितामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा प्रपितामहपिण्डमूले उदकं दत्त्वा प्रपितामहमवनेजयेत्।**

[१५०]**(४) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मन्-मातामह ....शर्मन् ....गोत्र वसुस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा**

---

१४९. अनि तेसै गरि *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्प्रपितामह" इत्यादि वाक्य भनेर प्रपितामहका पिण्डका फेदमा जल दिएर प्रपितामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१५०. अनि तेसै गरि *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर मातामहका पिण्डका फेदमा जल दिएर मातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

मातामहपिण्डमूले उदकं दत्त्वा मातामहमवनेजयेत्।

[१५१]**(५) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मत्-प्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र रुद्रस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा प्रमातामहपिण्डमूले उदकं दत्त्वा प्रमातामहमवनेजयेत्।**

[१५२]**(६) ततस् तथैव** (पितृकर्मपात्रान् मोटकतिलजलानि आदाय) **"ओ३म् अस्मद्-वृद्धप्रमातामह ....शर्मन् ....गोत्र आदित्यस्वरूप अवनेनिक्ष्व** (ते स्वधा)**" इत्युक्त्वा वृद्धप्रमातामहपिण्डमूले उदकं दत्त्वा वृद्धप्रमातामहमवनेजयेत्।**

---

१५१. अनि तेसै गरि *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मत्प्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर प्रमातामहका पिण्डका फेदमा जल दिएर प्रमातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

१५२. अनि तेसै गरि *(पितृकर्मपात्रबाट मोटकतिलजलहरु लिएर)* "ओ३म् अस्मद्वृद्धप्रमातामह" इत्यादि वाक्य भनेर वृद्धप्रमाता-महका पिण्डका फेदमा जल दिएर वृद्धप्रमातामहलाइ हातमुख धुन लगाओस्।

(पुटाञ्जलिकरणम्)

[१५३]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुख एव च नीविं विस्रंस्य नमो व इत्यादिभिः षड्भिर् यजुर्भिर् भूमौ षट् पुटाञ्जलीन् कुर्यात्– "(१) ओ३म् नमो वः पितरो रसाय, (२) ओ३म् नमो वः पितरः शोषाय, (३) ओ३म् नमो वः पितरो जीवाय, (४) ओ३म् नमो वः पितरः स्वधायै, (५) ओ३म् नमो वः पितरो घोराय, (६) ओ३म् नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः।" इति

---

१५३. अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेरै (प्राचीनावीति [अपसव्य] नै रएर) दक्षिणतिरै फर्केर नीवि (धोतिको अपवर्तिका [एकभाग घुसारेर बटारेर फर्काइएको भाग]) फुस्काएर "ओ३म् नमो वः पितरो रसाय" इत्यादि छ ओडा यजुहरुले भैंमा छपल्ट सम्पुटाकार अञ्जलि गरोस्। (धोति लाउँदा नीवि बनेकै हुञ्छ, मूल वैदिक मार्गमा तिलकुश वा मोटक-फुल घुसारेर छुट्टै नीविकरण गरिरन आवश्यक पर्दैन, तसर्थ धोति लाउँदा बनेको नीवि (धोति कम्मरमा अड्याउन धोतिको किनारा दोब्ऱ्याएर बनाइएको गाँठोजस्तो भाग) नै पितृलाई प्रसन्न पार्न खोलेर सम्पुटाकार अञ्जलि गर्ने हो (तिलकुश वा मोटकफुल घुसारेर नीवि बनाएको भए त्यो हटाएर सम्पुटाकार अञ्जलि गर्ने हो।)

[१५४]ततो नीविं कृत्वा प्राङ्मुख उपवीत्यप उपस्पृश्य [आचम्य] श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती भूत्वा पिण्डानामवेक्षणं कुर्वाणः "ओ३म् गृहान् नं÷ पितरो दत्त स॒तो वं÷ पितरो देष्म" इति उदात्तादिकण्ठस्वरसहितं जपेत्।

(सूत्रदानम्)

[१५५]ततः "ओ३म् एतद् वः पितरो वासः" इति मन्त्रेण मन्त्रावृत्त्या प्रतिपिण्डं पिण्डोपरि त्रीणित्रीणि सूत्राणि दक्षिणाग्रतया क्रमेणोपास्येत्।

---

१५४. अनि नीवि पूर्ववत् बनाएर श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (यज्ञोपवीति [सव्य] भएर) पूर्व फर्केर आचमन गरेर जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] भएर) पिण्डहरुलाइ हेर्दै "ओ३म् गृहान् नः" इत्यादि सस्वर (उदात्तादिकण्ठस्वरले युक्त रूपमा) जपोस्।

१५५. अनि "ओ३म् एतद् वः" इत्यादि मन्त्र पिण्डपिच्छे दोहोऱ्याउँदै पडेर पिण्डमाथि तिनतिनोडा काँचा धागा दक्षिणाग्र (दक्षिणपट्टि टुप्पा) गरेर चड़ाओस्।

(पिण्डपूजनम्)

[१५६](ततः पिण्डान् जलगन्धपुष्पाऽक्षतादिभिः सम्पूज्य धूपदीपौ च दत्त्वा पित्र्यकर्मपात्राद् द्विगुणदर्भ-(मोटक)तिलजलमादाय— "ओ३म् अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहाः ....शर्म-............शर्म-............शर्माणः ....गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपा अद्य कर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एतानि पिण्डार्चनानि जलगन्धपुष्पाऽक्षतधूपदीपैक्षवादिनैवेद्यताम्बूलवस्त्रयज्ञोपवीतद्रव्याणि वः स्वधा" इति जलादिकमुत्सृजेत्। पुनः पित्र्यकर्मपात्राद् द्विगुणदर्भ(मोटक)तिलजलमादाय— "ओ३म् अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाः ....शर्म-............शर्म-............शर्माणः ....गोत्रा वसु-रुद्रा-ऽऽदित्यस्वरूपा अद्य कर्तव्ये भाद्रपदापरपक्षरूपमहालयान्तर्गतपार्वणश्राद्धे एतानि पिण्डार्चनानि जल-गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपैक्षवादिनैवेद्यताम्बूलवस्त्रयज्ञोपवीतद्रव्याणि वः स्वधा" इति जलादिकमुत्सृजेत्।)

---

१५६. *अनि पिण्डहरुलाइ जल चन्दन इत्यादिले पूजा गरेर धूप-दीप पनि दिएर पितृकर्मपात्रबाट मोटक-तिल-जल लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य उच्चारणगरि मोटकादि भैंमा छोडिदेओस्। अनि फेरि पितृकर्मपात्रबाट मोटकादि लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य उच्चारणगरेर मोटकादि भैंमा छोडिदेओस्।*

(ब्राह्मणेभ्य आचमनोदकस्य दानम्)

१५७ततः श्राद्धकर्ता उपवीती अन्यत् कुशाङ्गुलीयकमनामिकामध्यपर्वणि धृत्वा पवित्रपाणिरासीन एव तत्कालकृतहस्तमुखचुच्यनेभ्यो वैश्वदेविकब्राह्मणादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः क्रमेण उदपात्रेण उदकं दद्यात्। ब्राह्मणाश् च आचामेयुः।

(वैश्वदेविकब्राह्मणकरे उदकपुष्पाक्षतानां दानम्)

१५८तत उपवीत्येवोदङ्मुखः श्राद्धकर्ता पवित्रपाणिरासीन एव वैश्वदेविकब्राह्मणकरे देवतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण उदकम्, दक्षिणहस्तेन पुष्पाणि, यव-

---

१५७. अनि श्राद्ध गर्नेले यज्ञोपवीति भएर (सव्य भएर) आर्को कुशको मुन्द्रो साइँलि उम्लाको माजाको पर्वमा लाएर पवित्रयुक्तहस्त भएर तत्काल चुठेका ब्राह्मणहरुलाइ जल देओस्। ब्राह्मणहरुले आचमन गरुन्।

१५८. अनि उपवीति (सव्य) नै रएर उत्तरफर्केर श्राद्ध गर्नेले पवित्रयुक्त हातवाला भएर बसेरै वैश्वदेविकब्राह्मणका हातमा देवतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले जल, दाइने हातले पुष्प (फुल) अनि अक्षता (जौ) पनि सव्य रीतिले देओस्। वैश्वदेविकब्राह्मणले पनि ति जल-पुष्प-जौहरु तिहिँ शुद्ध देशमा छोडिदिउन्।

रूपानक्षतांश् च प्राऽसव्यं दद्यात्। वैश्वदेविकब्राह्मणश् च तानुदकपुष्पाक्षतांस् तत्रैव शुचौ देशे क्षिपेत्।

[१५९](ततः श्राद्धकर्ता **उपवीत्येव** प्राङ्मुखः अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थनां कुर्यात्– "ओ३म् अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु मे॥ लक्ष्मीर् वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर् वसति पुष्करे। लक्ष्मीर् वसति गोष्ठेषु सौमनस्यं ददातु मे॥ अक्षतं चाऽस्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर् धृतिस् तथा। यद्यच् छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम" इति। ततो देवकर्मपात्रोदकं कुशैर् गृहीत्वा-गृहीत्वा प्रतिमन्त्रमात्मानं शिरस्यभिषिञ्चेत्– "ओ३म् अस्मत्कुले दीर्घमायुरस्तु; ओ३म् शान्तिरस्तु; ओ३म् पुष्टिरस्तु; ओ३म् वृद्धिरस्तु; ओ३म् यच् छ्रेयंस् तदस्तु" इति। ततः "ओ३म् यत् पापं तत् प्रतिहतमस्तु" इति भूमौ उदकं सिञ्चेत्। ततः पुनः "ओ३म् द्विपदेभ्यश् चतुष्पदेभ्यः शान्तिर् भवतु" इति आत्मानं शिरसि अभिषिञ्चेत्।

---

१५९. *अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) नै रएर पूर्व फर्केर हात जोडेर "ओ३म् अपां मध्ये" इत्यादि पौराण मन्त्रले प्रार्थना गरोस्। अनि देवकर्मपात्रको जल कुशहरुले वारंवार लिँदै "ओ३म् अस्मत्कुले" इत्यादि मन्त्रहरुले मन्त्रैपिच्छे आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्। अनि "ओ३म् यत् पापम्" इत्यादि मन्त्रले भैँमा पानि छ्यापोस्। अनि फेरि "ओ३म् द्विपदेभ्यः" इत्यादि मन्त्रले आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्।*

(वैश्वदेविकब्राह्मणकरे अक्षय्योदकस्य दानम्)

[१६०]ततः श्राद्धकर्ता "ओ३म् अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां च श्राद्धाभ्यां सम्बद्धानां विश्वेषां देवानां दत्तमेतदन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इति ब्रूत" इत्युक्त्वा देवतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण वैश्वदेविकब्राह्मणकरे अक्षय्योदकं दद्यात्।

[१६१]वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" इति ब्रूयात्।

(पितृब्राह्मणकरे उदकपुष्पाक्षतानां दानम्)

[१६२]ततः प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पवित्रपाणिरासीन एव श्राद्धकर्ता पितृ-

---

१६०. अनि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य भनेर देवतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले वैश्वदेविकब्राह्मणका हातमा अक्षय्योदक देओस्।

१६१. वैश्वदेविकब्राह्मणले पनि "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" भनुन्।

१६२. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केका पवित्रयुक्त हातवाला बसेकै श्राद्धकर्ताले पितृब्राह्मणका हातमा पितृ-

ब्राह्मणकरे पितृतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण उदकम्, दक्षिणहस्तेन पुष्पाणि, यवरूपानक्षताँश् चाऽपसव्यं दद्यात्। पितृब्राह्मणश् च तानुदकपुष्पाक्षतान् तत्रैव शुचौ देशे क्षिपेत्।

[१६३](ततः श्राद्धकर्ता **उपवीती** भूत्वा प्राङ्मुखः प्रार्थनां कुर्यात्– "ओ३म् अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु मे॥ लक्ष्मीर् वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर् वसति पुष्करे। लक्ष्मीर् वसति गोष्ठेषु सौमनस्यं ददातु मे॥ अक्षतं चाऽस्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर् धृतिस् तथा। यद्यच् छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम" इति। ततः देवकर्मपात्रोदकं कुशैर् गृहीत्वा-गृहीत्वा प्रतिमन्त्रमात्मानं शिरस्यभिषिञ्चेत्– "ओ३म् अस्मत्कुले दीर्घमायुरस्तु; ओ३म् शान्तिरस्तु; ओ३म् पुष्टिरस्तु;

तीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले जल, दाइने हातले पुष्प (फुल) र यवरूप अक्षता (जौ) पनि अपसव्य रीतिले देओस्। पितृब्राह्मणले पनि ति जल-फुल-जौहरु तिहिँ शुद्ध भूमिमा छोडिदिउन्।

१६३. *अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर पूर्व फर्केर हात जोडेर "ओ३म् अपां मध्ये" इत्यादि पौराण मन्त्रले प्रार्थना गरोस्। अनि देवकर्मपात्रको जल कुशहरुले वारंवार लिँदै "ओ३म् अस्मत्कुले" इत्यादि मन्त्रहरुले मन्त्रैपिच्छे आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्। अनि "ओ३म् यत् पापम्" इत्यादि मन्त्रले भैंमा पानि छ्यापोस्। अनि फेरि "ओ३म् द्विपदेभ्यः" इत्यादि मन्त्रले आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्।*

ओ३म् वृद्धिरस्तु; ओ३म् यच् छ्रेयस् तदस्तु" इति। ततः "ओ३म् यत् पापं तत् प्रतिहतमस्तु" इति भूमौ उदकं सिञ्चेत्। ततः पुनः "ओ३म् द्विपदेभ्यश् चतुष्पदेभ्यः शान्तिर् भवतु" इति आत्मानं शिरसि अभिषिञ्चेत्।

[१६४]ततः **प्राचीनावीती** भूत्वा श्राद्धकर्ता पिण्डशेषान्नं पिण्डसमीपे विकिरेत्।)

(पितृब्राह्मणकरे अक्षय्योदकस्य दानम्)

[१६५]**ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीत्येव **दक्षिणाभिमुखः "ओ३म् अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् ....शर्म्म- ....शर्म्म- ....शर्म्मणाम् ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्रस्वरूपा-ऽऽदित्त्यस्वरूपाणां दत्तमेतदन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इति ब्रूत" इत्युक्त्वा पितृतीर्थानुगतमुखेन उदपात्रेण पितृब्राह्मणकरे अक्षय्योदकं दद्यात्।**

---

१६४. *अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर श्राद्ध गर्नेले पिण्डशेष (पिण्ड दिएर रएको) अन्न पिण्डका समीपमा छरोस्।*

१६५. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर दक्षिणतिर फर्केर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य भनेर पितृतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले पितृब्राह्मणका हातमा अक्षय्योदक देओस्।

[१६६]पितृब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" इति ब्रूयात्।

(मातामहब्राह्मणकरे उदकपुष्पाक्षतानां दानम्)

[१६७]ततस् तथैव श्राद्धकर्ता मातामहब्राह्मणकरे उदपात्रेण उदकम्, दक्षिणहस्तेन पुष्पाणि यवरूपानक्षताँश्चाऽपसव्यमेव दद्यात्। मातामहब्राह्मणश् च तानुदकपुष्पाक्षतान् तत्रैव शुचौ देशे क्षिपेत्।

[१६८](ततः श्राद्धकर्ता **उपवीती** भूत्वा प्राङ्मुखः प्रार्थनां कुर्यात्– "ओ३म् अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम्। ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु मे॥ लक्ष्मीर् वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर् वसति

---

१६६. पितृब्राह्मणले पनि "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" भनुन्।

१६७. अनि तेसरि नै श्राद्ध गर्नेले मातामहब्राह्मणका हातमा जलपात्रले जल, दाइने हातले पुष्प (फुल) र अक्षता (जौ) पनि अपसव्य रीतिले नै देओस्। मातामहाब्राह्मणले पनि ति जल-पुष्प-जौहरु तिहिँ शुद्धभूमिमा छोडिदिउन्।

१६८. *अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर पूर्व फर्केर हात जोडेर "ओ३म् अपां मध्ये" इत्यादि पौराण मन्त्रले प्रार्थना गरोस्। अनि देवकर्मपात्रको जल कुशहरुले वारंवार लिँदै "ओ३म् अस्मत्कुले" इत्यादि मन्त्रहरुले मन्त्रैपिच्छे आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्। अनि "ओ३म् यत् पापम्" इत्यादि मन्त्रले भैंमा पानि छ्यापोस्। अनि फेरि "ओ३म् द्विपदेभ्यः" इत्यादि मन्त्रले आँफ्ना शिरमा अभिषेक गरोस्।*

पुष्करे। लक्ष्मीर् वसति गोष्ठेषु सौमनस्यं ददातु मे॥ अक्षतं चाऽस्तु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर् धृतिस् तथा। यद्यच् छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम" इति। ततः देवकर्मपात्रोदकं कुशैर् गृहीत्वा-गृहीत्वा प्रतिमन्त्रमात्मानं शिरस्यभिषिञ्चेत्— "ओ३म् अस्मत्कुले दीर्घमायुरस्तु; ओ३म् शान्तिरस्तु; ओ३म् पुष्टिरस्तु; ओ३म् वृद्धिरस्तु; ओ३म् यच् छ्रेयस् तदस्तु" इति। ततः "ओ३म् यत् पापं तत् प्रतिहतमस्तु" इति भूमौ उदकं सिञ्चेत्। ततः पुनः "ओ३म् द्विपदेभ्यश् चतुष्पदेभ्यः शान्तिर् भवतु" इति आत्मानं शिरसि अभिषिञ्चेत्।

१६९ ततः **प्राचीनावीती** भूत्वा श्राद्धकर्ता पिण्डशेषान्नं पिण्डसमीपे विकिरेत्।)

(मातामहब्राह्मणकरे अक्षय्योदकस्य दानम्)

१७० ततः श्राद्धकर्ता "ओ३म् अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाम् ....शर्म्म-............शर्म्म-............शर्म्मणाम् ....गोत्राणां वसुस्वरूप-रुद्र-स्वरूपा-दित्त्यस्वरूपाणां दत्तमेतदन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इति ब्रूत" इत्युक्त्वा

---

१६९. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर श्राद्ध गर्नेले पिण्डशेष (पिण्ड दिएर रएको) अन्न पिण्डका समीपमा छरोस्।

१७०. अनि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर पितृतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले मातागहब्राह्मणका हातमा अक्षय्योदक देओस्।

उदपात्रेण मातामहब्राह्मणकरे अक्षय्योदकं दद्यात्।

[१७१]मातामहब्राह्मणश् च "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" इति ब्रूयात्।

(आशीःप्रार्थनम्)

[१७२]तत उपवीती भूत्वा श्राद्धकर्ता वैश्वदेविकब्राह्मणोत्तरभागे प्राङ्मुखः कुशेषु (कुशोत्तरासने वा) आसीनोऽप उपस्पृश्य अञ्जलिं कृत्वा आशिषः प्रार्थयेत, ब्राह्मणाश्चाऽऽशिषो ब्रूयुः। कुशवटुपक्षे आशिषोऽपि स्वयमेव ब्रूयात्। तद् यथा— श्राद्धकर्ता— "ओ३म् अघोराः पितरः सन्तु; ब्राह्मणाः— ओ३म् सन्तु। श्राद्धकर्ता—

---

१७१. मातामहब्राह्मणले पनि "ओ३म् अस्त्वक्षय्यम्" भनुन्।

१७२. अनि उपवीति (सव्य) भएर श्राद्ध गर्नेले वैश्वदेविकब्राह्मणका उत्तर भागमा पूर्वतिर फर्केर कुशहरुमा (वा माथि कुश राखेको आसनमा) बसेर आचमन गरेर हात जोडेर आशीर्वाद मागोस्, ब्राह्मणहरुले आशीर्वाद दिउन्। कुशवटु राखेर श्राद्ध गर्दा आशीर्वाद पनि आँफै भनोस्। आशीर्वाद माग्दा श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् अघोराः पितरः सन्तु" इत्यादि भनोस्। ब्राह्मणहरुले "ओ३म् सन्तु" इत्यादि भनुन्।

ओ३म् गोत्रन् नो वर्द्धताम्; ब्राह्मणाः— **ओ३म् वर्द्धताम्।** श्राद्धकर्ता— **ओ३म् दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम्;** ब्राह्मणाः— **ओ३म् अभिवर्द्धन्ताम्।** श्राद्धकर्ता— **ओ३म् वेदा नोऽभिवर्द्धन्ताम्;** ब्राह्मणाः— **ओ३म् अभिवर्द्धन्ताम्।** श्राद्धकर्ता— **ओ३म् सन्ततिर् नोऽभिवर्द्धताम्;** ब्राह्मणाः— **ओ३म् अभिवर्द्धताम्।** श्राद्धकर्ता— **ओ३म् श्रद्धा च नो मा व्यगमत्;** ब्राह्मणाः— **ओ३म् मा वि गमत्।** श्राद्धकर्ता— **ओ३म् बहुदेयञ्च नोऽस्तु;** ब्राह्मणाः— **ओ३म् अस्तु।** (श्राद्धकर्ता— ओ३म् अन्नञ् च नो बहु भवेत्। ब्राह्मणाः— ओ३म् भवेत्। श्राद्धकर्ता— ओ३म् अतिथींश् च लभेमहि। ब्राह्मणाः— ओ३म् लभध्वम्। श्राद्धकर्ता— ओ३म् याचितारश् च नः सन्तु। ब्राह्मणाः— ओ३म् सन्तु। श्राद्धकर्ता— ओ३म् मा याचिष्म कञ्चन। ब्राह्मणाः— ओ३म् मा याचिष्ट। श्राद्धकर्ता— ओ३म् एता आशिषः सत्याः सन्तु। ब्राह्मणाः— ओ३म् सन्तु) **इति।**

(तिलककरणम्)

[१७३](ततो ब्राह्मणहस्तेन तिलककरणम् "ओ३म् यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यताम्" इति।)

---

१७३. ञाने ब्राह्मणले "ओ३म् यं कामम्" इत्यादि मन्त्रले श्राद्ध गर्नेलाइ टिको लाइदिउन्।

(स्वधावाचनम्)

[१७४]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणाभिमुखः स्वधावाचनीयान् कर्मान्तरे अप्रयुक्तान् कर्मान्तराऽप्रयुक्तपवित्रसहितान् ऋजून् कुशान् पिण्डानां पश्चिमत उत्तरतो वा पिण्डसमीपे भूमौ दक्षिणाग्रतया आस्तीर्य ब्राह्मणान् "ओ३म् स्वधां वाचयिष्ये" इति पृच्छेत्।

[१७५]ब्राह्मणाश् च "ओ३म् वाच्यताम्" इत्यनुजानीयुः।

[१७६]ततः श्राद्धकर्ताऽञ्जलिं कृत्वा "ओ३म् पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो

---

१७४. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर दक्षिणतिर फर्केर अरु काममा प्रयुक्त नभएका पवित्रले युक्त अरु काममा नलगाइएका सोजा कुशहरु पिण्डहरुका पश्चिमपट्टि वा उत्तरपट्टि पिण्डका समीपमा भुँमा दक्षिणतिर टुप्पा पारेर ओच्छ्याएर ब्राह्मणहरुलाइ "ओ३म् स्वधां वाचयिष्ये" भनेर सोदोस्।

१७५. ब्राह्मणहरुले "ओ३म् वाच्यताम्" भनेर अनुमति दिउन्।

१७६. अनि श्राद्ध गर्नेले हात जोडेर "ओ३म् पितृभ्यः" इत्यादि वाक्यले ब्राह्मणहरुलाइ स्वधा भन्न प्रार्थना गरोस्।

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश् च स्वधोच्यताम्" इति प्रार्थयेत।

[१७७]ततो ब्राह्मणाश् च "ओ३म् अस्तु स्वधा पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश् च" इति ब्रूयुः। कुशवटुपक्षे स्वयमेव तद् वाक्यं ब्रूयात्।

[१७८]ब्राह्मणैर् "ओ३म् अस्तु स्वधा" इत्यादिके वाक्ये उच्यमाने एव, कुशवटुपक्षे तु आत्मनैव तस्मिन् वाक्ये उक्ते, श्राद्धकर्ता "ओ३म् ऊर्जं वहन्तीरमृतङ् घृतम्

---

१७७. अनि ब्राह्मणहरूले "ओ३म् अस्तु स्वधा" इत्यादि वाक्य भनुन्। कुशवटु राखेर श्राद्ध गर्दा "ओ३म् पितृभ्यः" इत्यादि वाक्य पनि आँफै भनोस्।

१७८. ब्राह्मणहरूबाट "ओ३म् अस्तु स्वधा" इत्यादि वाक्य भनिँदै गर्दा नै, कुशवटु राखेर श्राद्ध गरेमा आँफैले त्यो वाक्य भनेपछि श्राद्ध गर्नेले "ओ३म् ऊर्ज्जं वहन्ती" इत्यादि मन्त्रले पवित्रसहित स्वधावाचनीय कुशमा पितृतीर्थसित मुख मिलेका जलपात्रले दक्षिणाग्र (उत्तरतिरबाट दक्षिणतिर अगि बढ्ने) जलधारा खसालोस्।

पयः कीलालम् परिस्रुतम्। स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन्" इति मन्त्रेण स्वधावाचनीयेषु सपवित्रेषु कुशेषु पितृतीर्थानुगतमुखेनोदपात्रेण दक्षिणाग्रधारा अपो निषिञ्चेत्।

(पिण्डोत्थापनम्)

१७९(ततः "ओ३म् पिण्डाः सम्पन्नाः" इति ब्राह्मणान् पृच्छेत्, ब्राह्मणाश् च "ओ३म् सुसम्पनाः" इति ब्रूयुः, ततः श्राद्धकर्ता "पिण्डानुत्थापयामि" इति ब्राह्मणान् पृच्छेत्, ब्राह्मणाश् च "ओ३म् उत्थापयस्व" इति ब्रूयुः)।

१८०**ततः** प्राचीनावीत्येव **श्राद्धकर्ता पिण्डान् क्रमेणोत्थाप्य कृतपिण्डनिर्माणे पात्रेऽवदध्यात्।**

---

१७९. *अनि श्राद्ध गर्नेले पिण्ड सम्पन्न भए भनेर ब्राह्मणलाइ सोदोस्। ब्राह्मणले राम्रारि सम्पन्न भए भनुन्। अनि श्राद्ध गर्नेले पिण्ड उठाम् भनेर ब्राह्मणलाइ सोदोस्। ब्राह्मणले हुञ्च उठाउनुहोस् भनुन्।*

१८०. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रहेका श्राद्धकर्ताले दिएकै क्रमले पिण्डहरु उठाएर अगि पिण्ड बनाएका पात्रमा (टपरिमा) राखोस्।

[१८१]ततः श्राद्धकर्ता उपवीती भूत्वा निह्वृत्य पिण्डानवजिघ्रेत्।

[१८२]ततः पिण्डाधारद्विगुणदर्भानग्नावभ्यादध्याद् उल्मुके च तन्मूलाग्नौ अपिसृजेत्।

[१८३](तत उपवीती एव श्राद्धकर्ता वेदिकायां शङ्खं चक्रं च लिखेत्, "ओ३म् शङ्खाय नमः", "ओ३म् चक्राय नमः" इति यवैः शङ्खचक्रपूजां कुर्यात्। ततः प्राचीनावीती "ओ३म् गयायां पितृरूपेण

---

१८१. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर निउरेर पिण्डहरु सुँगोस्।

१८२. अनि पिण्ड जेमाथि दिइएका थिए ति द्विगुणदर्भहरु आगामा हालोस्। अउल्टाहरु पनि अगि जुन अग्निबाट ल्याइएका थिए तेसै अग्निमा मिसाओस्।

१८३. *अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेरै (उपवीति [सव्य] रएरै) पिण्ड दिएका वेदिकामा शङ्ख-चक्र लेखोस् र तिनको जौहरुले पूजा गरोस्, अनि जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] भएर) "ओ३म् गयायाम्" इत्यादि मन्त्रले पिण्डसहित टपरि पिण्डवेदिकामा राखोस्। अनि जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (उपवीति [सव्य] भएर) "ओ३म् वसन्ताय नमस् तुभ्यम्" इत्यादि मन्त्रले जल-चन्दन-फुलहरुले पिण्डको पूजा गरोस्। अनि कर्पूरदीप पनि देओस्। कोइ याँहाँ पत्नी, भाइ, छोरा, बुआरि, नाति इत्यादिले पनि पिण्डपूजा गरुन् भञ्चन्।*

स्वयमेव जनार्दनः। तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात्" इति मन्त्रेण पिण्डयुतां पत्रपात्रीं वेदिकायां निदधीत। तत **उपवीती** भूत्वा जलगन्धपुष्पादिभिः पिण्डं पूजयेदेभिर् मन्त्रैः– "ओ३म् वसन्ताय नमस् तुभ्यं ग्रीष्माय च नमोनमः। वर्षाभ्यश् च शरत्संज्ञऋतवे च नमोनमः। हेमन्ताय नमस् तुभ्यं नमस् ते शिशिराय च। माससंवत्सरेभ्यश् च दिवसेभ्यो नमोनमः" इति। ततः कर्पूरदीपमपि दद्यात्। अत्राऽन्ये केचिद् सर्वे गृह्याः पत्नी-भ्रातृ-पुत्र-स्नुषा-पौत्रादयोऽपि पिण्डं पूजयेयुरिति वदन्ति।)

(प्रथमार्घपात्रस्योत्तानीकरणम्)

[१८४] ततः प्राचीनावीती भूत्वा श्राद्धकर्ता न्युब्जीकृतं प्रथममर्घपात्रमुत्तानं कुर्यात्।

(दक्षिणादानम्)

[१८५] ततः श्राद्धकर्ता उपवीती **भूत्वाऽप उपस्पृश्य ऋजुदर्भतिलजलं वैश्वदेविक-**

---

१८४. अनि प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर श्राद्ध गर्नेले अगि घोउटो पारिएको प्रथम अर्घपात्रलाइ उत्तानो पारोस्।

१८५. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) भएर आचमन गरेर सोजा कुश तिल र जल लिएर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ दिइने दक्षिणा-द्रव्य पनि लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य भनेर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ देओस्।

ब्राह्मणदक्षिणाद्रव्यं चाऽऽदाय "ओ३म् इहाऽद्य मासिकाऽपरपक्षश्राद्धाऽनुकल्पतया नभस्याऽपरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तत्वेन कृताभ्याम् अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानाम् अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां च श्राद्धाभ्यां सम्बद्धस्य तन्त्रेण कृतस्यैतस्य वैश्वदेविकस्य (पुरूरवोमाद्रवोनाम्नां विश्वेषां देवानाम्) श्राद्धस्य प्रभावस्य सम्पत्तेः सिद्धये दक्षिणात्वेन देयस्य हिरण्यस्य मूल्यत्वेनोपकल्पितमेतन् नाणकपत्ररूपं द्रव्यं (विष्णुदैवतं) तुभ्यं कुशवटुशर्म्मणे काश्यपगोत्राय ब्राह्मणायाऽहं सम्प्रददे, ओ३म् तत् सन् न मम" इत्युक्त्वा वैश्वदेविकब्राह्मणाय दद्यात्।

[१८६]तत उपवीत्येव श्राद्धकर्ता ऋजुदर्भतिलजलं पितृब्राह्मणदक्षिणाद्रव्यं चाऽऽदाय "ओ३म् इहाऽद्य मासिकाऽपरपक्षश्राद्धाऽनुकल्पतया नभस्याऽपरपक्षरूपमहा-

---

१८६. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) नै रएर पितृब्राह्मणलाइ दिइने दक्षिणाद्रव्य लिएर "ओ३म् अस्मत्पितृ" इत्यादि वाक्य भनेर पितृब्राह्मणलाइ देओस्।

लयप्रयुक्तत्वेन कृतस्यैतस्य अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां श्राद्धस्य प्रभावस्य सम्पत्तेः सिद्धये दक्षिणात्वेन देयस्य हिरण्यस्य (रजतस्य वा) मूल्यत्वेनोपकल्पित-मेतन् नाणकपत्ररूपं द्रव्यं (विष्णुदैवतं) तुभ्यं कुशवटुशर्म्मणे काश्यपगोत्राय ब्राह्मणायाऽहं सम्प्रददे, ओ३म् तत् सन् न मम" इत्युक्त्वा पितृब्राह्मणाय दद्यात्।

[१८७]तत उपवीत्येव श्राद्धकर्ता ऋजुदर्भतिलजलं मातामहब्राह्मणदक्षिणाद्रव्यं चाऽऽदाय "ओ३म् इहाऽद्य मासिकाऽपरपक्षश्राद्धाऽनुकल्पतया नभस्याऽपरपक्षरूप-महालयप्रयुक्तत्वेन कृतस्यैतस्य अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां श्राद्धस्य प्रभावस्य सम्पत्तेः सिद्धये दक्षिणात्वेन देयस्य हिरण्यस्य (रजतस्य वा) मूल्यत्वेनोपकल्पितमेतन् नाणकपत्ररूपं द्रव्यं (विष्णुदैवतं) तुभ्यं कुशवटुशर्म्मणे

---

१८७. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) नै रएर मातामहब्राह्मणलाइ दिइने दक्षिणाद्रव्य लिएर "ओ३म् अस्मन्मातामह" इत्यादि वाक्य भनेर मातामहब्राह्मणलाइ देओस्।

काश्यपगोत्राय ब्राह्मणायाऽहं सम्प्रददे, ओ३म् तत् सन् न मम" इत्युक्त्वा मातामह-ब्राह्मणाय दद्यात्।

[१८८]ततः श्राद्धकर्ता ऋजुकुशतिलजलं पत्रपात्रस्थां नाणक-नाणकपत्रादिरूपां भूयसीं दक्षिणां चाऽऽदाय "ओ३म् इहाऽद्य मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्पतया नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तत्वेन कृतस्य अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां श्राद्धेन, अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां श्राद्धेन च सम्बद्धस्य तन्त्रेण प्रयुक्तस्यैतस्य विश्वेषां देवानां श्राद्धस्य, मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्पतया नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयुक्तत्वेन कृतस्य अस्मत्-पितृ-पितामह-प्रपितामहानां श्राद्धस्य, तथैव

---

१८८. अनि श्राद्ध गर्नेले सोजा कुश तिल जल र टपरिमा राखिएको मुद्रा मुद्रापत्र इत्यादि रूपको भूयसी दक्षिणा लिएर "ओ३म् इहाऽद्य" इत्यादि दानवाक्यले उत्सर्ग गरि त्यो ब्राह्मण, कुमार, कुमारी, सुवासिनी (बाउका घरमा नै रअने दिन खाएकि बुडिकन्ने स्त्री अथवा घर खान नसक्नाले वा अन्य कुनै कारणले माइतिका आश्रयमा रएकि स्त्री), दीन, दुःखि, अनाथ इत्यादिलाइ यथोचित रूपमा बाँडेर यथासमयमा यथासम्भव देओस्।

कृतस्य अस्मन्-मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानां श्राद्धस्य च प्रभावस्य सम्पत्तेः पूर्णतमतां कामयमानोऽहं भूयस्या दक्षिणाया रूपेण देयस्य हिरण्यस्य (रजतस्य वा) मूल्यत्वेनोपकल्पितमेतन् नाणक-नाणकपत्रादिरूपं द्रव्यं (विष्णुदैवतं) यथा-सम्भवं नानानामगोत्रब्राह्मण-कुमार-कुमारी-सुवासिनी-दीनाऽनाथादिभ्यो यथार्हं विभज्य यथाकालं दातुमुत्सृज्ये, ओ३म् तत् सन् न मम" इति भूमौ उत्सृज्य यथा-भागं विभज्य यथासम्भवं यथाकालं दद्यात्।

(वैश्वदेविकब्राह्मणविसर्जनम्)

[१८९]ततः श्राद्धकर्ता उपवीत्येव वैश्वदेविकब्राह्मणम् "ओ३म् विश्वे देवाः प्रीयन्ताम् इत्युच्यताम्" इत्यधीच्छेत्। वैश्वदेविकब्राह्मणश् च "ओ३म् विश्वे देवाः

१८९.अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) नै रएर वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ "ओ३म् विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्" भन्नुहोस् भनेर अनुरोध गरोस्। वैश्वदेविकब्राह्मणले पनि "ओ३म् विश्वे देवाः प्रीयन्ताम्" भनुन्।

प्रीयन्ताम्" इति ब्रूयात्।

[१९०]**ततः श्राद्धकर्ता** उपवीत्येव **"ओ३म् वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्राऽ अमृताऽ ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन् तृप्ता यात पथिभिर् देवयानैः" इति वैश्वदेविकब्राह्मणं** (कुशाग्रैः स्पृष्ट्वा) **विसर्जयेत्।**

(पित्रादिब्राह्मणविसर्जनम्)

[१९१]**ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीती **भूत्वा पितृब्राह्मणम् "ओ३म् वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्राऽ अमृताऽ ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन् तृप्ता**

---

१९०. अनि श्राद्ध गर्नेले उपवीति (सव्य) नै रएर "ओ३म् वाजेवाजे" इत्यादि मन्त्रले वैश्वदेविकब्राह्मणलाइ *(कुशाका टुप्पाले छोएर)* विसर्जन गरोस्।

१९१. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर "ओ३म् वाजेवाजे" इत्यादि मन्त्रले पितृब्राह्मणलाइ *(कुशहरुका फेदले छोएर)* विसर्जन गरोस्।

सात पथिभिर् देवयानैः" इति (कुशमूलैः स्पृष्ट्वा) **विसर्जयेत्।**

[१९२]**ततः श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीती **एव** मातामहब्राह्मणं च **"ओ३म् वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्राऽ अमृताऽ ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वन् तृप्ता सात पथिभिर् देवयानैः" इति** (कुशमूलैः स्पृष्ट्वा) **विसर्जयेत्।**

(ब्राह्मणानां व्रजनं श्राद्धकर्तुर् ब्राह्मणाऽनुव्रजनं च)

[१९३]**ततो ब्राह्मणाः स्वगृहं प्रति व्रजेयुः।**

[१९४]**तदा श्राद्धकर्ता** प्राचीनावीती **एव "ओ३म् आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे**

---

१९२. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति नै रएर "ओ३म् वाजेवाजे" इत्यादि मन्त्रले मातामहब्राह्मणलाइ *(कुशहरुका फेदले छोएर)* विसर्जन गरोस्।

१९३. अनि ब्राह्मणहरु आँफ्ना घरतिर प्रस्थान गरुन्।

१९४. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर "ओ३म् आ मा वाजस्य" इत्यादि मन्त्र पडेर आँफ्नो घरका आँगनको

द्यावापृथिवी विश्वरूपे। आ मा गन्ताम् पितरा मातरा चाऽऽ मा सोमोऽ अमृतत्वेन गम्यात्" इति मन्त्रं पठित्वा आ स्वगृहाङ्गनद्वाराद् वा अष्ट पदानि वा ब्राह्मणाननुव्रजेत्।

(प्रदक्षिणीकरणम्)

१९५**"ततो ब्राह्मणा एकत्राऽवतिष्ठेरन्। श्राद्धकर्ता च** उपवीती **भूत्वा ब्राह्मणान् प्रदक्षिणीकृत्य** ("अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात्। अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहाद् दिवम्॥ पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः। तत्क्लेशमिह सञ्जातं विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ" इत्यादिकप्रियवाक्यप्रयोगं कृत्वा नमस्कृत्य च) **आगम्य गृहं प्रविशेत्। ब्राह्मणाश् च स्वंस्वं गृहं गच्छेयुः।**

ढोकासम्म वा आठ पाइलासम्म ब्राह्मणहरुका पछि लागोस्।

१९५. अनि ब्राह्मणहरु एकै ठाममा उभ्बियुन्। श्राद्ध गर्नेवाला पनि उपवीति (सव्य) भएर ब्राह्मणहरुको प्रदक्षिणा गरेर *("अद्य मे सफलं जन्म" इत्यादि प्रियवाक्य बोलेर ब्राह्मणहरुलाइ नमस्कार गरेर)* आएर घरमा पसोस्, ब्राह्मणहरु आँफ्ना-आँफ्ना घर जाउन्।

(पौराणमन्त्र-विष्णुहृदयमन्त्र-पठनादिकम्)

[१९६](ततः श्राद्धदेशमागत्य **उपवीत्येव** श्राद्धकर्ता "ओ३म् देवताभ्यः पितृभ्यश् च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः" इति त्रिः पठेत्। "यो विष्णुहृदयं मन्त्रं श्राद्धेषु नियतः पठेत्। पितरस् तर्पितास् तेन पयसा च घृतेन च॥ चतुर्भिश् च चतुर्भिश् च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर् द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥ (ओ३म् अच्युताय नमः, ओ३म् अच्युताय नमः, ओ३म् अच्युताय नमः)" इति विष्णुहृदयमन्त्रं च पठेत्। ततः "प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताऽध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद् विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः॥ ओ३म् यत् कृतं तत् सुकृतमस्तु यन् न कृतं तच् छ्रीविष्णोः प्रसादात् सर्वं परिपूर्णमस्तु" इत्युच्चार्य, "आयुर् विद्यां धनं पुत्रान् राज्यं सौख्यं त्रिविष्टपम्। मोक्षं चाऽपि प्रयच्छन्ति पितरः श्राद्धतर्पिताः" इति श्राद्धमाहात्म्यं च पठेत्।

---

१९६. *अनि श्राद्धस्थलमा आएर श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना देउरे काँदमा नै पारेर (उपवीति [सव्य] नै रएर) "ओ३म् देवताभ्यः" इत्यादि तिनपल्ट पढोस्। अनि विष्णुहृदयमन्त्रको पाठको "यो विष्णुहृदयम्" इत्यादि माहात्म्यले युक्त "चतुर्भिश्च" इत्यादि विष्णुहृदय-मन्त्र पढोस्। अनि "प्रमादात् कुर्वतां कर्म" इत्यादिको उच्चारण गरेर "आयुर् विद्यां धनं पुत्रान्" इत्यादि श्राद्धमाहात्म्य पनि पढोस्।*

[१९७]ततः देव-पितृ-कर्मपात्राऽवशिष्टकुशादिकमादाय– "ओ३म् कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर् वा बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतेः स्वभावात्। करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत्॥ अनेन पितृयज्ञेन प्रीयतां भगवानिह। मया भक्त्या कृतं सर्वं तत्सद्ब्रह्मार्पणं भवेत्" इत्युक्त्वा कुशादिकं भूमौ विसृजेत्। ततः **प्राचीनावीती** पाणिना दीपं प्रच्छाद्य **उपवीती** आचम्य पाणी प्रक्षालयेत्।)

(उच्छिष्टोद्वासनादिकम्)

[१९८]ततः कुशवटून् ब्राह्मणान् कृत्वा श्राद्धं कृतं चेत् तेभ्यो दत्तं घृतौदनादि-भोज्यादिकम् अग्नौ अप्सु वा क्षिपेत्, गवे दद्याद् वा।

---

१९७. *अनि देव-पितृ-कर्मपात्रमा रएका कुशादि लिएर "ओ३म् कायेन वाचा" इत्यादि भनेर ति कुशादि भैंमा छोडोस्। अनि श्राद्ध गर्नेले जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर (प्राचीनावीति [अपसव्य] भएर) हातले बत्ति छोपेर जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर (उपवीति [सव्य] भएर) आचमन गरेर दुवै हात धोओस्।*

१९८. अनि कुशवटुहरुलाइ नै ब्राह्मण बनाएर श्राद्ध गरिएको हो भने ति कुशवटुहरुलाइ दिइएका भुजा इत्यादि भोज्यादि पदार्थ आगामा वा पानिमा हालोस् अथवा गाइलाइ देओस्।

१९९ततो द्विजोच्छिष्टोद्वासनं तदैव कुर्यात् कारयेद् वा। अथवा सति सम्भवे श्राद्धशेषभोजनान्ते दिनान्ते एव द्विजोच्छिष्टोद्वासनं कुर्यात् कारयेद् वा।

(पिण्डप्रतिपत्तिः)

२००दिनान्त एव द्विजोच्छिष्टोद्वासने कर्तव्येऽपि गृहप्रवेशे जाते यथास्थिति कुशब्राह्मणेभ्यो दत्तस्य भोज्यादिकस्य प्रतिपत्तौ च जातायां श्राद्धकर्ता प्राचीनावीती भूत्वा पिण्डान् विकरं च गवेऽजाय ब्राह्मणाय वा दद्यात्; अग्नौ जले वाऽपि प्रक्षिपेद् वा।

---

१९९. अनि ब्राह्मणभोजनको जुठो उठाउने काम तेसै वेला गरोस् वा गराओस्। अथवा सम्भव भएमा आँफुहरुले पनि श्राद्धशेष भोजन गरिसकेपछि दिनका अन्तमा (घाम अस्ताउने वेलामा) ब्राह्मणभोजनको जुठो उठाउने काम गरोस् अथवा गराओस्।

२००. दिनका अन्तमा नै ब्राह्मणभोजनको जुठो उठाउने काम गरिने भए पनि गृहप्रवेश भएपछि, परिस्थितिअनुसार कुशब्राह्मण-हरुलाइ दिइएका भोज्यादि आगामा हाल्ने इत्यादि काम पनि भएपछि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) भएर पिण्डहरु र विकर पनि बुडो गोरुलाइ वा बुडो बोकालाइ वा ब्राह्मणलाइ देओस् अथवा आगामा वा पानिमा हालोस्।

[२०१]ततः श्राद्धकर्ता प्राचीनावीत्येव कुशाङ्गुलीयकं त्यक्त्वा हस्तौ धावित्वा प्राङ्मुख उपवीती भूत्वा आचामेत्।

(श्राद्धशेषभोजनम्)

[२०२]ततोऽनग्निकः श्राद्धकर्ता लौकिकाग्निसम्पाद्य-पञ्चमहायज्ञकारी चेत् श्राद्धावशेषेणैवाऽन्नेन वैश्वदेवाख्यं पञ्चमहायज्ञकर्माऽपि स्वाध्यायाऽध्ययनरूप-

---

२०१. अनि श्राद्ध गर्नेले प्राचीनावीति (अपसव्य) नै रएर कुशको अम्ठि त्यागेर हात धोएर पूर्वतिर फर्केर उपवीति (सव्य) भएर आचमन गरोस्।

२०२. अनि श्रौताग्नि वा गृह्याग्नि नभएको भएपनि श्राद्ध गर्नेले लौकिकाग्निमा नित्य पञ्चमहायज्ञ गर्ने गरेको भए स्वाद्ध्याया-ध्ययनरूप (दिनदिनै गरिने वेदपाठरूप) ब्रह्मयज्ञ छोडेर वैश्वदेवकर्म पनि भनिने पञ्चमहायज्ञकर्मभित्रका देवयज्ञादि अरु चार यज्ञ (देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ र मनुष्ययज्ञ) श्राद्धशेष अन्नले नै गरेर इष्टमित्रहरुका साथमा पितृले भोग गरेका सबै प्रकारका अन्न यथेष्टभाग खाओस्॥

ब्रह्मयज्ञवर्जं सम्पाद्य इष्टैः सह पितृसेवितं सर्वप्रकारकमन्नं यथेष्टभागं भुञ्जीत॥

॥ इति श्रीगुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपाद्ध्ययन-समवाप्त-स्वशाखा-मन्त्र-ब्राह्मण-कल्पसूत्रेण श्रुति-स्मृति-पुराण-पारायण-परायणेनाऽवलोकित-नानाधर्मशास्त्रनिबन्धेन वार्तावृत्तिगृहस्थेन गण्डकीप्रदेशमध्यस्थत्रितुङ्गाचलाङ्कितजनपदान्तर्गत-चुँदिताम्रकूट-तिरर्श्चीनपानीयक-ग्रामाऽभिजनेन नैपालभाषाऽऽदिकवि-भानुभवताऽऽचार्य-प्रविख्यापिते श्रीकृष्णाऽऽचार्यवंशे जातेन कौण्डिन्न्यायनेनाऽऽचार्येण शिवराजशर्मणा द्विजोत्तमेन कृता एतत्पद्धतिकारेणैव स्वजन्मतः सप्तषष्टितमे वर्षे वर्तमानेन परिष्कृत्य प्रस्तुता च कात्यायनमुनिकृतश्राद्धकल्पसूत्राऽनुसारिणी माध्यन्दिनीयवाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेद-शाखाध्यायिनां निरग्निकानां द्विजानां मासिकापरपक्षश्राद्धानुकल्परूपस्य नभस्यापरपक्षरूपमहालयप्रयोज्यस्य **पार्वणश्राद्धस्य पद्धतिः** समाप्ता।

एतिमा श्रीयुत गुरुका मुखले उच्चारण गरेपछि गरिएको उच्चारण गरि गरिएका अध्ययनले आँफ्ना शाखाका मन्त्रसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थ र कल्पसूत्र समाप्त गरेका, श्रुति-स्मृति-पुराणको पारायणमा लागिरअने, नाना प्रकारका धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थहरु हेरेका, गण्डकी प्रदेशका मध्यमा रहेका तनुङ-(तनहुँ)जनपदभित्र (जिल्लाभित्र) पर्ने चुँदितामाकोट-तेर्सेपानि गाममा पुर्खेउलि थलो भएका, नेपालि भाषाका आदिकवि भानुभक्त आचार्यले विशेष प्रख्यात गराइएका श्रीकृष्णाचार्यका वंशमा जन्मेका, कुण्डिन ऋषिका युवापत्य वार्तावृत्ति गृहस्थ आचार्य शिवराजशर्मा ब्राह्मणले बनाइएको आँफ्नो जन्मदेखि गनिएका सतसट्ठियौं वर्षमा हिंड्दै गरेका पद्धतिकारले नै परिष्कृत गरेर प्रस्तुत गरिएको कात्यायनश्राद्धकल्पसूत्रअनुसारको गृह्याग्नि नभएका माध्यन्दिनीयवाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदशाखाध्यायि द्विजातिको मासिकाऽपरपक्षश्राद्धको अनुकल्पका रूपमा नभस्यमासको अपरपक्षमा (भाद्रकृष्णपक्षरूप महालयमा) गरिने **पार्वणश्राद्धको पद्धति** समाप्त भयो।

परिशिष्ट

१. वैदिक-कालज्ञानम्

(क) वैदिक कालज्ञानको आवश्यकता

लगधमुनिले वेदअनुसार वेदाङ्गज्योतिषमा बताएका वैदिक संवत्सर, अयन, ऋतु, मास, अधिकमास इत्यादि शासकीय पञ्चाङ्गनिर्णायकसमितिबाट स्वीकृत अवैदिक सूर्यसिद्धान्तादिमूलक चल्तिका पात्रामा लेखिएका संवत्सर, अयन, ऋतु, मास इत्यादिभन्दा फरक छन्। वैदिक संवत्सर-परिवत्सरादिसित टम्म मिलेर चल्ने प्रभव-विभवादि षष्टि-संवत्सर **चान्द्र** हुन् भने चल्तिका पात्राका प्रभव-विभवादि षष्टिसंवत्सर **बार्हस्पत्य** हुन्। वेदाङ्गज्योतिषअनुसार दक्षिणायन लागि सक्ता पनि चल्तिका पात्रामा उत्तरायण नै मानिएको हुञ्छ, उत्तरायण लागि सक्ता पनि दक्षिणायन नै मानिएको हुञ्छ; ग्रीष्मऋतु लागि सक्ता पनि वसन्त ऋतु नै मानिएको हुञ्छ। वैदिक चान्द्र मैनाहरु अमान्त हुन् भने चल्तिका अवैदिक पात्रामा लेखिएका चान्द्र मैनाहरु पूर्णिमान्त छन्। श्रौत-स्मार्त धर्मकर्मका लागि अमान्त मास नै ग्राह्य हुन्, पूर्णिमान्त चान्द्र मास त शासकादिका लौकिक व्यवहारका लागि हुन्। तसर्थ वैदिक चान्द्रमासमा र चल्तिका पात्राका चान्द्रमासमा धेरै नै फरक पर्न जाञ्छ। प्रायः शुक्लपक्षमा दुइ मास र कृष्णपक्षमा एक मास फरक पर्न जाञ्छ। तपोमासको (वैदिक माघमासको) शुक्लपक्ष लागि सक्ता पनि पञ्चाङ्ग-निर्णायक-समितिले स्वीकृत गरेका चल्तिका पात्रामा कैले मार्गशीर्षशुक्लपक्ष भन्ने र कैले पौषशुक्ल भन्ने पनि लेखिएको हुञ्छ। एसरि मासमा (मैनामा) धेरै नै फरक पर्न जाञ्छ। वैदिक अधिकमास चल्तिका पात्राका अधिकमासभन्दा अत्यन्तै फरक छन्। वैदिक अधिकमास (मलमास) आषाढमा वा पौषमा मात्र पर्छ। अरु मैनामा पर्दैन। यो कुरा नेपालको लिच्छविकालदेखिको एक हजार वर्षको इतिहासबाट पनि समर्थित छ। वैदिक अधिकमास

वेदाङ्गज्योतिषको **"घर्मवृद्धिरपां प्रस्थः"** (श्लो.८) इत्यादि वचनबाट समेत सिद्ध हुने दृक्सिद्ध सौर अयनका आधारमा निश्चित हुन्छ। एक अयनमा (उत्तरायणमा वा दक्षिणायनमा) सात ओटा अमावास्या (अम्सि) परेमा सातौँ अम्सिमा पूर्ण हुने चान्द्रमास अधिकमास (मलमास) मानिन्छ। वेदवेदाङ्गमा नभएका मेष, वृष इत्यादि राशिका आधारमा सिद्धान्त-शिरोमणि इत्यादि ग्रन्थमा गरिएको सौरसङ्क्रान्ति नपरेको शुक्लपक्षप्रतिपदादेखि कृष्णपक्षअमावास्यासम्मको चान्द्रमास अधिकमास (मलमास) हुन्छ भन्ने **"असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्यात्"** इत्यादि विदेशिमूलका विचारका आधारमा चलेका अर्वाचीन परिभाषा वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममा मान्य हुँदैनन्। वैदिक धर्ममा अनादि अनपभ्रष्ट परम्पराबाट आएका कुरा मात्र मान्य हुन्छन्। वैदिक कालगणनामा क्षयमास त हुँदैहुँदैन। तसर्थ वैदिक श्रौत-स्मार्त धर्मकर्मका लागि वेदोक्त कालको निरूपण गर्न र सङ्कल्पमा कालको उल्लेख गर्न पनि मूल वैदिक शास्त्रव्यवस्था नबुजेका र मूल वैदिक शास्त्रमा समुचित श्रद्धा र आस्था पनि नभएका नास्तिकजस्ता फलादेशपरक ज्योतिषिहरुले बनाएका र तेस्तै खाले शासकीय पञ्चाङ्गनिर्णायकहरुले शासकीय बलका भरमा निर्णीत गरेका चल्तिका अवैदिक पात्रा प्रमाण हुँदैनन्। नेपालमा अत्यधिक मात्रामा रहेका माध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लजुर्वेद-शाखाध्यायि ब्राह्मणहरुका र तिनका शिष्ययजमानहरुका विवाह-व्रतबन्धादि कृत्य यथासम्भव पारस्करगृह्यसूत्रका विधानअनुसार नै हुन पर्ने र पारस्करगृह्यसूत्रमा **"उदगयन आपूर्य-माणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्"** (१।४।५) भन्ने वचन हुनाले विवाह वेदाङ्गज्योतिषादि वैदिक ग्रन्थअनुसारको उत्तरायणमा मात्र हुन पर्नेमा दक्षिणायनमा निरयण वृश्चिकमासमा (मङ्सिरमा) र वेदाङ्गज्योतिषादि वैदिक ग्रन्थअनुसार दक्षिणायन लागि सकेपछि निरयण मिथुनमासमा (असारमा) पनि विवाहलग्न दिने, शुक्लपक्षमा नै विवाह हुन पर्नेमा कृष्णपक्षमा पनि विवाहलग्न दिने तथा पारस्करगृह्यसूत्रमा **"अथैनां सूर्यमुदीक्षयति तच् चक्षुरिति"** (१।८।७) भन्ने वचन भएकाले विवाहकर्मका बिचमा नै वधूलाइ सूर्यदर्शन गराउन पर्ने हुँदा दिनमा नै विवाह हुन पर्नेमा रातमा पनि विवाहलग्न

दिने, वैदिक शास्त्रव्यवस्थाको भरपर्दो ज्ञान नभएका अज्ञ वा वैदिक शास्त्रमा श्रद्धा नभएका नास्तिक जस्ता पञ्चाङ्गकारले बनाएका र तेस्तै अज्ञ वा नास्तिक जस्ता पञ्चाङ्गनिर्णायकहरुले शास्त्रविचारविमुख भै शासकीय बलका भरमा निर्णीत गरेका पात्राहरु श्रौतस्मार्तकर्मका कालका निरूपणका लागि र तिनका सङ्कल्पमा कालको उल्लेख गर्नका लागि पनि सर्वथा अनुसरणीय हुँदैनन्। तसर्थ तिनका भरमा मात्र श्रौत-स्मार्तकर्मका संवत्सर-अयन-ऋतु-मास-अधिकमासादि कालको निर्णय गर्न हुँदैन। वेदाङ्गज्योतिषमा बताइएको मूल वैदिक कालगणनासिद्धान्त राम्ररि बुजेर चल्तिका पात्राको वा दृक्सिद्धपञ्चाङ्गको सहायता लिएर श्रौत-स्मार्तकर्मका लागि संवत्सर-अयन-ऋतु-मास-अधिमासादिको निर्णय गर्न सकिन्छ। वैदिक धर्मका र मोक्षका विषयमा उपनयनपूर्वक वैध रूपमा अध्ययन गरिने वेद-वेदाङ्गग्रन्थहरु नै मूल रूपमा प्रमाण मानिन्छन्। तसर्थ लगधमुनिप्रोक्त **"पञ्चसंवत्सरमयम्"** इत्यादि वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थका प्रतिकूल निर्णय पनि दिने सूर्यसिद्धान्त, सिद्धान्तशिरोमणि, महूर्तचिन्तामणि, खण्डखाद्यक, भास्वती इत्यादि ग्रन्थ श्रौत-स्मार्त-धर्मकर्मका लागि गरिने संवत्सर-अयन-ऋतु-मास-अधिकमास-पक्ष-तिथिहरुका गणनामा सर्वथा प्रमाण हुँदैनन्। एस विषयमा स्वाद्ध्यायशाला-कुटुम्वले वाराणसीको चौखम्बाविद्याभवनबाट प्रकाशित गराएको (२००५ क्रै.) **वेदाङ्गज्योतिषको कौण्डिन्न्यायन-**व्याख्यानका भूमिकामा विस्तृत रूपमा स्पष्टीकरण गरिएको छ। वेद-वेदाङ्ग शास्त्रमा र तिनमा प्रतिपादित धर्ममा आस्था भएका विज्ञजनहरुले एस विषयमा राम्ररि ध्यान दिनु र कुनै विमति वा शङ्का भएमा खुला रूपमा लिखित छलफल गर्नु आवश्यक हुन आएको छ। तसर्थ वेदाङ्गज्योतिषमा बताइएको मूल वैदिक कालगणनासिद्धान्तको सार तल सङ्क्षेपमा बताइन्छ। योग-वार-राशिहरुको मूल वैदिकवाङ्मयमा उल्लेख नभएकाले र भरतनाट्यशास्त्रसम्ममा पनि (द्र.- मूलमात्र-संस्करण २।३४, २।३८, २।४९, २।५१, ३।१५, ३।१६, ३।८१; अभिनवभारतीयुक्त संस्करण २।३२, २।३६, २।४२-४४, ३।१६, ३।१८, ३।८१) तिनको उल्लेख नभएकाले श्रौत-स्मार्तकर्मका सङ्कल्पमा तिनको उल्लेख आवश्यक देखिँदैन।

(ख) वैदिक-कालनिरूपणम्

तिथिश् च करणम् भञ् च योगोऽथो वासराधिपः।
दिनरूपस्य कालस्य पञ्चाऽङ्गानीति लौकिकाः ॥१॥

सूर्योदयात् प्रभृति यो यावत् सूर्योदयम् परम्।
कालस् तत् सावनदिनं वैदिकैः परिकीर्तितम् ॥२॥

[वैदिक धार्मिक कृत्यहरु अमुक (फलाना) अयनमा, अमुक ऋतुमा, अमुक मैनामा, अमुक पक्षमा, अमुक तिथिमा, अमुक नक्षत्रमा, अमुक वेलामा गर्नु भन्ने विविध विधानहरु वेदादिशास्त्रमा छन्। तसर्थ वैदिक अयन, ऋतु, मास, पक्ष, तिथि इत्यादिको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। वैदिक अयन, ऋतु, मास इत्यादि चल्तिका सूर्यसिद्धान्तादिमूलक पात्रामा लेखिएका अयन, ऋतु, मास इत्यादिभन्दा फरक छन्, वैदिक अयनादि मुख्य रूपमा चान्द्र हुन्। वैदिक कर्मका सङ्कल्पादिमा चल्तिको पात्राका भरमा अयन, ऋतु इत्यादिको उल्लेख गर्नु उचित हुँदैन। नामकरण (न्वारान), अन्नप्राशन (पास्नि, भातख्वाइ), उपनयन (व्रतबन्ध), विवाह, और्ध्वदेहिककर्म (किरिया), श्राद्ध, श्रौतस्मार्तकर्म इत्यादि वैदिक धर्मकृत्य हुन्। तिनको समयनिर्धारण गर्दा र सङ्कल्प गर्दा लगधमुनिप्रोक्त वेदाङ्गज्योतिषअनुसार निश्चित गरिएका काललाइ लिनपर्छ। लगधमुनिप्रोक्त **वेदाङ्गज्योतिष**को संस्कृतमा विस्तृत भूमिका तथा **कौण्डिन्न्यायनव्याख्यान** भन्ने व्याख्या र हिन्दिमा सङ्क्षिप्त भूमिका तथा व्याख्या पनि वाराणसीको चौखम्बा विद्याभवनबाट प्रकाशित गराइसकिएको छ (२००५ सन्)। तेसैको मुख्य आधारमा सङ्क्षिप्त वैदिक कालज्ञान याँहाँ प्रस्तुत गरिएको हो। अव संस्कृत श्लोकहरुको अर्थ र स्पष्टीकरण याँहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।]

तिथि, करण, नक्षत्र, विष्कम्भादि योग र वार इ पाँच दिनरूपकालका अङ्ग हुन् भन्ने कुरा लौकिक मान्छेहरु भन्छन् [तेसमा सावनदिनभन्दा अभिन्न तिथिको र नक्षत्रको मात्र उल्लेख वेदमा पाँइन्छ। करण, योग र वार आथर्वण ज्योतिषमा पाँइन्छन्। तिनमा योगको उल्लेख स्पष्ट छैन। हरिवंश-चरकसंहिता-सुश्रुतसंहिता-भरतनाट्यशास्त्र-आश्वलायनगृह्यसूत्रपरिशिष्टहरुमा पनि योगको उल्लेख छैन। वारको उल्लेख महाभारतमा र मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृतिहरुमा पनि पाइँदैन। वारको धारणा अरबदेशहरुबाट भारतवर्षमा पसेको मानिन्छ। मूल वैदिक धर्ममा वारको महत्त्व छैन। तेसैले पञ्चाङ्ग भन्ने कुरा पनि मूल वैदिक परम्पराको हैन। पात्रोलाइ तिथिपत्र भन्नु वैदिकपरम्पराको अनुकूल कुरा हो] ॥१॥

एक सूर्योदयदेखि आर्को सूर्योदय नभइन्जेलको काललाइ वैदिकहरुबाट सावनदिन भनिएको छ। [सोमयागको सोमसवनका लागि गनिने एक दिन भएको हुनाले सावन-दिन भनिएको हो। मूल वैदिक परम्परामा

अहोरात्रविभागेषु अहश् चाऽऽद्यं प्रकीर्तितम्।
अहान्यस्तमयाऽन्तानि उदयाऽन्ता च शर्वरी ॥३॥

प्रातःकालः सङ्गवश् च मध्याह्नश् चाऽपराह्णकः।
सायाह्नश् चेति भागाः स्युस् तुल्यमाना दिनस्य च ॥४॥

पूर्वाह्णश् चाऽथ मध्याह्नोऽपराह्ण इति वा त्रयः।
समानमाना भागाः स्युर् दिने ह्यन्वर्थनामकाः ॥५॥

त्रिंशन्मुहूर्तोऽहोरात्रः पक्षस् ते दश पञ्च च।
पक्षौ पूर्वाऽपरौ शुक्ल-कृष्णौ मासस् तु तावुभौ ॥६॥

चन्द्रस्याऽदर्शनाच् चैव यावदन्यददर्शनम्।
मासश् चन्द्रमितस् तस्य पक्षौ द्वौ शुक्लकृष्णकौ ॥७॥

शुक्ले पक्षे तथा कृष्णे पक्षयोरुभयोरपि।
दिनानि प्रथमाऽऽद्यानि तिथयस् ताः प्रकीर्तिताः ॥८॥

---

१ सावनदिन भन्नु र १ तिथि भन्नु सामान्यतया एउटै कुरा हुन्छ]॥२॥

रात-दिनको विभागमा दिन पैलो बताइएको छ (रात दोस्रो बताइएको छ)। सूर्य अस्ताउँदा दिन समाप्त हुन्छ, सूर्य उदाउँदा रात समाप्त हुन्छ (द्र.– महाभारत, आश्वमेधिकपर्व ४४।१८) [नारिका रुम देखिने गरि उज्यालो भएपछि दिनको प्रारम्भ मानिन्छ, रातको १२ बजे मिति (डेट) फेरिने र वार फेरिने कुरा पनि वैदिक धार्मिक कृत्यमा मान्य हुँदैन]॥३॥

प्रातःकाल, सङ्गव, मध्याह्न, अपराह्ण, सायाह्न इ पाँचोडा दिनका सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्मको कालका बराबर रूपमा लगाइएका पाँच भाग हुन् [दिनका इ पाँच भाग वेददेखि नै प्रसिद्ध छन्]॥४॥

पूर्वाह्ण, मध्याह्न र अपराह्ण इ तिनोडा दिनका बराबर रूपमा लगाइएका सार्थक नाम भएका भाग हुन्॥५॥

तिस मुहूर्तहरुको एक अहोरात्र हुन्छ, अर्थात् एक रात-दिनमा (एक सूर्योदयदेखि आर्को सूर्योदयसम्ममा) तिस मुहूर्त हुन्छन्। [मुहूर्तरूप काल वेदैदेखि प्रसिद्ध छ]। १५ अहोरात्रको एक पक्ष हुन्छ। [यो प्रायिक कुरा हो, वर्षदिनका २४ पक्षमध्ये प्रायः ६ पक्षचाइँ १४ अहोरात्रका हुन्छन्।] पूर्वपक्ष शुक्लपक्ष हो, अपरपक्ष कृष्णपक्ष हो। ति दुवै पक्षको एक (चान्द्र) मैना हुन्छ [वेददेखि अमरकोशसम्म देखिने एस कुराले वैदिक परम्परामा मैना मुख्य रूपमा अमान्तरूपमा नै चान्द्र नै लिइने कुरा प्रष्ट हुन्छ]॥६॥

चन्द्रमाको एक अदर्शनदेखि (एक अम्सि गएदेखि) आर्को अदर्शन-सम्म (आर्को अम्सिसम्म) एउटा चान्द्रमास भनिन्छ। तेसका शुक्लपक्ष र कृष्णपक्ष हुन्छन्। शुक्लपक्षमा र कृष्णपक्षमा दुवै पक्षमा प्रथम-द्वितीय-तृतीयादि जो दिन हुन्छन् ति तिथि भनिएका छन्। [वैदिक परम्परामा शुक्लपक्षमा सँधै १५ दिन नै हुन्छन्, कृष्णपक्षमा कैलेकैले चतुर्दशी टुटेर

प्रतिपच् च द्वितीया च तृतीया च चतुर्थ्यपि।
पञ्चमी चैव षष्ठी च सप्तमी चाऽष्टमी ततः ॥९॥
नवमी दशमी चैकादशी च द्वादशी तथा।
त्रयोदशी चाऽथ चतुर्दश्यथो पौर्णमास्यमे ॥१०॥
उभयोः पक्षयोरन्तौ पञ्चदश्यौ प्रकीर्तिति।
उक्तं तत् पर्व प्रतिपत्पञ्चदश्योर् यदन्तरम् ॥११॥

नामानुसारं च शुभाऽशुभाः प्रतिपदादयः।
नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥१२॥
करणानि कौस्तुभं च बवं बालव-कौलवे।
तैतिलं च गराजिर् वा-णिजं विष्टिर् बवादिकम् ॥१३॥
क्रमाच् शुक्लप्रतिपदस् तिथ्यर्धेषु भवन्ति हि।
कृष्णाऽन्ते शकुनिश् चतुष्-पदं च नागमेव च ॥१४॥

---

१४ दिन मत्रै हुञ्छन्। शुक्लपक्षका प्रतिपदादि तिथिलाइ र कृष्णपक्षका प्रतिपदादि तिथिलाइ पनि पात्रामा १,२,३ इत्यादि रूपमा लेख्ने चलन छ। पूर्णिमालाइ १५ भनेर जनाउने चलन छ भने अम्सिलाइ ३० भनेर जनाउने चलन छ। चल्तिका पात्रामा तिथिका घडिपला पनि लेखिएका हुञ्छन्। वैदिक धर्ममा भने तिथि एक सूर्योदयदेखि आर्को सूर्योदयसम्म अखण्ड रूपमा नै मानिञ्छन्, घडिपलाको विचार हुँदैन] ॥७-८॥

तिथिहरुमा प्रतिपदा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा इ शुक्लपक्षका तिथि हुन्, प्रतिपदा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी .... अमावास्या इ कृष्णपक्षका तिथि हुन्॥९-१०॥

दुवै पक्षका अन्तिम तिथि पञ्चदशी पनि भनिएका छन्, पञ्च-दशीको र प्रतिपदाको अन्तराललाइ (जोर्निलाइ) पर्व भनिएको छ॥११॥

नामअन्सार शुभ र अशुभ हुने प्रतिपदादि तिथि क्रमैले नन्दा, भद्रा, जया, रिक्ता र पूर्णा भनिञ्छन् (नन्दा=१,६,११; भद्रा=२,७,१२; जया=३,८, १३; रिक्ता=४,९,१४; पूर्णा=५,१०,१५/३०)॥१२॥

तिथिको आदालाइ करण भञ्छन्। करण शुक्लपक्षका प्रतिपदादेखि क्रमैले तिथिको आदा-आदामा कौस्तुभ (किंस्तुघ्न), बव, बालव, कौलव, तैतिल, गराजि (गर), वाणिज (वणिक्), विष्टि, बव, बालव ... इत्यादि रूपले आउँछन्, कृष्णपक्षका अन्त्यमा तिन तिथ्यर्धहरुमा क्रमैले शकुनि, चतुष्पद र नाग करण हुञ्छन्। [इ करणको आथर्वणज्योतिषमा उल्लेख छ। हरिवंशमा, चरकसंहितामा, सुश्रुतसंहितामा र भरतनाट्यशास्त्रमा तथा आश्वलायनगृह्यसूत्रपरिशिष्टमा पनि करणको उल्लेख छ। करण तिथिकै आदाभाग भएकाले तिथिबाटै गतार्थ हुने हुँदा धर्मकृत्यका सङ्कल्पमा इनको उल्लेख नगरे पनि हुने देखिञ्छ। तथापि हेमाद्रिले महासङ्कल्पमा करणको

नक्षत्राणि कृत्तिकाश् च रोहिणी मृगशीर्षकम्।
आर्द्रा पुनर्वसू पुष्यस् ततोऽश्लेषा मघास् तथा ॥१५॥
पूर्वफल्गुन्यौ च फल्गुन्यौ तथैवोत्तरे अपि।
हस्तश् चित्रा च स्वातिश् च विशाखे चाऽनुराधिकाः ॥१६॥

उल्लेख हुने कुरा देखाएकाले याँहाँ पनि इनको उल्लेख गरिएको हो। करणको सजिलोसित ज्ञान गर्न करणचक्र तल दिइएको छ]॥१३-१४॥

नक्षत्रहरु (१) कृत्तिका, (२) रोहिणी, (३) मृगशीर्ष, (४) आर्द्रा, (५) पुनर्वसु, (६) पुष्य (तिष्य), (७) अश्लेषा, (८) मघा, (९) पूर्वफल्गुनी, (१०) उत्तरफल्गुनी, (११) हस्त, (१२) चित्रा, (१३) स्वाति, (१४) विशाखा, (१५) अनुराधा, (१६) ज्येष्ठा, (१७) मूल, (१८) पूर्वाषाढा, (१९) उत्तराषाढा, (२०) श्रवण, (२१) धनिष्ठा, (२२) शतभिषक्, (२३) पूर्वभद्रपद, (२४) उत्तरभद्रपद, (२५) रेवती, (२६) अश्वयुक्, (२७) अपभरणी (भरणी) हुन्।

[ऐले लोकमा अश्विनी, भरणी, कृत्तिका इत्यादि गणना चलेको भए पनि वेदमा, वेदाङ्गज्योतिषमा, याज्ञवल्क्यस्मृतिमा र कतिपय पुराणहरुमा समेत कृत्तिकादि नक्षत्रगणना देखिएकाले याँहाँ कृत्तिकादि गणना दिइएको हो। सङ्कल्पमा नक्षत्रको वचन र विभक्ति मिलाउँदा 'कृत्तिकासु नक्षत्रे', 'रोहिण्यां नक्षत्रे' इत्यादि भन्नपर्छ। तसर्थ कृत्तिकासु, रोहिण्याम्,

ज्येष्ठा मूलञ् च पूर्वाश् चाऽषाढास् ता उत्तरा अपि।
श्रवणश् च श्रविष्ठाश् च ततश् शतभिषक् परः ॥१७॥
पूर्वभद्रपदे चैवोत्तरभद्रपदे अपि।
रेवत्यश्वयुजौ चाऽपभरण्यश् चाऽप्यनुक्रमात् ॥१८॥
यत्राऽहोरात्रके यस्य नक्षत्रस्य तु सन्निधौ।
भवेच् चन्द्रस् तस्य तद् धि नक्षत्रमिति कथ्यते ॥१९॥

मृगशीर्षे, आर्द्रायाम्, पुनर्वस्वोः, पुष्ये (तिष्ये), अश्लेषासु, मघासु, पूर्वफल्गुन्योः, उत्तरफल्गुन्योः, हस्ते, चित्रायाम्, स्वातौ (स्वात्याम्), विशाखयोः, अनुराधासु, ज्येष्ठायाम्, मूले (मूलबर्हण्याम्), पूर्वाषाढासु, उत्तराषाढासु, श्रवणे, श्रविष्ठासु (धनिष्ठासु), शतभिषजि, पूर्वभद्रपदयोः, उत्तरभद्रपदयोः, रेवत्याम्, अश्वयुजोः, अपभरणीषु (भरणीषु) एस्ता रूपको प्रयोग गर्नपर्छ। वैदिक मूल परम्परा राम्ररि नबुजेका हरिनाथ प्याकुन्याल इत्यादि अरु पण्डितले देखाएका रूप उचित हैनन्]॥१५-१८॥

जुन अहोरात्रमा जुन नक्षत्रका समीपमा चन्द्रमा रहञ्छन् त्यो नक्षत्रलाइ तेस अहोरात्रको नक्षत्र भनिञ्छ [कृत्तिका (गुजमुजे) रोहिणी, मृगशीर्ष (तिनतारे नेरको), हस्त, चित्रा, स्वाति, अनुराधा, ज्येष्ठा (रातो तारो) इत्यादि कतिपय नक्षत्र आकाशमा स्पष्ट रूपमा देखिञ्छन्]॥१९॥

चन्द्रचारेषु चन्द्रस्य कृत्तिकास्वम्बया सह।
यदा योगो भचक्रस्य तदाऽऽरम्भो हि वैदिकः ॥२०॥

ततद्भानामन्यदीयमते प्रारम्भतः परम्।
पञ्चमांशत्रये प्रायोऽतीते ह्यादिस् तु वैदिकः ॥२१॥

"अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर् बृहस्पतिः।
सर्पाश् च पितरश् चैव भगश् चैवाऽर्यमाऽपि च ॥२२॥
सविता त्वष्टाऽथ वायुश् चेन्द्राग्नी मित्र एव च।
इन्द्रो निर्ऋतिरापो वै विश्वेदेवास् तथैव च ॥२३॥

चन्द्रमाका भ्रमणमा चन्द्रमाको कृत्तिकाका ताराहरुमध्ये पैलो अम्बानामको तारासित जुन समयमा योग हुन्छ तेइ समयमा वैदिकहरुका मतमा नक्षत्रचक्रको प्रारम्भ हुन्छ ॥२०॥

अरुका मतमा चल्तिका पात्रामा तिति नक्षत्रको प्रारम्भ जैले हुन्छ तेसपछि तेस नक्षत्रको भोगकालका पाँच भागको लगभग तिन भाग बिते-पछि वैदिकहरुका मतमा तेस नक्षत्रको प्रारम्भ मानिन्छ ॥२१॥

कृत्तिकादि नक्षत्रका देवता क्रमैले (१) अग्नि, (२) प्रजापति, (३) सोम, (४) रुद्र, (५) अदिति, (६) बृहस्पति, (७) सर्प, (८) पितृ,

विष्णुर् वसवो वरुणोऽजएकपात् तथैव च।
अहिर्बुध्न्यस् तथा पूषा अश्विनौ यम एव च ॥२४॥

नक्षत्रदेवता एता एताभिर् यज्ञकर्मणि।
यजमानस्य शास्त्रज्ञैर् नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥२५॥"

---

(९) भग, (१०) अर्यमा, (११) सविता, (१२) त्वष्टा, (१३) वायु, (१४) इन्द्राग्नि, (१५) मित्र, (१६) इन्द्र, (१७) निर्ऋति, (१८) अप्, (१९) विश्वेदेव, (२०) विष्णु, (२१) वसु, (२२) वरुण, (२३) अज एकपात्, (२४) अहिर्बुध्न्य, (२५) पूषा, (२६) अश्विनीकुमार र (२७) यम इ हुन्, यज्ञकर्मका लागि यजमानको नक्षत्रनाम इनै देवतावाट राख्न पर्छ भनि शास्त्र जान्नेहरुले भनेका छन्। [वैदिक परम्परामा नक्षत्र-अनुसारको नाम 'चुचेचोला अश्विनी' इत्यादिअनुसार राखिँदैन, नक्षत्रका देवताअनुसार राखिन्छ; जस्तै कृत्तिका नक्षत्रमा जन्मेका जातकको नाम 'अ-इ-उ-ए कृत्तिका' भन्ने भनाइअनुसार नराखेर कृत्तिकाका देवता अग्नि भएकाले अग्निगुप्त, अग्निजुष्ट, अग्नित्रात, अग्निदत्त, अग्निदिष्ट, अग्निपात, अग्निरात, अग्निलात, अग्निदयिता, अग्निपालिता, अग्निरक्षिता इत्यादि रूपमा राखिन्छ। श्रौतस्मार्तयज्ञकर्मका लागि नक्षत्रनाम उक्त प्रकारले राखेपछि फलितज्योतिषमा विशेष आग्रह हुनेहरुले चुचेचोला इत्यादिअनुसार राशिको नाम पनि राख्नै गरे पनि हुन्छ।] ॥२२–२५॥

सूर्यचन्द्रस्थितिवशाद् योगा विष्कम्भकादयः।
भवन्ति तेषां नाम्नैव विज्ञेयञ् च शुभाऽशुभम्॥२६॥

१ २ ३ ४ ५
विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस् तथा।
६ ७ ८ ९ १०
अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलश् च गण्डकः॥२७॥
११ १२ १३ १४ १५
वृद्धिर् ध्रुवश् च व्याघातो हर्षणो वज्र एव च।
१६ १७ १८ १९ २०
सिद्धिस् तथा व्यतीपातो वरीयान् परिघश् शिवः॥२८॥
२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७
सिद्धिस् साध्यश् शुभश् शुक्लो ब्रह्मा ऐन्द्रश् च वैधृतिः।
इति योगास् तु सङ्कल्पे कीर्तनीया जनैस् स्मृताः॥२९॥

आदित्यश् चाऽथ सोमश् च मङ्गलश् च बुधोऽपि च।
बृहस्पतिश् शुक्र-शनी स्युः क्रमाद् वासराधिपाः॥३०॥

तपस्-तपस्यौ च मधु-माधवौ शुक्रकः शुचिः।
नभो-नभस्यौ चेषोर्जौ सहाश् चैव सहस्यकः॥३१॥

सूर्यका र चन्द्रमाका स्थितिअनुसार विष्कम्भादि योग हुञ्छन्, तिनको शुभत्व र अशुभत्व नामैअनुसार जान्नपर्छ। मानिसहरुबाट विष्कम्भ, प्रीति, आयुष्मान्, सौभाग्य, शोभन, अतिगण्ड, सुकर्मा, धृति, शूल, गण्ड, वृद्धि, ध्रुव, व्याघात, हर्षण, वज्र, सिद्धि, व्यतीपात, वरीयान्, परिघ, शिव, सिद्धि, साध्य, शुभ, शुक्ल, ब्रह्मा, ऐन्द्र र वैधृति इ २७ योगहरु सङ्कल्पमा भन्न पर्ने मानिएका छन्। [इ योगहरुको मूल वैदिक परम्परामा विशेष उल्लेख देखिँदैन। शाकद्वीप(इरान-अफगानिस्तान)बाट आएका मगब्राह्मण आर्यभटका अनुयायि लल्लका रत्नकोष भन्ने ग्रन्थका आधारमा बनाइएको भनिएको श्रीपतिको रत्नमाला भन्ने वैक्रमाब्दका एगारौं बारौं शतकतिरको मुहूर्तग्रन्थमा विष्कम्भादि योगको उल्लेख भएको कुरा इतिहासलेखक-हरुले लेखेका छन्। तसर्थ वैदिककर्मका सङ्कल्पमा विष्कम्भादियोगको उल्लेख अत्यावश्यक देखिँदैन]॥२६–२९॥

आइतवार, सउँवार, मङ्लवार, बुदवार, बीवार, सुकवार, सन्सरवार इ सात वारहरु हुन्। [इ लोकव्यवहारमा ऐले अत्यन्त प्रसिद्ध छन्, तर वैदिक परम्पराका मूल ग्रन्थमा इ वारको उल्लेख छैन। तसर्थ इनको पनि वैदिक धार्मिक कृत्यका सङ्कल्पमा उल्लेख अत्यावश्यक देखिँदैन]॥३०॥

तपः (तपाः), तपस्य, मधु, माधव, शुक्र, शुचि, नभः (नभाः), नभस्य, इष, ऊर्ज, सहः (सहाः), सहस्य [इ वैदिकहरुका वेदमन्त्रसंहिताहरुमा पनि उल्लिखित भएका मैनाहरुका मुख्य नाम हुन्। इनको उल्लेख पुराण-अमर-कोषसम्ममा पनि पाइञ्छ। इनलाइ माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख इत्यादि पनि भन्ने गरिएको देखिञ्छ। लगधमुनिले बनाएको वेदाङ्गज्योतिषको

सूर्यगत्यनुगौ चान्द्रौ वैदिकद्विजसम्मतौ।
द्वौद्वौ तपःप्रभृतिकौ मासावृतुरिहोदितः ॥३२॥

परिनिष्ठित परिभाषाअनुसार जुन कालको अवधि तपोमास भनिञ्छ, तेइ कालको अवधि माघ भनिञ्छ भन्ने बुज्नपर्छ। ऐलेका चल्तिका अवैदिक पात्राले माघ भनेको मैनालाइ नै वैदिकहरुको तपोमास भन्ने ठान्न हुँदैन। लगधमुनिका व्याख्याअनुसार सूर्यको उत्तरायणारम्भको दिन (अर्थात् पात्रामा लेखिएका सबैभन्दा थोरै दिनमान भएका दिनहरुका माझाको दिन) जुन शुक्लप्रतिपदादेखि अमावास्यासम्मको चान्द्रमासका प्रारम्भका २४ दिनभित्र पर्छ त्यो चान्द्रमास वैदिक तपोमास वा माघमास हुञ्छ। पच्चिसौं-छब्बिसौं इत्यादि दिनमा त्यो दिन परे तेस्तो चान्द्रमास वैदिक अधिकमास (मलमास) हुञ्छ र तेस अधिकमासपछि आउने शुक्लप्रतिपदामा लाग्ने चान्द्रमास वैदिक तपोमास वा वैदिक माघमास हुञ्छ]॥३१॥

वैदिक ब्राह्मणका सम्मत तपोमास तपस्यमास इत्यादि सूर्यको गतिविशेषका अनुगामि दुइ-दुइ चान्द्रमासहरु एस वैदिकधर्मकृत्यमा एक ऋतु भनिएका छन्। [दुइ चान्द्रमासको एक ऋतु हुने कुरा वेदमन्त्रसंहितादेखि अमरकोशसम्म पनि देखिने वैदिक परम्पराबाट बुजिने हुनाले अवैदिक सूर्यसिद्धान्तका वा तेरौं शताब्दीमा रचिएका सिद्धान्तशिरोमणिका वा कुनै प्रक्षिप्त पुराणवचनका लहैलहैमा लागेर वैदिकहरुले ऋतुहरुलाइ दुइ सौरमासले बन्ने मानेर धर्मकृत्य गर्न र सङ्कल्पमा उल्लेख गर्न पनि हुँदैन]॥३२॥

शिशिरश् च वसन्तश् च ग्रीष्मो वर्षास् तथा शरत्।
हेमन्तश् चेति ऋतवः क्रमान् मासद्वयात्मकाः ॥३३॥
उत्तरायणमत्रोक्तमृतुभिश् शिशिरादिभिः।
त्रिभिर् वर्षादिभिः प्रोक्तमृतुभिर् दक्षिणायनम् ॥३४॥

शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरत्, हेमन्त इ दुइ-दुइ चान्द्र मैनाका ऋतुहरु क्रमैले आउँछन्। [कालगणनाको आधारभूत वैदिक आर्तव (ऋतुसम्बद्ध) वर्षको प्रारम्भ उक्त प्रकारको तपश्शुक्लप्रतिपदामा (वैदिक माघशुक्लप्रतिपदामा) शिशिर ऋतुका आदिमा हुञ्छ]॥३३॥

एस वैदिक धर्मकृत्यमा शिशिरादि तिन चान्द्र ऋतुहरुले (शिशिर-वसन्त-ग्रीष्महरुले) उत्तरायण वा उदगयन भनिएको छ, वर्षादि तिन चान्द्र ऋतुहरुले (वर्षा-शरत्-हेमन्तहरुले) दक्षिणायन भनिएको छ [एसरि वैदिक धर्मकृत्यमा अयन पनि सौरचान्द्र नै हुञ्छ, जुन चान्द्र मैनामा सूर्यको उदगयन लाग्छ तेसै चान्द्र मैनाका प्रारम्भका शुक्लप्रतिपदामा उदगयन पनि लाग्ने र जुन चान्द्र मैनामा सूर्यको दक्षिणायन लाग्छ तेसै चान्द्र मैनाका प्रारम्भका शुक्लप्रतिपदामा दक्षिणायन पनि लाग्ने मानिञ्छ। यो कुरा गए रात आधारातपछि वा आउँदो रात आधारात एता सूर्यसङ्क्रमण हुने भए पनि सूर्योदयदेखि नै सौर मेषमास-वृषमासादि मासको १ गते गनिएजस्तै हो]॥३४॥

आर्यावर्ते तु मध्याह्नेऽहस्सु दीर्घतमा यदा।
शङ्कोश् छाया ततस् सूर्यः प्राप्नुयादुत्तरायणम्॥३५॥
आर्यावर्ते हि मध्याह्नेऽहस्सु ह्रस्वतमा यदा।
शङ्कोश् छाया ततः सूर्यः प्राप्नुयाद् दक्षिणायनम्॥३६॥
आर्यावर्ते ह्रस्वतमाद् दिनात् सौरोत्तरायणम्।
दिनाद् दीर्घतमात् सौरं दक्षिणायनमिष्यते॥३७॥
सूर्यस्योदङ्मुखीभावात् षट्-सप्तादिदिनोत्तरा।
याऽमावास्या तत्र पूर्णे मासे वर्षं प्रवर्तते॥३८॥

आर्यावर्तमा दिनहरुमा मध्याह्नमा शङ्कुको (समतल भूमिमा सिदा गाडेको किलाको) छाया सबभन्दा लामो जैले हुञ्छ तैलेदेखि सूर्य उदगयनमा (उत्तरायणमा) लाग्छन्॥३५॥

आर्यावर्तमा दिनहरुमा मध्याह्नमा शङ्कुको छाया सबभन्दा छोटो जैले हुञ्छ तैलेदेखि सूर्य दक्षिणायनमा लाग्छन्॥३६॥

आर्यावर्तमा सवैभन्दा छोटो दिनबाट सूर्यको उत्तरायण र सवैभन्दा लामो दिनबाट सूर्यको दक्षिणायन मानिञ्छ॥३७॥

सूर्य उत्तरतिर फर्कने दिनबाट घटिमा छसातदिन परको जो अम्सि हुञ्छ तेस अम्सिमा पूर्ण हुने चान्द्र मैनामा वैदिक सौरचान्द्र नववर्ष लाग्छ॥३८॥

तस्य मासस्य या शुक्लप्रतिपत् तत एव च।
इज्यार्थं वर्षमयनमृतुर् मासश् च गण्यते॥३९॥
तत्राऽयनं चोत्तरं स्यादृतुश् च शिशिरो भवेत्।
मन्त्रोक्तश् च तपा मासो माघो ब्राह्मणकीर्तितः॥४०॥
तपोमासो वेदमन्त्रे श्रुतो लगधभाषितः।
यस् तत्राऽनादिसङ्केतस् तपश्शब्दस्य चोचितः॥४१॥
तपोमासाऽभिन्न एव माघो वैदिकसम्मतः।
न त्वन्यो राशिमादायाऽर्वाचीनैः परिभाषितः॥४२॥

तेस चान्द्र मैनाको जुन शुक्लपक्षको प्रतिपदा हुञ्छ तेसै दिनबाट वैदिक धार्मिक कृत्यका लागि (नएँ) वर्ष, (नएँ) अयन, (नएँ) ऋतु र (नएँ) मैना पनि गनिञ्छन्॥३९॥

त्याँहाँ अयन उत्तरायण हुञ्छ, ऋतु शिशिर हुञ्छ, मैना वेदमन्त्रमा भनिएको तपोमास हुञ्छ, एइ तपोमास ब्राह्मणग्रन्थमा माघ भनिएको छ॥४०॥

वेदमन्त्रमा सुनिएको र लगधबाट परिभाषित गरिएको जो तपोमासरूप काल छ तेसैमा तपःशब्दको अनादि सङ्केत मान्नु उचित छ॥४१॥

उक्त प्रकारको जुन तपोमास हुञ्छ तेससित कत्ति पनि भेद नहुने माघमास नै वैदिकहरुको सम्मत हुञ्छ, वेदमा, वेदाङ्गमा, मनुस्मृति-

एवं माघस् तपोऽभिन्नो यदा भवति निश्चितः।
तदा तपस्याद्यभिन्नाः फाल्गुनाद्याश् च निश्चिताः ॥४३॥

मासास् ते ऋतुबद्धा हि वेदमन्त्रेषु कीर्तिताः।
पाणिन्युक्तनिरुक्तिस् तु रूपज्ञानप्रयोजना ॥४४॥

तस्मान् नक्षत्रबद्धत्वं मासानां वैदिकैरिह।
नैवाऽऽस्थेयं यतो वर्षं चाऽऽतर्वं वैदिकोचितम् ॥४५॥

याज्ञवल्क्यस्मृति-महाभारतहरुमा पनि नभएका मेष, वृष इत्यादि राशि-लाइ लिएर अर्वाचीन जनले परिभाषित गरेका चलनचल्तिका अवैदिक पात्राका माघादि मास वैदिकहरुका सम्मत हुँदैनन् ॥४२॥

एसरि जब माघमास लगधमुनिद्वारा परिभाषित तपोमासभन्दा भिन्न नहुने कुरा निश्चित हुन्छ, अनि फाल्गुनादि मास पनि वेदमन्त्रोक्त तपस्यादि मासभन्दा भिन्न नहुने कुरा पनि निश्चित हुन्छ ॥४३॥

वेदमन्त्रहरुमा उल्लिखित तपस्-तपस्यादि ति मासहरु ऋतुबद्ध नै हुन्। पाणिनिले गरेको 'साऽस्मिन् पौर्णमासीति' (अष्टाध्यायी ४।२।२१) भन्ने निर्वचन त शब्दरूपस्वरज्ञानरूप प्रयोजनका लागि हो ॥४४॥

तेस कारणले वैदिक धार्मिक कृत्यमा तपस्-तपस्यादिमासहरुको नक्षत्रबद्धत्व वैदिकहरुले मान्न हुँदैन, किन भने वैदिकहरुका लागि उचित सौरचान्द्र वर्ष पनि आर्तव छ नक्षत्रबद्ध छैन ॥४५॥

सौरेऽयने सप्त दर्शाः सपञ्चषदिनेऽपि च।
यदा दर्शे सप्तमे तु पूर्णो मासस् तदाऽधिकः ॥४६॥

कृष्णपक्षे तु नवमीमप्यतिक्रम्य भास्करः।
यत्राऽयनान्तरं गच्छेद् मासोऽमान्तो हि सोऽधिकः ॥४७॥

वैदिकानां तु वर्षादि सौरचान्द्रं प्रकीर्तितम्।
अयनं विषुवं सूर्यान् मासं चन्द्रात् प्रतर्कयेत् ॥४८॥

पछाडिपट्टि पाँचछ दिन बडि भएका समेत एक सौर अयनमा जब ७ ओटा अम्सि पर्छन् तेस वेला सातौं अम्सिमा पूर्ण हुने चान्द्रमास (द्वितीय शुचिमास [वैदिक द्वितीय आषाढ] वा द्वितीय सहस्यमास [वैदिक द्वितीय पौष]) वैदिक अधिकमास (मलमास) हुन्छ ॥४६॥

कृष्णपक्षमा नवमी पनि नागेर दशमी-एकादशीहरुमा सूर्य आर्को अयनमा जान्छन् भने त्यो अमान्त चान्द्रमास अधिकमास (मलमास) हुन्छ। (वैदिक अधिकमास दृक्सिद्ध सौर उत्तरायणका वा दक्षिणायनका अन्तमा मात्र पर्छ, अन्त पर्दैन) ॥४७॥

वैदिकहरुका वर्ष, अयन, ऋतु इत्यादि सौरचान्द्र (अधिकमास-व्यवस्थाद्वारा सूर्यबाट नियन्त्रित र मुख्य रूपमा चान्द्र) मानिएका छन्। सौर अयन र विषुव सूर्यबाट र मैना चन्द्रबाट विचार गर्नु ॥४८॥

द्वाभ्यां हि अयनाभ्यां स्याद् वर्षं सवँवत्सरादिकम्।
सवँवत्सरस् तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ॥४९॥
ततश् चेदावत्सरश् च तुर्य इद्वत्सरः श्रुतः।
वत्सरः पञ्चमोऽब्दः स्यात् पञ्चाब्दस्य युगस्य च ॥५०॥
तेषां विपरिवर्तैश् च युगद्वादशकं स्मृतम्।
वैष्णवाद्याह्वयं चान्द्रवत्सरं वैदिकानुगम् ॥५१॥
[१]वैष्णवम् प्रथमन् तत्र [२]बार्हस्पत्यन् ततः परम्।
[३]ऐन्द्रम[४]ाग्नेयञ् च [५]त्वाष्ट्रम[६]ाहिर्बुध्न्यञ्च [७]पित्र्यकम् ॥५२॥

दुइ अयनहरुबाट संवत्सरादि १ वर्ष हुन्छ। वैदिक पाँच वर्षको युगको संवत्सर पैलो वर्ष, परिवत्सर दोस्रो वर्ष, तेसपछि (तेस्रो) इदायुगको... इदा-वत्सर, चौथो इद्वत्सर भनेर वेदमन्त्रमा सुनिएको छ, पाँचौं वर्ष वत्सर भनेर सुनिएको छ [इ नाममा शाखाभेदले केइ भेद पनि छ] ॥४९–५०॥

ति पाँच वर्षहरुका घुमाइले वैदिकहरुका सिद्धान्तअनुसारका चान्द्र-वर्षहरुले बन्ने वैष्णव-बार्हस्पत्यादि नाम भएका १२ युगहरुको समुदाय (युगसङ्घ) मानिएको छ ॥५१॥

पैलो वैष्णव तेसपछि बार्हस्पत्य, ऐन्द्र, आग्नेय, त्वाष्ट्र, आहिर्बुध्न्य,

[८]वैश्वदेवञ् च [९]सौम्यञ् च [१०]ऐन्द्राग्नञ् [११]चाऽऽश्विनन् तथा।
[१२]भाग्यञ् चेति द्वादशैव युगानि कथितानि हि ॥५३॥
"स्वराक्रमेते सोमाऽर्कौ यदा साकं सवासवौ।
स्यात् तदाऽऽदियुगम् माघस् तपश्शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥५४॥"
चान्द्रा हि प्रभवाद्यास् तु तपश्शुक्लादिका मताः।
एते ह्यन्यैः क्वचिच् चैत्र-शुक्लाद्याः परिकीर्तिताः ॥५५॥

पित्र्य, वैश्वदेव, सौम्य, ऐन्द्राग्न, आश्विन र तेस्तै भाग्य समेत बार युगहरु बताइएका छन् ॥५२–५३॥

जुन वेला धनिष्ठा नक्षत्रले सहित चन्द्रमा र सूर्य साथसाथ आकाशमा माथि आउँछन् (उदाउँछन्) त्यो वेला आदियुग (वेदाङ्गज्योतिषको युग-गणनापद्धतिको पैलो युग) लाग्छ, माघ लाग्छ, तपश्शुक्ल (माघशुक्लपक्ष) पनि लाग्छ र उदगयन पनि लाग्छ। [यो श्लोक लगधमुनिप्रोक्त वेदाङ्ग-ज्योतिषको हो (श्लो.६)। एसबाट नक्षत्र कालक्रमले फरक परे पनि सूर्यको उदगयनारम्भले वैदिक नववर्षारम्भको तपोमासको (माघ मैनाको) र शिशिरऋतुको निरूपणलाइ निर्देश गर्ने कुरा राम्ररि नै जनाएको छ] ॥५४॥

वैष्णवादि पाँचवर्षे युगमा पर्ने चान्द्र प्रभव-विभवादि वर्ष तपश्शुक्ल-प्रतिपदामा (वैदिकमाघशुक्लप्रतिपदामा) प्रारम्भ हुने हुन्छन्। कसैले इ

संवत्सरादयश् चान्द्रा वेदोक्ता निश्चिता हि ते।
चान्द्र्या षष्ट्या हि युज्यन्ते न बार्हस्पत्यया क्वचित् ॥५६॥
वैष्णवादियुगेष्वब्दा षष्टिः स्युः प्रभवादयः।
चान्द्रा हि वत्सरास् ते हि गार्ग्यादिमुनिकीर्तिताः ॥५७॥

१ २ ३ ४ ५
"प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः।
६ ७ ८ ९ १०
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धाता तथैव च ॥५८॥

प्रभवादि अर्वाचीन राशिमूलक परिभाषाअनुसारका चैत्रशुक्लप्रतिपदामा प्रारम्भ हुने हुन् भन्ने कुरा गरेका छन्। [वैदिकहरुका लागि चैत्रशुक्लप्रतिपदामा चान्द्र प्रभवादि वर्ष प्रारम्भ हुने कुरा मान्य छैन। मगब्राह्मण वराहमिहिरादिले बताएका बार्हस्पत्य प्रभवादि र तिनको वैदिक चान्द्र संवत्सर-परिवत्सरादिसित समानता पनि वैदिकहरुका लागि मान्य छैन] ॥५५॥

वेदोक्त संवत्सर-परिवत्सरादि वर्ष मुख्य रूपमा चान्द्र हुन् भन्ने कुरा निश्चित छ, तिनिहरु चान्द्र साठिवर्षहरुसित नै प्रारम्भमा र समाप्तिमा साम्य राख्छन्, बार्हस्पत्य साठिवर्षहरुसित कैँ पनि साम्य राख्तैनन् ॥५६॥

वैष्णवादि बार युगहरुमा प्रभवादि साठि वर्ष हुञ्छन्। ति चान्द्र साठि संवत्सरहरु गार्ग्यादि मुनिबाट बताइएका छन् [निर्णयसिन्धु] ॥५७॥

११ १२ १३ १४ १५
ईश्वरो बहुधान्यश् च प्रमाथी विक्रमो वृषः।
१६ १७ १८ १९ २०
चित्रभानुः सुभानुश् च तारणः पार्थिवोऽव्ययः ॥५९॥
२१ २२ २३ २४ २५
सर्वजित् सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः।
२६ २७ २८ २९ ३०
नन्दनो विजयश् चैव जयो मन्मथ-दुर्मुखौ ॥६०॥
३१ ३२ ३३ ३४ ३५
हेमलम्बो विलम्बोऽथ च विकारी शार्वरी प्लवः।
३६ ३७ ३८ ३९ ४०
शुभकृच् छोभनः क्रोधी विश्वावसु-पराभवौ ॥६१॥

---

(१) प्रभव, (२) विभव, (३) शुक्ल, (४) प्रमोद, (५) प्रजापति, (६) अङ्गिरा, (७) श्रीमुख, (८) भाव, (९) युवा, (१०) धाता, (११) ईश्वर, (१२) बहुधान्य, (१३) प्रमाथि, (१४) विक्रम, (१५) वृष, (१६) चित्रभानु, (१७) सुभानु, (१८) तारण, (१९) पार्थिव, (२०) अव्यय (व्यय), (२१) सर्वजित, (२२) सर्वधारि, (२३) विरोधि, (२४) विकृति, (२५) खर, (२६) नन्दन, (२७) विजय, (२८) जय, (२९) मन्मथ, (३०) दुर्मुख, (३१) हेमलम्ब, (३२) विलम्व, (३३) विकारि, (३४) शार्वरि, (३५) प्लव, (३६) शुभकृत, (३७) शोभन, (३८) क्रोधि, (३९) विश्वावसु, (४०) पराभव, (४१) प्लवङ्ग,

४१ ४२ ४३ ४४ ४५
प्लवङ्गः कीलकः सौम्यः साधारण-विरोधकृत्।
४६ ४७ ४८ ४९ ५०
परिधावी प्रमादी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ॥६२॥
५१ ५२ ५३ ५४ ५५
पिङ्गलः कालयुक्तश् च सिद्धार्थी रौद्र-दुर्मती।
५६ ५७ ५८ ५९ ६०
दुन्दुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः ॥६३॥"

---

(४२) कीलक, (४३) सौम्य, (४४) साधारण, (४५) विरोधकृत्, (४६) परिधावि, (४७) प्रमादि, (४८) आनन्द, (४९) राक्षस, (५०) अनल, (५१) पिङ्गल, (५२) कालयुक्त, (५३) सिद्धार्थि, (५४) रौद्र, (५५) दुर्मति, (५६) दुन्दुभि, (५७) रुधिरोद्गारि, (५८) रक्ताक्षि, (५९) क्रोधन, (६०) क्षय इ साठी चान्द्र प्रभवादि संवत्सर हुन्। [बार्हस्पत्यप्रभवादिमा ८५ वर्ष जतिमा एक वर्ष टुट्छ, १९८९ संवत्मा नेपालि पात्रामा तारण र पार्थिव संवत्सर बितेको र एक संवत्सर पार्थिव टुटेको कुरा उल्लिखित थियो। अब केइ वर्षपछि पनि एउटा संवत्सर टुट्तैछ। चान्द्रसंवत्सरहरुमा भने कैलेइ पनि तेस्तो हुँदैन। चान्द्र संवत्सरहरु न टुटिकन सँधैं सरासर आउँचन्। श्रौत-स्मार्तकर्मका सङ्कल्पमा चान्द्र संवत्सर नै स्मरणीय हो बार्हस्पत्य संवत्सर स्मरणीय हैन भन्ने कुरा धर्मसिन्धुमा पनि प्रारम्भमै छ।]

[इनको सङ्कल्पमा प्रयोग गर्दा अकारान्त नामहरुको त प्रभवापरनामके ।प्रभवापरनामके इत्यादि रूपमा प्रयोग गर्न सजिलै छ, अरुमा

चैत्रशुक्लप्रतिपदि कलेरब्दः प्रवर्तते।
अन्येषां तु मते यावतिथः षट्त्रिंशता ततः ॥६४॥
न्यूनः कृष्णयुगाब्दस् तु वैदिकानां प्रवर्तते।
तपश्शुक्लप्रतिपदि तत्पूर्वस्यामिति स्थितिः ॥६५॥
तष्टाः कलियुगाब्दास् तु षष्ट्याऽऽदियुगसञ्चयः।
लब्धः, शेषस् तु प्रभवादिकवर्षप्रबोधकः ॥६६॥

प्रजापत्यपरनामके, अङ्गिरोऽपरनामके, युवापरनामके, धात्रपरनामके, प्रमाथ्यपरनामके, चित्रभान्वपरनामके, सुभान्वपरनामके, सर्वजिदपरनामके, सर्वधार्यपरनामके, विरोध्यपरनामके, विकृत्यपरनामके, विकार्यपरनामके, शार्वर्यपरनामके, शुभकृदपरनामके, क्रोध्यपरनामके, विश्वावस्वपरनामके, विरोधकृदपरनामके, परिधाव्यपरनामके, प्रमाद्यपरनामके, सिद्धार्थ्यपरनामके, दुर्मत्यपरनामके, दुन्दुभ्यपरनामके, रुधिरोद्गार्यपरनामके, रक्ताक्ष्यपरनामके एस्ता रूपले प्रयोग गर्नपर्छ।]॥५८–६३॥

अरुका मतमा चैत्रशुक्लप्रतिपदामा कलिको जतिऔं वर्षको प्रारम्भ हुन्छ, तेसबाट ३६ घट्ता जति हुन्छ तेतिऔं कलिवर्षको वैदिकहरुका मतमा उक्त चैत्रशुक्लप्रतिपदा आउनुभन्दा अगिको तपःशुक्लप्रतिपदामा (वैदिक माघशुक्लप्रतिपदामा) प्रारम्भ हुन्छ भन्ने सिद्धान्त छ॥६४–६५॥

उक्त रीतिले तपश्शुक्लप्रतिपदामा प्राप्त हुने कलिवर्ष सङ्ख्यालाइ साठिले भाग लिनु, आएको लब्धि कलियुग लागेपछि बितेका साठिवर्षे

शेषसङ्ख्यापूरकस् तु चान्द्रोऽब्दोऽत्र प्रवतति।
तस्मिन् शेषे पञ्चभिस् तु तष्टे लब्धं युगं गतम्॥६७॥
शिष्टेऽत्र खे पञ्चमोऽब्दोऽन्यत्र ततसङ्ख्यवत्सरः।
सर्वंवत्सरादिषु ज्ञेयो वैदिकैर् ब्राह्मणैस् सदा॥६८॥
संवत्सराद्यैर् वेदोक्तैः पञ्चकैः क्रमशः सदा।
प्रवर्तमानैः षष्टिः स्युश् चान्द्रा हि प्रभवादयः॥६९॥

युगसङ्ख्को समूह हुन्छ; शेषले चान्द्र साठिवर्षे युगसङ्घका प्रभवादि वर्षलाइ जनाउँछ। तेसमा शेष १ भए प्रभवादिमा प्रथम प्रभव, शेष २ भए द्वितीय विभव इत्यादि शेषसङ्ख्याको पूरक चान्द्रवर्ष लागेको हुञ्छ। तेस शेवलाइ पाँचले भाग लिंदा आएको लब्धि वर्तमान साठिवर्षे युगसङ्घमा बितेका पाँच-वर्षे वैष्णवादि युगको सङ्ख्या हुन्छ; एसरि भाग लिंदा शेष शून्य भए लब्धि जति छ तेतियाँ वैदिक वैष्णवादि पाँचवर्षे युगको पाँचौ वर्ष वत्सर हुञ्छ, शेष १ वा २ वा ३ वा ४ भए वैदिक ब्राह्मणहरुले सँधैं लब्धिभन्दा एक सङ्ख्यापछिको वैदिक पाँचवर्षे वैष्णवादि युगका संवत्सरादि पाँच वर्ष-हरुमध्ये क्रमैले पैलो वा दोस्रो वा तेस्रो वा चौथो वर्ष जान्नपर्छ॥६६—६८॥

सँधैं क्रमैले घुमिरहने संवत्सर-परिवत्सरादि पञ्चवर्षात्मक वैदिक युगहरुले प्रभवादि चान्द्र साठि संवत्सरहरु हुञ्छन्॥६९॥

२. करणचक्रम्

तिथयः	शुक्लपक्षे		कृष्णपक्षे		तिथयः
	पूर्वार्धे	उत्तरार्धे	पूर्वार्धे	उत्तरार्धे	
१	कौस्तुभम्	बवम्	बालवम्	कौलवम्	१
२	बालवम्	कौलवम्	तैतिलम्	गराजिः	२
३	तैतिलम्	गराजिः	वाणिजम्	विष्टिः	३
४	वाणिजम्	विष्टिः	बवम्	बालवम्	४
५	बवम्	बालवम्	कौलवम्	तैतिलम्	५
६	कौलवम्	तैतिलम्	गराजिः	वाणिजम्	६
७	गराजिः	वाणिजम्	विष्टिः	बवम्	७
८	विष्टिः	बवम्	बालवम्	कौलवम्	८
९	बालवम्	कौलवम्	तैतिलम्	गराजिः	९
१०	तैतिलम्	गराजिः	वाणिजम्	विष्टिः	१०
११	वाणिजम्	विष्टिः	बवम्	बालवम्	११
१२	बवम्	बालवम्	कौलवम्	तैतिलम्	१२
१३	कौलवम्	तैतिलम्	गराजिः	वाणिजम्	१३
१४	गराजिः	वाणिजम्	विष्टिः	शकुनिः	१४
१५	विष्टिः	बवम्	चतुष्पदम्	नागम्	३०

३. वैदिकपञ्चवर्षात्मकयुग-चान्द्रषष्टिसंवत्सर-समन्वयोदाहरण-सारणी

वैदिक पञ्चवर्षात्मक वैष्णव बार्हस्पत्य इत्यादि १२ युगहरु वैदिक संवत्सर परिवत्सर इत्यादि ५ चान्द्रवर्षहरु तथा तदनुसारि वैदिक चान्द्र षष्टिसंवत्सरात्मक युगसङ्घ पनि कसरि घुम्छन् भन्ने कुरा बुज्न सजिलो पार्नका लागि तल एउटा सारणी प्रस्तुत छ। तेसमा वर्तमान चान्द्र-षष्टिसंवत्सरात्मक युगसङ्घको प्रारम्भदेखिको केइ विवरण प्रस्तुत गरिएको छ—

कलिसंवत्	वैष्णवादि युग	संवत्सरादि वैदिक वर्ष	चान्द्र प्रभवादि संवत्सर	प्रारम्भ हुने नेपालि मिति	वैदिक अधिकमास
५०४१	१ वैष्णव	१ संवत्सर	१ प्रभव	२०३२।८।१७ बु.	०३३।८।७–०३३।९।६
५०४२	१ वैष्णव	२ परिवत्सर	२ विभव	२०३३।९।७ म.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०४३	१ वैष्णव	३ इदावत्सर	३ शुक्ल	२०३४।८।२६ आ.	
५०४४	१ वैष्णव	४ इद्वत्सर	४ प्रमोद	२०३५।८।१६ शु.	०३६।२।१२–०३६।३।१०
५०४५	१ वैष्णव	५ वत्सर	५ प्रजापति	२०३६।९।५ बृ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०४६	२ बार्हस्पत्य	१ संवत्सर	६ अङ्गिरा	२०३७।८।२३ सो.	०३८।८।१२–०३८।९।११
५०४७	२ बार्हस्पत्य	२ परिवत्सर	७ श्रीमुख	२०३८।९।१२ आ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०४८	२ बार्हस्पत्य	३ इदावत्सर	८ भाव	२०३९।९।१ बृ.	
५०४९	२ बार्हस्पत्य	४ इद्वत्सर	९ युवा	२०४०।८।१९ सो.	०४१।८।८–०४१।९।८
५०५०	२ बार्हस्पत्य	५ वत्सर	१० धाता	२०४१।९।९ आ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])

कलिसंवत्	वैष्णवादि युग	संवत्सरादि वैदिक वर्ष	चान्द्र प्रभवादि संवत्सर	प्रारम्भ हुने नेपालि मिति ⊞	वैदिक अधिकमास
५०५१	३ ऐन्द्र	१ संवत्सर	११ ईश्वर	२०४२।८।२७ बृ.	
५०५२	३ ऐन्द्र	२ परिवत्सर	१२ बहुधान्य	२०४३।८।१७ म.	०४४।२।१४–०४४।३।११
५०५३	३ ऐन्द्र	३ इदावत्सर	१३ प्रमाथि	२०४४।९।६ सो.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०५४	३ ऐन्द्र	४ इद्वत्सर	१४ विक्रम	२०४५।८।२४ शु.	०४७।२।११–०४७।३।८
५०५५	३ ऐन्द्र	५ वत्सर	१५ वृष	२०४६।८।१४ बु.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०५६	४ आग्नेय	१ संवत्सर	१६ चित्रभानु	२०४७।९।२ सो.	
५०५७	४ आग्नेय	२ परिवत्सर	१७ सुभानु	२०४८।८।२० शु.	०४९।८।१०–०४९।९।८
५०५८	४ आग्नेय	३ इदावत्सर	१८ तारण	२०४९।९।९ बृ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०५९	४ आग्नेय	४ इद्वत्सर	१९ पार्थिव	२०५०।८।२९ म.	०५२।८।७–०५२।९।६
५०६०	४ आग्नेय	५ वत्सर	२० अव्यय	२०५१।८।१७ श.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०६१	५ त्वाष्ट्र	१ संवत्सर	२१ सर्वजित्	२०५२।९।७ शु.	
५०६२	५ त्वाष्ट्र	२ परिवत्सर	२२ सर्वधारि	२०५३।८।२६ बु.	०५५।२।१२–०५५।३।९
५०६३	५ त्वाष्ट्र	३ इदावत्सर	२३ विरोधि	२०५४।८।१५ आ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०६४	५ त्वाष्ट्र	४ इद्वत्सर	२४ विकृति	२०५५।९।४ श.	०५७।८।११–०५७।९।१०
५०६५	५ त्वाष्ट्र	५ वत्सर	२५ खर	२०५६।८।२२ बु.	(द्वितीय सहस्य [पौष])

⊞ इ मितिमा वैदिक तपोमासको शुक्लपक्षको प्रतिपदा पर्छ। एस स्तम्भमा दिइएका इ मितिमा वेदाङ्गज्योतिषोक्त नववर्षको आरम्भ हुञ्छ। इ दिनबाटै तिति वर्षमा वैदिक सौरचान्द्र उदगयनको र वैदिक सौरचान्द्र शिशिरऋतुको पनि आरम्भ हुञ्छ, तेसपछि दुइ-दुइ चान्द्रमैनामा वसन्तादि ऋतुहरु क्रमैले आउँछन्।

कलिसंवत् ※	वैष्णवादि युग	संवत्सरादि वैदिक वर्ष	चान्द्र प्रभवादि संवत्सर	प्रारम्भ हुने नेपालि मिति	वैदिक अधिकमास
५०६६	६ आहिर्बुध्न्य	१ संवत्सर	२६ नन्दन	२०५७।९।११ म.	
५०६७	६ आहिर्बुध्न्य	२ परिवत्सर	२७ विजय	२०५८।८।३० श.	
५०६८	६ आहिर्बुध्न्य	३ इदावत्सर	२८ जय	२०५९।८।१९ बृ.	
५०६९	६ आहिर्बुध्न्य	४ इद्वत्सर	२९ मन्मथ	२०६०।९।९ बु.	०६०।८।८–०६०।९।८
५०७०	६ आहिर्बुध्न्य	५ वत्सर	३० दुर्मुख	२०६१।८।२७ आ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०७१	७ पित्र्य	१ संवत्सर	३१ हेमलम्ब	२०६२।८।१७ शु.	०६३।२।१३–०६३।३।११
५०७२	७ पित्र्य	२ परिवत्सर	३२ विलम्ब	२०६३।९।६ बृ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०७३	७ पित्र्य	३ इदावत्सर	३३ विकारि	२०६४।।८।२४ सो.	
५०७४	७ पित्र्य	४ इद्वत्सर	३४ शार्वरि	२०६५।८।१३ शु.	०६६।२।११–०६६।३।८
५०७५	७ पित्र्य	५ वत्सर	३५ प्लव	२०६६।९।२ बृ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०७६	८ वैश्वदेव	१ संवत्सर	३६ शुभकृत्	२०६७।८।२० सो.	०६८।८।९–०६८।९।९
५०७७	८ वैश्वदेव	२ परिवत्सर	३७ शोभन	२०६८।९।१० आ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०७८	८ वैश्वदेव	३ इदावत्सर	३८ क्रोधि	२०६९।८।२९ शु.	
५०७९	८ वैश्वदेव	४ इद्वत्सर	३९ विश्वावसु	२०७०।८।१८ म.	०७१।८।७–०७१।९।६
५०८०	८ वैश्वदेव	५ वत्सर	४० पराभव	२०७१।९।७ सो.	(द्वितीय सहस्य [पौष])

※ कलिसंवत्मा ३६ जोडेपछि युधिष्ठिरसंवत् वा महाभारतयुद्धसंवत् हुन्छ। जस्तो कलिसंवत् ५०७४मा (५०७४+३६=) ५११० युधिष्ठिरसंवत् हुन्छ।

कलिसंवत्	वैष्णवादि युग	संवत्सरादि वैदिक वर्ष	चान्द्र प्रभवादि संवत्सर	प्रारम्भ हुने नेपालि मिति	वैदिक अधिकमास
५०८१	९ सौम्य	१ संवत्सर	४१ प्लवङ्ग	२०७२।८।२६ श.	
५०८२	९ सौम्य	२ परिवत्सर	४२ कीलक	२०७३।८।१५ बु.	०७४।२।१२–०७४।३।९
५०८३	९ सौम्य	३ इदावत्सर	४३ सौम्य	२०७४।९।३ सो.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०८४	९ सौम्य	४ इद्वत्सर	४४ साधारण	२०७५।८।२२ श.	०७६।८।११–०७६।९।९
५०८५	९ सौम्य	५ वत्सर	४५ विरोधकृत्	२०७६।९।१० बृ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०८६	१० ऐन्द्राग्न	१ संवत्सर	४६ परिधावि	२०७७।८।३० म.	
५०८७	१० ऐन्द्राग्न	२ परिवत्सर	४७ प्रमादि	२०७८।८।१९ आ.	०७९।८।८–०७९।९।८
५०८८	१० ऐन्द्राग्न	३ इदावत्सर	४८ आनन्द	२०७९।९।९ श.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०८९	१० ऐन्द्राग्न	४ इद्वत्सर	४९ राक्षस	२०८०।८।२७ बु.	०८२।२।१४–०८२।३।१२
५०९०	१० ऐन्द्राग्न	५ वत्सर	५० अनल	२०८१।८।१६ आ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५०९१	११ आश्विन	१ संवत्सर	५१ पिङ्गल	२०८२।९।६ श.	
५०९२	११ आश्विन	२ परिवत्सर	५२ कालयुक्त	२०८३।८।२३ बु.	०८४।८।१२–०८४।९।११
५०९३	११ आश्विन	३ इदावत्सर	५३ सिद्धार्थि	२०८४।९।१२ म.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५०९४	११ आश्विन	४ इद्वत्सर	५४ रौद्र	२०८५।९।१ श.	०८७।८।९–०८७।९।९
५०९५	११ आश्विन	५ वत्सर	५५ दुर्मति	२०८६।८।२० बृ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])

कलिसंवत्	वैष्णवादि युग	संवत्सरादि वैदिक वर्ष	चान्द्र प्रभवादि संवत्सर	प्रारम्भ हुने नेपालि मिति	वैदिक अधिकमास
५०९६	१२ भाग्य	१ संवत्सर	५६ दुन्दुभि	२०८७।९।१० बु.	
५०९७	१२ भाग्य	२ परिवत्सर	५७ रुधिरोद्गारि	२०८८।८।२९ सो.	
५०९८	१२ भाग्य	३ इदावत्सर	५८ रक्ताक्षि	२०८९।८।१८ शु.	०९०।८।६ –०९०।९।६
५०९९	१२ भाग्य	४ इद्वत्सर	५९ क्रोधन	२०९०।९।७ बृ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५१००	१२ भाग्य	५ वत्सर	६० क्षय	२०९१।८।२५ सो.	
५१०१	१ वैष्णव	१ संवत्सर	१ प्रभव	२०९२।८।१४ शु.	०९३।२।१२ –०९३।३।९
५१०२	१ वैष्णव	२ परिवत्सर	२ विभव	२०९३।९।३ बृ.	(द्वितीय शुचि [आषाढ])
५१०३	१ वैष्णव	३ इदावत्सर	३ शुक्ल	२०९४।८।२१ सो.	०९५।८।११–०९५।९।१०
५१०४	१ वैष्णव	४ इद्वत्सर	४ प्रमोद	२०९५।९।११ आ.	(द्वितीय सहस्य [पौष])
५१०५	१ वैष्णव	५ वत्सर	५ प्रजापति	२०९६।८।३० शु.	

द्रष्टव्य– द्वितीय शुचि वा द्वितीय आषाढ र द्वितीय सहस्य वा द्वितीय पौष वैदिक अधिकमास हुन्। द्वितीय शुचि वा द्वितीय आषाढ ग्रीष्मऋतुअन्तर्गत हुञ्छ र द्वितीय सहस्य वा द्वितीय पौष हेमन्तऋतुअन्तर्गत हुञ्छ।

४. वैदिक धर्मकृत्यका सङ्कल्पमा कालको उल्लेखको उदाहरण

गत वर्ष २०६३ संवत्‌का पुस ६ गते पर्ने वैदिक नववर्षारम्भका दिनका कालको वैदिक धर्मकृत्यका सङ्कल्पमा उल्लेख गर्न पर्दा २०६३ संवत्‌का चइतका ६ गते पर्ने चैत्रशुक्लप्रतिपदामा अरुले मान्ने कलिवर्ष (महाभारतयुद्धाब्द वा युधिष्ठिरराज्यारोहणाब्द) ५१०८; तेसमा ३६ घटाउँदा रहने ५०७२ वैदिकहरुको कलिवर्ष (कृष्णको स्वर्गारोहणदेखि गनिने वास्तविक कलिवर्ष) हुञ्छ। तेसको सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"पञ्चसु सहस्रेषु एकसप्ततौ च वर्षेषु गतेषु तदुत्तरे वर्षे प्रवृत्ते"** भन्नपर्छ। कलिवर्ष ५०७२ लाइ ६० ले भाग गर्दा लब्धि ८४ आयो अनि शेष ३२ रह्यो र कलियुग लागेपछि बितेका ६० वर्षे युगको सङ्ख्या ८४ भन्ने जानियो, तर तेसको सङ्कल्पमा उल्लेख गर्न पर्दैन, शेष ३२ लाइ पाँचले भाग गर्दा लब्धि ६ आएकाले चलिरहेका साठिवर्षे युगका वैष्णव-बार्हस्पत्यादि ६ युग बितेको र सातौं पित्र्ययुग चलिरहेको भन्ने जानियो, तेसको सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"सप्तमे पित्र्ये युगे"** भन्नपर्छ। ६० ले भाग गर्दा ३२ शेष रहेकाले प्रभवादि ६० संवत्सरमध्ये बत्तिसौं विलम्बनामकसंवत्सर लागेको भन्ने बुजियो, ३२ लाइ ५ ले भाग गर्दा २ शेष रहेकाले ५ वर्षे वैदिक युगका संवत्सर-परिवत्सरादि ५ वर्षमध्ये दोस्रो परिवत्सर लागेको भन्ने बुजियो र विलम्बनामक संवत्सर र परिवत्सर एउटै भएकाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"विलम्बाऽपरनामके परिवत्सराख्ये द्वितीये वर्षे"** भन्नपर्छ। उक्त दिनदेखि नै वैदिक सौरचान्द्र उदगयन (उत्तरायण) लाग्ने हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"उदगयने"** वा **"उत्तरायणे"** भन्नपर्छ। उक्त दिनदेखि नै वैदिक सौरचान्द्र शिशिर ऋतु लाग्ने हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"शिशिरे ऋतौ"** भन्नपर्छ। उक्त दिनदेखि नै वैदिक सौरचान्द्र तपोमास अथवा वैदिक चान्द्र माघमास लाग्ने हुँदा सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"तपसि मासे"** अथवा **"माघे मासे"** भन्नपर्छ, उक्त दिनदेखि शुक्लपक्ष लाग्ने हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"शुक्ले पक्षे"** भन्नपर्छ। उक्त दिनमा प्रतिपत् वा प्रतिपदा तिथि पर्ने भएकाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"प्रतिपदि तिथौ"** अथवा **"प्रतिपदायां तिथौ"** भन्नपर्छ। सङ्कल्पमा करणको पनि उल्लेख

गर्ने भए शुक्लपक्षका प्रतिपदाका दिनमा वेदाङ्गज्योतिषसिद्धान्तअनुसार दिनभर कौस्तुभ वा किंस्तुघ्न करण रहने र घाम अस्ताउँदा बव करण लाग्ने हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा दिनभोरि **"कौस्तुभे करणे"** अथवा **"किंस्तुघ्ने करणे"** भन्नपर्छ। आथर्वण ज्योतिषमा कौस्तुभ भन्ने नै उल्लेख भएकाले **"कौस्तुभे करणे"** भन्नु नै उचित छ। उक्त दिनमा चल्तिका पात्रामा मूल नक्षत्र लेखिएकाले र वैदिक सिद्धान्तमा पनि तेइ नक्षत्र रहने हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"मूले नक्षत्रे"** भन्नपर्छ। उक्त दिनमा पात्रामा वृद्धियोग लेखिएको हुनाले सङ्कल्पमा उल्लेख गर्दा **"एकादशे वृद्धौ योगे"** भन्नपर्छ। कर्मकालमा तिथि नै मुख्य भएकाले तिथिसम्मको मात्र उल्लेख गर्ने, करणको, नक्षत्रको र योगको उल्लेख सङ्कल्पमा नगर्ने गरे पनि हुञ्छ।

अरु वार, सूर्यको राशि इत्यादिको पनि सङ्कल्पमा उल्लेख गर्ने इच्छा भए चलनचल्तिअनुसार तिनको पनि सङ्कल्पमा उल्लेख गरे पनि हुञ्छ। इच्छा नभए वैदिक धर्मकृत्यका सङ्कल्पमा तिनको पनि उल्लेख नगरे पनि हुञ्छ।

शासकीय पञ्चाङ्गनिर्णायकहरुका हृदयमा मुख्य वैदिक परम्परामा श्रद्धा जागि धार्मिक जनहरुमा पनि समुचित चेतना आइ वेदाङ्गज्योतिषअनुसारको पात्रो पनि छापिन सक्ने वा चल्तिकै पात्रामा वेदाङ्गपद्धतिका वर्ष, अयन, ऋतु, मास, पक्ष, तिथि पनि समाविष्ट हुने परिस्थिति नभइञ्जेल वैदिक गुरु-पुरोहित-पण्डित-विज्ञब्राह्मणहरुबाट आँफुसित भएका सम्बद्ध वर्षका ऐलेका चल्तिका पात्रामा नै प्रत्येक पक्षका पृष्ठहरुका शिरमा उपर्युक्त नियमअनुसार हुन आउने कलिसंवत्को, वैष्णवादियुगको, संवत्सर-परिवत्सरादि संवत्सरको, प्रभव-विभवादि चान्द्र संवत्सरको, उत्तरायण-दक्षिणायनको, शिशिरादि ऋतुको, तपस्-तपस्यादि मासको वा वैदिक चान्द्र माघफाल्गुनादि मासको [अधिक शुचिमासको (द्वितीय आषाढको) अथवा अधिक सहस्यमासको (द्वितीय पौषको)] पनि उल्लेख गर्ने र तिनै पृष्ठका गतेहरुका देउरेतिर वैदिक तिथिका १,२,३, ...१५, १,२,३, ...३० इत्यादि अङ्क पनि लेखिराखेर पात्रो हेर्ने गर्ने र सङ्कल्पादिमा तिनैको प्रयोग गर्ने गर्न पनि सकिञ्छ।

वस्तुतः आजभोलि वैदिक तपःशुक्लप्रतिपदा (वैदिक माघशुक्लप्रतिपदा) कैले चलनचल्तिका पात्राका पौष-शुक्लप्रतिपदाकै दिन र कैले मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपदाकै दिन पनि पर्छन्।

५. चल्तिको पार्वणश्राद्धको सामान्य सामग्री

{मूल वैदिकपरम्पराअनुसार गरिने (प्रस्तुत श्राद्धपद्धतिका ठुला मोटा अक्षरमा प्रतिपादित मात्र कर्म गरि गरिने) पार्वणश्राद्धका लागि ठुला अक्षरमा लेखिएका वस्तु मात्र पर्याप्त हुञ्छन्, कोष्ठभित्रका साना अक्षरमा लेखिएका वस्तु आवश्यक हुँदैनन्, सर्वप्रायश्चित्तका सामग्री भने प्रायः आवश्यकै हुञ्छन्}

श्राद्ध गर्ने पुरुषका लागि– **सेतो धोएपछारिएको धोति, उपर्ना (रुमाल), नयाँ जनै; कुशाङ्गुलीय** {कुशका मुन्द्रा (अङ्गुलीय, पवित्री)} ३, **आसन (लोष्टो)।**

[सर्वप्रायश्चित्तगोदानका लागि– पानिको लोटा (कमण्डलु), पञ्चपात्रा, आचमनी, दुनो, कुशको गाइ (पवित्र), गोनिष्क्रयद्रव्य, जल, चन्दन, अक्षता, फुल; दक्षिणाद्रव्य (दानप्रतिष्ठाद्रव्य), ब्राह्मण।]

{श्राद्धका दिन पनि तर्पण गर्ने आग्रह गरेमा तर्पणका लागि– पानिको लोटा (कमण्डलु), पञ्चपात्रा, आचमनी, दुइटा तामाका आरि (कोपरिहरु), जल, कुश, (जौ), काला तिल, अर्घौतो, खगौतो, (सूर्यार्घका लागि चन्दन, अक्षता, फुल, जल)}।

मुख्य श्राद्धकर्मका लागि– **श्राद्धभूमि लिप्न स्थानीय जातको शुद्ध गाइको गोबर; जल, जलपात्र;** (दियो, बत्ति, तिलको तेल, दियो राख्न टपरिमा वा बोहोतामा चामल) **३ ब्राह्मण, ३ ब्राह्मणासन {वा कुशका ३ ब्राह्मण, ३ दुना** (३ टपरिमा चामल)}, (पान, सेता-पएँला फुल, अक्षता; पादार्घ बनाउन ३ काने दुना, कुश, जल, चन्दन, अक्षता, जौ, काला तिल, फुल; मोटक ३, तिल, जल; कर्मपात्रार्थ तामाका आरि २, जल, कुश, पवित्र, जौ, काला तिल, अक्षता, फुल, चन्दन; तिल; तिल, कुशत्रय वा फुल, मोटक; तिल, कुशत्रय), **ऋजुदर्भरूप आसन १, द्विगुणदर्भरूप (मोटकरूप) आसन २, हस्तार्घ बनाउन काने दुना ७, पवित्र ७, जल, तिल,** (फुल, चन्दन); (मोटक ६, तिल, जल; तिन टुक्रा कुश); **ब्राह्मणपूजार्थ** (जल), **चन्दन, फुल,** (अक्षता, खालि पान), **धूप ३,**

दीप ३, जनै वा वस्त्र ३ (भेटि ३), (कुश, मोटक २, तिल, जल), (भूस्वामिपितृभाग, सिदा, तिल, घिउ, मह, जल; मोटक १, तिल, जल; अन्नसङ्कल्पका लागि सिदा, काने दुना ३, कुश, मोटक २, तिल घिउ, मह, जल); **काला तिल; ब्राह्मणभोजन-पिण्डादिका लागि टपरिहरु, दुना र भुजा, खिर, घिउखिचडि, लड्डु, खजुरि (सेल), मनभोग (हलुवा), रोटि, पुआ, नानाप्रकारसंस्कृतनानाविधहृद्यमांसस्थानापन्न स्फुरितमाषवटक (फुरौला), नानाप्रकारका तर्कारि, अचार, चटनि, कन्द, मूल, फल, पानक (सर्बत), दुद, दै, सक्खर (चिनि), सिखर्नि, मह, घिउ, जल, दाल इत्यादि यथासम्भव भोज्यादिवस्तु** (कुश, मोटक २, तिल,जल); **विकरार्थ भुजा खिर इत्यादि सबै प्रकारका अन्न, जल, काने दुनो** (कुशत्रय, मोटक १, तिल, जल); **पिण्डवेदिका लागि चोखो माटो वा बालुआ; दर्भपिञ्जूलिका, अउल्टो, सकृदाच्छिन्न कुशका द्विगुणदर्भहरु;** (मोटक ६, तिल, जल) **अवनेजन-जल; भुजा, खिर, खिचडि, लड्डु, रोटि, फुरौला, तर्कारि, अचार इत्यादि सर्वविध (सबै प्रकारको) अन्नरूप पिण्डद्रव्य** (मोटक ६, तिल, जल); (मोटक ६, तिल, जल), **अवनेजनजल; तिनतिन कार्पाससूत्रहरु (तिनतिन काँचा धागाहरु) छ ठाममा,** (पिण्डार्चनद्रव्य जल, चन्दन, अक्षता, फुल, धूप, दीप, ऐक्षवादि (उखुबाट बनेका पदार्थादि) नैवेद्य, ताम्बूल (पान), यज्ञोपवीत (जनै), मोटक २, तिल, जल); **जल, फुल, यवाक्षता;** (कुश, मोटक २, तिल, जल), **अक्षय्योदकार्थ जल; स्वधावाचनीय कुश, पवित्र १, जल;** (पिण्डपूजार्थ जल, चन्दन, अक्षता, फुल, कपुरवत्ति)।

दक्षिणाका लागि— **दुना ३, दक्षिणाद्रव्य तिन ठाममा, जल, चन्दन, अक्षता, फुल; कुश, जल; भूयसी दक्षिणाका लागि टपरि वा दुनो, दक्षिणाद्रव्य, जल, चन्दन, अक्षता, फुल; कुश, जल।**

विविधपवित्रहरु सङ्कलनमा— **११ (गोदान-कुशब्राह्मण-हस्तार्घ-स्वधावाचनहरुका लागि)।**

द्विगुणदर्भ(मोटक)हरु सङ्कलनमा— **मुख्य वैदिक मार्गका पद्धतिमा २+२,** (साना अक्षरमा लेखिएका कर्म पत्रि-गर्ने खिचडि मार्गका पद्धतिमा ४९ अथवा अझै धेरै)।

६. प्रस्तुत पद्धतिमा प्रयुक्त केइ प्रमुख शब्दहरुको अर्थ

अक्षताः=सग्ला जौहरु।

अक्षय्योदकम्=श्राद्धमा दिइएका अन्नपानादि नघट्ने होउन् भन्ने आशीर्वाद माग्न ब्राह्मणका हातमा दिइने जल।

अग्नौकरणम्=हवन गर्ने काम।

अङ्गुष्ठः=बुडिउम्लो।

अनामिका=साँइलि उम्लो।

अनुकल्पः=मुख्य वस्तु वा कर्म नहुँदा प्रयोगमा ल्याइने कामचलाउ वस्तु वा कर्म।

अनुज्ञापनम्=अनुमति लिने काम।

अन्तरीयम्=धोति।

अन्नपात्रम्=भात खाने टपरि इत्यादि भाँडो।

अन्नम्=भात तिउन इत्यादि खाइने पदार्थ।

अपसव्यम्=अपसव्य प्रकारले। पितृतीर्थले दाइनेपट्टि खसाल्ने गरेर।

अपिसृजेत्=मिसाओस्।

अपूपः=रोटि, पुआ।

अपोशनम्=(भोजन गर्नुभन्दा अगि) आचमन गर्ने पानि।

अप्रादक्षिण्यम्=दाइनेपट्टिबाट देडरेपट्टि घुम्ने वा घुमाउने रीति।

अप्सुहोमः=पानिमा होम्ने काम।

अभिघार्य=भिजाएर।

अभ्यादध्यात्=हालोस्।

अरत्निमात्रः=एक मुडिहातको।

अरिष्टम्=कल्याणकारक (अशुभ नभएको)।

अर्घपात्रम्=अर्घ बनाउने वा बनाएको भाँडो (अर्घको भाँडो, दुनो)।

अवगाहयेत्=गाडोस्।

अवनेजनम्=खानभन्दा अगि र खाएपछि हातमुख धुने पानि।

अवनेजनस्थानम्=अवनेजन दिएको ठाम।

अवनेनिक्ष्व=हातमुख धुनुहोस्।

परिशिष्ट

अषाडवरागः=अमिलो-पिरो-गुलियो-नुनिलो अचार, चटनि।

अष्टाविंशतितमी=अट्ठाइसौं।

आ तमनात्=ननिसास्सिएसम्म।

आदित्यस्वरूपः=आदित्यको रूप भएका (द्युलोकवासि)।

आमलकम्=अमलाको दानो।

आमश्राद्ध=काँचो अन्नले (सिदा दान गरेर) गरिने श्राद्ध।

आमान्नम्=काँचो अन्न।

आयतमुखपात्रम्=फराकिलो मुख भएको भाँडो।

आर्यावर्तः=पश्चिमसमुद्रदेखि पूर्वसमुद्रसम्मको (अरबसागरदेखि बङ्गोपसागरसम्मको) र हिमालयदेखि विन्ध्यपर्वतसम्मको भूमि।

आवपेत्=हालोस्।

आहुतिः=एकपल्ट होमिने पदार्थको मात्रा। एकपल्ट हवन गर्ने काम।

उत्तरापोशनम्=भोजन गरिसकेपछि आचमन गर्ने पानि (जल)।

उत्तरीयम्=उपर्ना।

उत्तानम्=उत्तानो।

उदपात्रम्=पानिको भाँडो (लोटा, अङ्खरा)।

उदस्थाली=लोटा (अङ्खरा)।

उदात्तादिस्वरः=उदात्त अनुदात्त स्वरित इत्यादि गलाबाट निस्कने स्वर। (तेस्ता स्वरको सङ्केत गर्न हात चलाउने काम हस्तस्वर भनिञ्छ।)

उपनिहितम्=टक्र्याइएको।

उपवीती=जनै र उपर्ना देउरे काँदमा पारेर छड्के गरि लगाएर दाइने हात जनै-उपर्ना-बाइर पारेको पुरुष (सव्य भएको पुरुष)।

उपस्थं कृत्वा=पन्थ मारेर।

उपास्येत्=चडाओस्।

उल्मुंकम्=अउल्टो।

ऋजुः=सोजो (न दोन्र्याइएको)।

ऐक्षवादि=उखुबाट बनेका पदार्थ इत्यादि।

कण्ठस्वरः=गलावाट निकालिने (उदात्तादि) स्वर।

कन्दः=गानो।

कर्णिद्रोणकः=काने दुनो।

कर्मभूमिः=वेद-स्मृति-पुराणले विधान गरेका कर्म गर्ने भूमि। जुन भूमिमा वेद-स्मृति-पुराणले विधान गरेका कर्म गर्दा परत्रमा फल मिल्छ, तेस्तो भूमि (भारतवर्ष)।

कर्माधिकारसिद्धिः=कर्म गर्ने अधिकारको प्राप्ति।

कल्पः=ब्रह्माजिको एक तिथिको समय। (ब्रह्माजिका एक मैनाका ३० तिथिमा ३० कल्प हुञ्छन् र तिनका श्वेतवाराहादि ३० नाम मत्स्यपुराणादिमा (मत्स्य.२९० अध्याय) उल्लिखित छन्। ब्रह्माजिका १ दिनमा (१ कल्पमा) मानिसका चार अरब बत्तिस करोड वर्ष हुञ्छन्। (वैदिक पौराणिक काल ज्ञानका लागि "वैदिक धर्म मूल रूपमा" [द्वि.सं.२०६२] भन्ने ग्रन्थको कालको विचार भन्ने प्रकरण [पृ.६४०–६४३] हेर्नुहोला)।

कायतीर्थम्=प्राजापत्यतीर्थ, दाइने हातका साइँलि-काञ्छि-उम्लाहरुको फेदको हत्केलापट्टिको भाग।

कुमारिकाखण्ड=भारतवर्षका इन्द्रद्वीप, कशेरुमान्, ताम्रपर्ण, गभस्तिमान्, नागद्वीप, सह्य, गन्धर्व, वरुण र कुमारिका इ नौ खण्डमध्येको एक खण्ड। कुमारिकाखण्डलाइ भरतखण्ड पनि भञ्छन्।

कुशवटुः=कुशचट, दर्भवटु, कुशको ब्राह्मण।

कुशाङ्गुलीयम्=पवित्ररूप कुशले बनाइएको कुशको मुन्द्रो।

कुशोत्तरम्=माथि कुश भएको।

कृशरः=दाल-चामल-तिलको घिउ-हालेर पकाएको मिठो खिच्रो, घिउखिचडि।

क्षीरौदनः=खिर।

गन्धः=चन्दन।

गुग्गुलुधूपः=गोकुलधुप।

गोनिष्क्रयद्रव्यम्=गाइ किन्ने मूल्यका रूपमा टक्र्याइएको दामपैसा।

घृताक्तम्=घिउले भिजाइएको।

घृतौदनः=घिउ हालेर पकाएको भात (भुजा भात)।

चतुर्युगी=चार युगको (सत्य-त्रेता-द्वापर-कलि-युगको) समुदाय। एसलाइ महायुग र दिव्ययुग पनि भञ्छन्। एसमा कलियुगका ४,३२,००० वर्ष, द्वापरका ८,६४००० वर्ष, त्रेताका १२,९६००० वर्ष र सत्यका १७,२८,००० वर्ष गरि सङ्कलनमा ४३,२०,००० वर्ष हुञ्छन्।

चमसः=काठको कटौरा, कठौति।

चरणः=पाउ (चार भागको एक भाग)।

चान्द्रः=चन्द्रसित सम्बन्ध भएको (चान्द्र वर्षका आधारमा गनिने)।

चूष्यम्=चुसेर खाइने वस्तु।

जम्बूद्वीपम्=भूमण्डलका जम्बूद्वीप, प्लक्षद्वीप, शाल्मलिद्वीप, कुशद्वीप, क्रौञ्चद्वीप, शाकद्वीप, पुष्करद्वीप भन्ने सात द्वीपहरुमा (भागविशेषहरुमा) एक द्वीप (एक भाग)।

जानु=घुँडो।

तर्जनी=चोरि उम्लो।

ताम्बूलम्=पान।

तूष्णीम्=चुप लागेर।

तृप्तः=अघाएको।

दक्षिणजानु=दाइने घुँडो।

दक्षिणा=गरिएको श्रौत-स्मार्त धर्मकृत्यलाइ फल दिन समर्थ गराउने दानविशेष।

दक्षिणाग्रम्=दक्षिणतिर टुप्पो फर्केको।

दक्षिणाद्रव्यम्=दक्षिणाका रूपमा दिइने द्रव्य।

दक्षिणाप्रवणाम्=दक्षिणतिर पानिढलो भएको।

दक्षिणाभिमुखः=दक्षिणतिर फर्केको मुख भएको।

दर्भः=कुश।

दर्भपिञ्जूलिका=कुशको आर्द्रमञ्जरीयुक्त वा शुष्कमञ्जरीयुक्त शलाका (मञ्जरी भएको आलो वा सुकेको कुशको छेस्को) (अथवा पवित्र जस्ता दुइ वा तिन वा चार वा पाँच कुशहरुको सानो मुठो, कुशमुष्टिका)।

देवतीर्थम्=दाइने हातका उम्लाहरुका अग्रभाग।

द्विगुणदर्भः=मोटक, प्रचलनअनुसार दोब्याय्येको कुश।

नभस्याऽपरपक्षः=नभस्य मासको अपरपक्ष (वैदिक नभस्यमासाऽभिन्न भाद्रपद मासको कृष्णपक्ष)।

नाणकः=मुद्रा, रुपियाँ पैसा।

निवीती=जनै र उपर्ना दाइने देउरे दुअै काँदमा पारेर जनै र उपर्ना छातिमा माला भैँ सोजै लर्काएको पुरुष।

निस्वृत्य=निउरेर।

नीविः=अन्तरीयवस्त्रको (धोतिको) नाभिका समीपमा पारिएको गाँठो अथवा गाँठाको काम गर्ने अपवर्तिका (वेष्टन)।

नीविकरणम्=अन्तरीयवस्त्रको नाभिका समीपमा गाँठो पार्ने काम वा अपवर्तिका बनाउने काम (कसैका मतमा उक्त गाँठाका वा अपवर्तिकाका समीपमा तिल र कुशत्रय वा मोटक र फुल घुसार्ने काम, वास्तवमा यो मत शतपथश्रुतिको अनुकूल छैन)।

न्युब्जम्=घोउटिएको।

पक्वान्नम्=पकाएको अन्न, कृतान्न।

पञ्चमहायज्ञाः=सक्नेले नित्यै गर्न पर्ने ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ र मनुष्ययज्ञ इ पाँच यज्ञ।

पत्रपात्री=पतरि (टपरि, ठहर, चारकुने)।

पत्रपुटम्=दुनो, बोहोतो।

परार्धम्=परको (ब्रह्माजिको पूर्ण आयुको) अर्ध (आदा)।

परिवेषणम्=भोजन पस्कने टक्र्याउने काम।

पवित्रपाणिः=पवित्रयुक्त हात भएको।

पवित्रम्=टुप्पो भएको एक बित्ताको कुशको पात।

पातितदक्षिणजानुः=दाइने घुँडो भूमिसंलग्न गराएको पुरुष।

पातितवामजानुः=देउरे घुँडो भूमिसंलग्न गराएको पुरुष।

पादार्घः=पाउ धुने पानि।

पानकम्=गुडोदक, शर्करोदक, सर्वत।

पार्वणम्=पर्वमा (अम्सिमा) गरिने (श्राद्ध)।

पिण्डप्रतिपत्तिः=काम सिद्दिएको पिण्ड गोरु-बोका इत्यादिलाइ खान दिएर वा अग्निमा हालेर वा गैरा पानिमा सेलाएर तहलाउने काम।

पिण्डाभिमुखः=पिण्डतिर फर्किएको मुख भएको।

पिता=बाउ।

पितामहः=पिताका पिता, बाउका बाउ, बुडाबाउ।

पितृतीर्थम्=दाइने हातका बुडिउम्ला र चोरिउम्लाका फेदहरुको माजाको भाग।

पितृब्राह्मणाः=पितृपितामहादिका श्राद्धका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

पित्रर्घपात्रम्=पितृका लागि बनाइने अर्घको भाँडो।

परिशिष्ट

पित्रवनेजनस्थानम्=पितालाइ अवनेजन गराउने वा गराएको ठाम।

पित्रादिब्राह्मणः=पिता-पितामह-प्रपितामहका श्राद्धका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

पृष्ठसंलग्नवामहस्तः=दाइने हत्केलाको पछाडिपट्टि टाँसिएको देउरे हत्केलो।

प्रतिपत्तिः=काम सिर्दिएपछि वस्तु तहलाउने काम।

प्रत्यवनेजनम्=पिण्ड दिएपछि गराइने अवनेजन (पिण्ड दिएपछि दिइने अवनेजन)।

प्रत्याम्नायद्रव्यम्=प्रतिनिधिद्रव्य।

प्रत्यावृत्य=फर्केर।

प्रपितामह=पितामहका (बाउका बाउका) बाउ।

प्रभूतम्=धेरै।

प्रमातामह=मातामहका (आमाका बाउका) बाउ।

प्राचीनावीती=जनै र उपर्ना दाइने काँदमा पारेर छड्के गरि लगाएर देउरे हात जनैउपर्ना-बाइर पारेको पुरुष (अपसव्य भएको पुरुष)।

प्राजापत्यतीर्थम्=दाइने हत्केलाको साइँलि-कान्छि उम्लाहरुको फेदनेरको भाग।

प्रादक्षिण्यम्=देउरेपट्टिबाट दाइनेपट्टि घुमाउने रीति।

प्रासव्यम्=सव्य रीतिले।

ब्रह्मयज्ञवर्जम्=ब्रह्मयज्ञलाइ (नित्य स्वाध्यायाऽध्ययनलाइ [नित्य वेदपाठलाइ]) छोडेर।

ब्रह्माण्डम्=सूक्ष्म पृथिव्यादिरूप आवरणहरुले बेरिएका भूर्लोकादि सात र अतलादि सात गरि १४ लोकहरुको समुदाय। (वैदिक पौराणिक देशविभागको सङ्क्षिप्त परिचयका लागि "वैदिक धर्म मूल रूपमा" भन्ने ग्रन्थको [द्वि.सं.२०६२] 'देशको विचार' भन्ने प्रकरण [पृ.६३९-६४०] हेर्नुहोला।)

भक्ष्यम्=चबाएर (दन्तव्यापारपूर्वक) खाइने वस्तु।

भारतवर्षम्=पौराण परिभाषाअनुसार हिमालयको दक्षिणतिर तथा समुद्रको उत्तरतिर रहेको लम्बाइ चौडाइमा नौहजार योजन परिमाण भएको हाम्रो निवास भैआएको देश।

भुग्नः=दोब्र्याय्येको।

भूयसी दक्षिणा=शास्त्रमा तेस कर्मका लागि निश्चित गरिएको दक्षिणाभन्दा बर्ता यजमानका इच्छाले दिइने दक्षिणा।

भूर्लोकः=हाम्रो निवास भएको लोक। भुवर्, स्वर्, महर्, जन, तपस्, सत्य इ छ लोकभन्दा तल र अतल, वितल सुतल, तलातल, रसातल, महातल, पाताल इ सात लोकभन्दा माथि रहेको पृथ्वीलोक।

भूस्वामिपितृभागः=अब्राह्मणहरुले आँफ्नै घरमा श्राद्ध गर्दा पनि र ब्राह्मणहरुले परगृहमा (आर्काका घरमा) वा परस्वामिक (आर्काको स्वामित्व भएका) स्थलमा श्राद्ध गर्दा श्राद्धभूमिका स्वामिका पितृका लागि पञ्छाइने भाग।

भोज्यम्=विशेष रूपमा दन्तव्यापार नगरिकन (नचबाइकन) मुखमा तेसै जिउराले खेलाएर खाइने वस्तु।

मध्यपर्व=माजाको पर्व (गिँड)।

मध्यमा=माज्जि उम्लो।

मन्वन्तरम्=एक कल्पका १४ मनुहरुमध्येका कुनै एक मनुको प्रजा-पालनको काल। (एक मन्वन्तरमा ७१ चतुर्युगी हुञ्छन् र तिनको काल मानुषवर्षमा भन्न पर्दा ३०,६७,२०,००० वर्षको हुञ्छ।)

महालयः=नभस्याऽपरपक्ष=वैदिकभाद्रपदाऽपरपक्ष=उत्तरभारतका (नेपालका पनि) लौकिक अवैदिक पात्राको आश्विनकृष्णपक्ष।

मांसस्थानापन्नः=मासुका थान्कामा आएको।

मातामहः=आमाका बाउ।

मातामहब्राह्मणः=मातामहादिका श्राद्धका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

मातामहादिब्राह्मणः=मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहका श्राद्धका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

मातामहार्घपात्रम्=मातामहका लागि बनाइने अर्घको भाँडो।

मासिकम्=मैना-मैनाको।

मुञ्चित्वा=मुछेर।

मूलम्=जरो।

मृत्=मृत्तिका=माटो।

मोदकः=लड्डु।

यज्ञियवृक्षः=यज्ञमा प्रयोग गर्न हुने जातको रुख (साल, सिप्लिगान, आँप, वर, पिपल, डुम्रि, पाखरि इत्यादि)।

यज्ञोपवीतम्=जनै।

रजतम्=चाँदि।

रसाला=सिखर्नि।

रुद्रस्वरूपः=रुद्रको स्वरूप भएका (अन्तरिक्षलोकनिवासि)।

लेह्यम्=चाटेर खाइने वस्तु।

लौकिकनिमन्त्रणम्=शास्त्रीय पद्धति नअँगालि गरिएको निम्ता (बोलाव्रट)।

लौकिकाग्निसम्पाद्यम्=गृह्याग्निभन्दा र अनुकल्पकाग्निभन्दा भिन्न मन्त्रद्वारा संस्कृत गरिएको सामान्य लौकिक अग्निमा सम्पन्न गरिने।

वसुस्वरूपः=वसुको स्वरूप भएका (भूर्लोकनिवासि)।

वाग्यमः=शास्त्रविहित वाणीभन्दा अरु वाणी नबोल्ने गरि गरिने वाणीको नियमन।

वामजानु=देउरे घुँडो।

वासः=वस्त्र (बस्तर)।

विकरः=संस्कार नभै मोरेका समेत पिण्ड नपाउने खालका मृत पुरुषादिले पाउन् भनि ब्राह्मणका भोजनपात्रका समीपमा भूमिमा छरिने अन्नभाग।

विश्वे देवाः=पार्वणश्राद्धमा पित्रादिको र मातामहादिको कर्मभन्दा अगि सत्कृत हुने देवताविशेष।

वृद्धप्रमातामहः=माव्रलिपट्टिका खुडाजिबाउ (प्रमातामहका बाउ)।

वेदिका=पिण्डिका, पिण्ड दिने चौकि।

वैश्वदेवब्राह्मणः=विश्वेदेवका सत्कारका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

वैश्वदेवार्घपात्रम्=विश्वेदेवका सत्कारका लागि स्थापना गरिने अर्घको भाँडो।

वैश्वदेविकब्राह्मणः=विश्वेदेवका सत्कारका लागि निम्तिएका ब्राह्मण।

व्यञ्जनम्=तर्कारि, अचार।

शष्कुली=गुड वा चिनि र तिल तथा पिठो दुदमा मुछेर घिउतेलमा पकाएको एक प्रकारको स्वादिष्ट रोटि, खजुरि? (सेल?)।

श्राद्धोपकरणम्=श्राद्धको सामग्री।

संयावः=उत्करिका, मनभोग, हलुव्रा।

सकृदाच्छिन्नद्विगुणदर्भाः=जरानेर खनेर एक्कै पटक उत्पाटित गरिएका (उखलिएका), नफुलेका, छोटा-छोटा मोटित कुशहरु।

समजानुः=दुअै घुँडा भूमिसंलग्न गरेर घुँडाहरु समान अवस्थामा राखेको (पन्थ मारेको) पुरुष।

सर्वप्रायश्चित्तगोदानम्=जानअनजानमा गरिएका सबै पापको र अनाचारको प्रायश्चित्तका (पतियाका) लागि गरिने गोदान (गाइको दान)।

सव्यरीतिः=सुल्टो रीति।

साऽन्नपात्रः=अन्नपात्रले सहित भएको।

सिकताः=बालुआ।

सुखोष्णम्=ठिक्कको तातो।

सुवासिनी=बाउका घरमा नै रअते दिन खाएकि बुडिकन्ने स्त्री अथवा घर खान नसक्नाले वा अन्य कुनै कारणले माइतिका आश्रयमा रएकि स्त्री।

सूपः=दाल।

सौरः=सूर्यसित सम्बन्ध भएको।

स्थूलामलकम्=ठुलो (मदेसे) अमलाको दानो।

स्फुरितमाषवटकः=मासको फुरौला।

स्वधावाचनम्=ब्राह्मणलाइ स्वधा भन्न लगाउने काम।

स्वधावाचनीयाः कुशाः=स्वधावाचनका लागि प्रयुक्त हुने पवित्रसहित कुशहरु।

स्वाध्यायाध्ययनम्=ब्रह्मयज्ञ, नित्य वेदपाठ।

हस्तार्घः=हात धुने पानि।

हिरण्यम्=सुन।

हुतशेषः=होमेर रएको अन्न।

हृद्यम्=मन पर्ने (हृदयलाइ हित गर्ने)।

Parvanshradhhapadhhati
ISBN: 978-99933-0-660-3

Price: Rs. 85.00